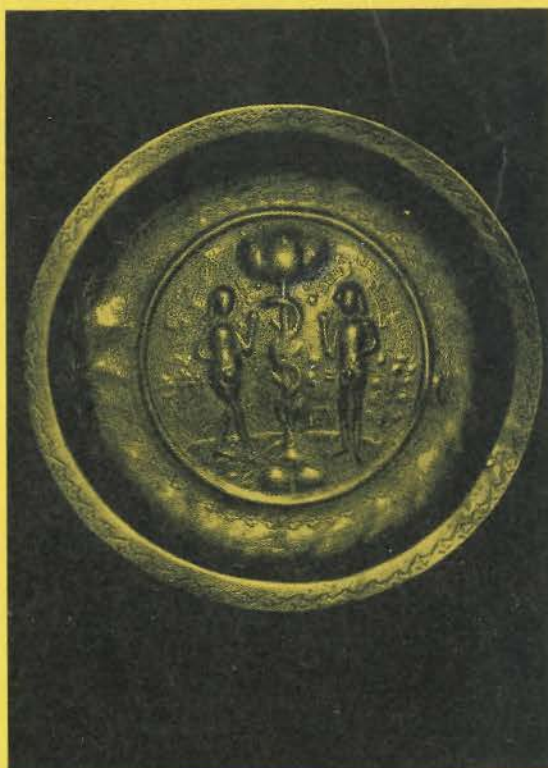

3 1969

Leto XVII

KRONIKA

Časopis za slovensko krajevno zgodovino

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO
XVII. letnik Ljubljana 1969 3. zvezek

Vsebina tretjega zvezka

- Ferdo Gestrin: Oris gospodarstva na Slovenskem v prvem obdobju kapitalizma (do leta 1918) — Stran 129
- Iva Curk: Iz najstarejše zgodovine Sevnice — Stran 139
- Janez Höfler: Glasbena kapela ljubljanske stolnice v drugi polovici 17. stol. — Stran 141
- Marjetka Šetinc: Medeninaste sklede — Stran 148
- Marija Verbič: O začetkih slovenskega čipkarstva s posebnim ozirom na Idrijo — Stran 157
- Marija Verbič: Škofja Loka v luči cenzitve katastrskega dohodka leta 1827 in 1830 — Stran 161
- Vasilij Melik: Ob stoletnici zakona o osnovni šoli — Stran 168
- France Kresal: Delavski zaupniki v stari Jugoslaviji — Stran 180
- Iz dela naših zavodov in društev — Stran 184
- Nove publikacije — Stran 186
- Sommaire — Stran 192

Na ovitku

Skleda — motiv Adama in Eve, konec 15. stol.
(Narodni muzej v Ljubljani)

Ureja uredniški odbor

Glavni urednik Pavle Blaznik

Odgovorni urednik Jože Šorn

Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino — Predstavnik Majda Kunaver — Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani — Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III — Tekoči račun pri SDK, podružnica 501-8-87/1 (Ljubljana, Miklošičeva cesta 8) — Letna naročnina 12 N din, posamezna številka 5 N din

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XVII

1969

IZDAJA IN ZALAGA ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO
SEKCIJA ZA KRAJEVNO ZGODOVINO

LJUBLJANA

UREDIL UREDNISKI ODBOR: PAVLE BLAZNIK, FRANCE DOBROVOLJC, TONE FERENC, FERDO GESTRIN, BOŽO OTOREPEC, JOŽE ŠORN, SERGIJ VILFAN — GLAVNI UREDNIK: PAVLE BLAZNIK — ODGOVORNI UREDNIK: JOŽE ŠORN — LEKTOR: FRANCE DOBROVOLJC — ZA UPRAVO ODGOVARJA MAJDA KUNAVER — TISK TISKARNE »TONETA TOMŠICA« V LJUBLJANI — KLIŠEJE IZDELUJE KLISARNA »LJUDSKE PRAVICE« V LJUBLJANI

K A Z A L O

AVTORSKO KAZALO

RAZPRAVE IN ČLANKI

Blaznik Pavle: Analiza neposredne obremenitve grunta v Krnicah v Poljanski dolini 1630 — 20

Curk Iva: Iz najstarejše zgodovine Sevnice — 139

Ferenc Tone: O objavljajanju virov za zgodovino NOB v Sloveniji — 107

Gestrin Ferdo: Oris gospodarstva na Slovenskem v obdobju zgodnjega kapitalizma — 1

Gestrin Ferdo: Oris gospodarstva na Slovenskem v obdobju agrarne revolucije in prevlade manufakturne proizvodnje — 65

Gestrin Ferdo: Oris gospodarstva na Slovenskem v prvem obdobju kapitalizma (do leta 1918) — 129

Höfler Janez: Glasbena kapela ljubljanske stolnice v drugi polovici 17. stol. — 141

Kobe-Arzenšek Katarina: Tehniški muzej Slovenije — 38

Kos Janez: Pogled v slovenske fototeke — 44

Kresal France: Vloga in pomen tekstilne industrije v industrializaciji 19. stoletja na Slovenskem — 85

Kresal France: Delavski zaupniki v stari Jugoslaviji — 180

Melik Vasilij: Ob stoletnici zakona o osnovni šoli — 168

Mor Carlo Guido: Pohod kralja Alboina (568 do 570) — 9

Pivec-Stele Melita: Promocije Slovencev na graški univerzi — 112

Reisp Branko: Neevidentirana slovenska knjižnica iz leta 1728 — 48

Šedivý Jan: Borba za šentiljsko trdnjavo — 92

Šetinc Marjetka: Medeninaste skleda — 148

Valenčič Vlado: Ljubljansko stavbeništvo v prvi polovici 19. stoletja — 72

Verbič Marija: O začetkih slovenskega čipkarstva s posebnim ozirom na Idrijo — 157

Verbič Marija: Škofja Loka v luči cennitve katastrskega dohodka leta 1827 in 1830 — 161

Vetrik Maja: Likovno življenje v Mariboru in razstave umetnikov mariborskega kroga med obema vojnama — 30

Vilfan Sergij: Nekateri rezultati novjših raziskav o meščanskih kapitalih v zgodnjem kapitalizmu — 15

Vreča Oton: Moja udeležba v bojih na severni meji 1918/1919 — 104

Zorn Tone: Iz avstrijsko-jugoslovanskih pogajanj v Celovcu maja 1919 — 28

Zorn Tone: Nemški Volkstag v Velikovcu 9. junija 1918 in gibanje za majniško deklaracijo na južnem Koroškem — 102

Žontar Jože: Načrti za ustanovitev državnega arhiva v Ljubljani pred prvo svetovno vojno — 24

IZ DELA NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

Kobe-Arzenšek Katarina: Razstava »Prvi tekstilni industrijski obrati na Slovenskem« — 50

Nemanič Ivan: Filmski oddelek pri Arhivu Slovenije — 184

Novak Anka: Razstava Planšarska kultura na Gorenjskem — Gorenjski muzej v Kranju — 113

NOVE PUBLIKACIJE

Dobrila Pavel: Dr. Ivan Ribar, Stara Jugoslavija i komunizam — 122

Fischer Jasna: Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945 — 124

Janša Olga: Časopis za zgodovino in narodopisje 1—4 — 55

Janša Olga: Mengeški zbornik 2 — 187

Kos Janez: Knjige slik (Ljubljana, Gorenjska, Primorska in Notranjska, Dolenjska) — 60

Kos Janez: Krajevni leksikon Slovenije I. — 60

Kos Janez: Branko Božič, Razvoj gasilstva na Slovenskem — 186

Kos Janez: Mirko Rupel, Valvasorjevo berilo, ur. Branko Reisp — 187

Kos Janez: Ljudmila Plesničar, Jakopičev vrt — 187

Otorepec Božo: Celjski zbornik 1967 — 117

Ožura Jože: Jakob Medved, Mežiška dolina — 117

Ožura Jože: Borut Belec, Ljutomersko-ormoške gorice — 118

Ožura Jože: Drago Stepišnik, Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem — 121

Prunk Janko: Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji 4 — 123

Rozman Franc: Ivan Regent, Spomini — 63
Rozman Franc: Stoletnica Slovenske čitalnice v Solkanu 1867—1967, ur. Br. Marušič — 63
Savnik Roman: Ob nekaterih odmevih na prvo knjigo Krajevnega leksikona Slovenije — 190
Stres Guido: 720 let Ravne na Koroškem, ur. Marjan Kolar — 189
Šedivý Jan: Svet med Muro in Dravo — 58
Šedivý Jan: Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen, I. Bd. — Abhandlungen über die slowenische Reformation, München 1968 — 62
Štukl France: Loški razgledi XV — 59
Štukl France: Emilijan Cevc, Gotsko kiparstvo — Ars Sloveniae 1967 — 61
Štukl France: Štefka Cobelj, Baročni slikarji Straussi — 62
Štukl France: Dušan Grabrijan, Plečnik in njegova šola — 121
Štukl France: Francè Stele, Slikarstvo v Sloveniji od 12. do srede 16. stoletja — 186
Vidovič-Miklavčič Anka: Združeno železniško transportno podjetje Ljubljana — 119
Vidovič-Miklavčič Anka: Ivan Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem — 120
Vidovič-Miklavčič Anka: Milica Ostrovska, Kljub vsemu odpor — 125
Vidovič-Miklavčič Anka: Alenka Nedog, Tone Tomšič — 126

KAZALO SLIK

POKRAJINE, GRADOVI, NASELJA IN PODOBNO

Prezbiterij mariborske stolnice (V. Cotič) — 31
Mestni stolp v Mariboru (Fr. Stiplovšek) — 33
Motiv z Barja (Fr. Mihelič) — 35
Bistra — Tehniški muzej Slovenije — 39
Žaga samica v Bistri — 41
Ajdovska predilnica (V. Pilon) — 50
Delavska stanovanja ajdovske tekstilne tovarne — 51
Hiša Davida Molineja v Kamniku — 53
Predvojna predilnica Litija — 53
Dvorana tkalnice v Trziču — 88
Dvorana bombažne predilnice v Trziču — 89
Planšarsko naselje na Veliki planini — ovitek 2. številke
Pastirski stan in svinjak s planine Dedno polje — 113
Planšarsko naselje Zajamniki — 114
Elementi notranje opreme iz pastirskih stanov v Bohinju — 114

Notranjščina stare sirarne na planini Viševnik — 115
Rimska opekarska peč v Sevnici — 139

NACRTI

Fasada nekdanjega Bavarskega dvora (M. Dobrave) — 73
Prvotna fasada hiše na Gosposvetski cesti št. 10 (A. Treo) — 75
Fasada hiše Ciril-Metodov trg 2 (Fr. Faleschini) — 77
Fasada nekdanje Frölichove hiše na Titovi cesti (A. Gunsirer) — 81

OSEBE

Franjo Thaler — 93
Evald Vračko — 95
Anton Hauc — 97
Ivan Bauman — 99

RAZNO

Detajl razstave Sodarstvo na Slovenskem — 42
Češka razstava Razvoj svetil — 43
Izpisek o prenosu lastniške pravice na zemljiški parceli gospostva Prebold — 51
Tkanje sukna (bakrorez iz 17. stol.) — 87
Rezanje sukna (bakrorez iz 17. stol.) — 87
Naslovna stran Delavskega reda bombažne predilnice v Preboldu — 90
Listina iz leta 1377 (omemba planin Javornik in Lipanca) — 113
Lesene posode iz Bohinja in Bleda — 115
Rezljan pokrov lesene škatle iz Rateč — 115
Najstarejša upodobitev kovca medeninastih kotličev — 149
Upodobitev izdelovanja medeninastih kotličev — 149
Skleda iz Narodnega muzeja v Ljubljani iz konca 15. stol. — 150
Skleda iz župne cerkve v Kamnici pri Mariboru — 150
Skleda iz Narodnega muzeja v Ljubljani iz 16. stol. — 151
Skleda iz Narodnega muzeja v Ljubljani iz 16. stol. — 151
Skleda iz Pokrajinskega muzeja v Mariboru iz 16. stol. — 151
Skleda iz Pokrajinskega muzeja v Mariboru iz 16/17. stol. — 152
Skleda iz Narodnega muzeja v Ljubljani iz 16/17. stol. — 152
Skleda iz Pokrajinskega muzeja v Mariboru iz 16. stol. — 153
Skleda iz župne cerkve v Radljah iz 17. stol. — 153

ORIS GOSPODARSTVA NA SLOVENSKEM V PRVEM OBDOBJU KAPITALIZMA

(do leta 1918)

FERDO GESTRIN

Komaj sedemdeset let trajajoče obdobje od razpada avstro-ogrske monarhije in nastanka države jugoslovanskih narodov pomeni za Slovence dobo, v kateri se je bistveno spremenila struktura gospodarstva in se je popolnoma uveljavil kapitalizem. Hkrati pa je to čas silovitega boja za obstanek in narodno samobitnost zlasti proti pritisku vladajočega nemštva, ki se je bil tudi na področju gospodarstva.

Prva desetletja od sredine 19. stoletja dalje so slovenskim deželam prinesla nov gospodarski prevrat, tedaj s težiščem na neagrarni proizvodnji. Označujejo ga prehod iz manufakturne v strojno proizvodnjo, uvajanje nove tehnike v prometu na kopnem in na morju in izvedba zemljiške odveze z njenimi družbenimi in gospodarskimi posledicami.

Z zemljiško odvezo, ki je bila eden izmed redkih trajnih rezultatov revolucionarnega leta 1848, ni bilo samo konec fevdalnih odnosov (čeprav ne brez ostankov) na slovenskih tleh, marveč se je v mnogih pogledih močno spremenila tudi poljedelska struktura. Kmet je tedaj postal pravi lastnik zemlje, ki ni bila že prej v neposredni obdelavi zemljiškega gospoda. V avstrijskem delu slovenskih dežel je kmetu pripadlo okoli 95 % obdelovalne zemlje (njiv, vrtov, travnikov in del vinogradov), v Prekmurju, kjer so bili dominikalni deli zemljiških gospodstev mnogo večji, pa le blizu 75 %. Zemljiška odveza se seveda ni dotaknila kolonatskih odnosov, ki so še naprej veljali deloma v Goriških Brdih in delu slovenske Istre. Plemstvo je torej obdržalo precejšnje površine obdelovalne zemlje pa tudi gozdov in pašnikov. Iz tega v osnovi izhaja, hkrati s kompleksi, pridobljenimi ob odpravi servitutov, kapitalistična veleposest, kakor jo v tem obdobju srečujemo na slovenskih tleh. Zemljiška odveza se je v slovenskih deželah izvedla zelo hitro (v letih 1853—55) za odškodnino fevdalcem, izračunano po posebnih komisijah in plačljivo v 20 letnih obrokih, pri čemer so se obračunavale 5 % obresti na še neizplačano vsoto. Odškodninske vsote so

bile za zavarovanje interesov prejšnjih zemljiških gospodov vpisane kot hipoteke na kmetijah. Odplačevanje v obliki doklad k davkom se je začelo takoj po odvezi in je plemstvo dobilo na račun odškodnine velike vsote, ki jih je v precejšnji meri investiralo v svoje kmetijske obrate. Na Slovenskem je ta vsota dosegla okoli 20 milijonov goldinarjev.

Potem ko je bil poglavitni del zemljiške odveze že izveden, se je začelo urejati tudi vprašanje gozdnih in pašnih servitutov. Celotni postopek, izvajan po zakonu iz leta 1853, je trajal izredno dolgo in se je zaključeval šele po 1880. letu. Komisije pa so povsem prenehale z delom šele konec 19. stoletja. Ves postopek pri odkupu in regulaciji servitutnih pravic pa je bil za kmeta praviloma krivičen. Kmečke pravice do lesa in paše so se namreč izplačevale ali v denarju ali pa poravnavale z razdelitvijo gozda oziroma pašnikov po določenem ključu. Prizadeti so bili zlasti srednji in mali kmetje ter kajžarji, ki jim je pravica do skupne izrabe gozda in pašnikov veliko pomenila. Sedaj so največkrat dobili le majhne površine pašnikov in gozdov ali namesto tega celo mnogo pre nizko obračunane odškodnine. Leta 1873, ko vprašanje servitutov še ni bilo do kraja rešeno, so imeli veleposestniki na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem od 35,5 do 38 % vsega gozda, mala kmečka posest z občinami, kjer odprava servitutov še ni bila zaključena, pa na Kranjskem 61,6 %, na Koroškem 54,5 % in na Štajerskem 53,6 %. Ostale površine gozda so bile državne ali deželne. Le na Primorskem je bila slika povsem druga; veliko večino gozda so imeli kmečki posestniki, veleposestniki pa le nekaj nad 6 %. Mnogokje so se gospodarske osnove kmetij zmanjšale prav zaradi take delitve in nam je tudi tu iskati enega izmed vzrokov za propadanje kmetov, ki je bilo tako značilen pojav v slovenski zgodovini v drugi polovici 19. stoletja. Zlasti je bilo prizadeto kmečko prebivalstvo z malo zemlje in prav z njihovim propadanjem se je že v 50. letih začel prvi val izseljevanja s podeželja v mesta in tujino.

Z zemljiško odvezo je na slovensko podežlje dokončno prodrla oblika individualizirane kmetijstva. Ostali so le še redki ostanki prejšnjega, na vaško skupnost več ali manj vezanega kmečkega gospodarstva, kot npr. občinska paša. Toda to je kmetu zlasti sprva povzročalo nemalo težav. Prav tako pa je zemljiška odveza ustvarila precejšnje število veleposesti v rokah nekdanjih fevdalcev. Samo na Kranjskem jih je bilo 334, od katerih so posamezne dosegle tudi do 1000 ha in čez. V Prekmurju so imela veleposestva večino- ma več obdelovalne zemlje in manj gozdov, drugje v slovenskih deželah pa je praviloma gozd prevladoval.¹

Že konec prejšnjega obdobja začeti proces industrializacije se je v prvih desetletjih te dobe počasi nadaljeval. Manufaktura in založniška oblika proizvodnje je izginjala. Manufakture so ali propadle ali pa so se spremenile v tovarne. Namesto vodne sile se kot vir energije uveljavlja premog. Stroji so vedno bolj izpodrivali ročno delo. Nič manjšega pomena za spremembo celotne gospodarske strukture na Slovenskem pa je bilo tudi uvažanje nove tehnike v prometu na kopnem in po morju, ki je sprva najbolj viden znanilec uveljavljanja kapitalizma na Slovenskem.

Čeprav se je gradnja železnic začela predvsem v interesu nemškega kapitala in potreb habsburške monarhije že pred letom 1848, je šele leta 1857 prek slovenskega ozemlja stekla železnica Dunaj—Trst, pglavitna prometna žila monarhije v vsem tem obdobju. Od nje so v dveh desetletjih zgradili vrsto odcepi in vezali okolne dežele na to osrednjo prometno žilo monarhije oziroma po dualizmu njenega avstrijskega dela. S progo Trst—Gorica—Videm (Udine) (1860) je bila ustvarjena zveza z Benečijo, s progo Ptuj—Kaniža (1860)—Budimpešta (1861) z Ogrsko in s progo Zidani most—Zagreb—Sisak (1862) oziroma Zagreb—Karlovac (1865) s Hrvatsko. Proga Maribor—Celovec (1863)—Beljak (1864) je prečkala Koroško. Nanjo se je vezala proga Ljubljana—Jesenice—Trbiž—Beljak (1870) z odcepom Trbiž—Pontabelj (1873—89). Kmalu sta bila napravljena tudi odcepa Pivka—Reka (1872) in Divača—Pulj (1876). Druga faza gradenj na Slovenskem se začelja po letu 1890, ko je bil kapitalizem že v polnem teku. V tem času se je gradnja prog regionalnega in krajevnega pomena nadaljevala. Pomembnejši sta bili progi Ljubljana—Grosuplje—Novo mesto (1894) s podaljškom na Karlovac na Hrvatskem, oziroma Grosuplje—Kočevje (1898). Od prve proge se je zgradil tudi odcep Trebnje—Šentjanž. Ta leta so prinesla poleg prog Radgona—Ljutomer (1890), Ljubljana—Kamnik (1891), Celje—Velenje (1891) in dalje v Dravograd (1899), kjer se je priključila na

progo Maribor—Beljak, dalje Ljubljana—Vrhnika (1899), Grobelno—Rogatec (1905) in Kranj—Tržič (1910) tudi še tri edine ozkotirne povsem lokalne proge Poljčane—Konjice (1892), Velikovec—Železna Kapla (1902) in Trst—Poreč (1902). V začetku 20. stoletja je bila v interesu nemškega kapitala zgrajena druga samostojna prehodna proga prek slovenskega ozemlja bohinjsko-turska železnica, ki je povezovala Južno Nemčijo in Trst prek Beljaka, Jesenic in Gorice (1906). Leto pozneje zgrajena železnica, ki je z ogrskim ozemljem povezovala Mursko Soboto v Prekmurju, je še bolj zavrla gospodarsko, politično in kulturno povezovanje Prekmurja z drugimi slovenskimi deželami v avstrijski polovici monarhije. Dolžina vseh prog je konec obdobja prekorračila 1700 km. Vanje so bile vlozene ogromne vsote izključno tujega kapitala.²

V pomorskem osebnem prometu se je v Trstu uveljavil parnik že v predmarčni dobi predvsem po zaslugi avstrijskega Lloyda. Toda vse do odprtja Sueškega kanala se zlasti v tovornem prometu močno uporabljajo jadrnice. Še leta 1867 je bilo v Trstu 119 jadrnic z nosilnostjo nad 50.000 BRT in le 70 parnikov z nad 34.000 BRT nosilnosti. Nato pa začne tonaža parnikov izredno hitro naraščati, jadrnice pa izginejo. Pomorski promet se skoncentrira v Trstu, medtem ko druga pristanišča v glavnem stagnirajo na ravni 18. stoletja. Tu je bilo leta 1913 registriranih 246 ladij z blizu 700.000 BRT, leto pozneje pa tonaža naraste že na 816.000 BRT, kar je bilo nad 7/8 vsega brodovja avstrijske polovice monarhije. Celotni pomorski in železniški promet je v Trstu leta 1913 dosegel 6,147.000 t. V pomorskem prometu Trsta je prevladoval nemški kapital (48 %), močan je bil tržaški italijanski kapital, toda tudi kapital jugoslovanskih ljudi, ki so po propadu jadrnic dolge plovbe prešli v Trst in se nato povečini poitalijančili, ni bil majhen; leta 1913 je še znašal 21 %.³

Posledica vsega tega je bila sprememba celotne strukture slovenskega gospodarstva. Številne panoge, ki so prej imele pomembno mesto v njem, so propadle. To velja npr. za fužinarstvo, ki je v glavnem do konca stoletja v novih razmerah zaradi nerentabilnosti povsem propadlo. Moderna železarska industrija, kolikor se je razvila na slovenskih tleh, je zrasla samo na tradicijah starega fužinarstva in v njem izvežbanih delavcev. Sicer pa so rudo in premog za plavžve poslej uvažali. Mehanska revolucija, njej sledeča industrijska proizvodnja in uvoženi industrijski izdelki so vso to dobo uničevali obrtnika. Propadle so cele, nekdanj zelo razvite obrti (npr. tkalska, predilniška, barvarska, usnjarska itd.). Tak položaj obrti je prisilil državne oblasti,

da so z novim obrtnim zakonom odpravile obrtno svobodo, uvedeno leta 1859, ker so skušale zavreti propadanje obrtnikov. Kakor so izginile stare oblike manufakturne in založniške proizvodnje, tako so bile tedaj uničene tudi stare oblike prometa, od katerega so živele večje množice ljudi, kakor pa jih je mogla zaposliti nova oblika prometa. S cest (blizu 3750 km državnih in deželnih), ki so poslej vso dobo obdržale pomen predvsem za krajevni promet, je izginil nekdanji živahen promet, propadle so številne obcestne gostilne, opuščene so bile poštne postaje ob njih, življenje ob njih je zamrlo. Celi podeželski predeli (Gorenjska, Notranjska, Kras) so izgubili dohodke zaradi po železnicah uničenega prevoznitva in tovarnitva. Izginja tudi brodarstvo. Zaradi novih, cenejših in hitrejših prometnih sredstev so se podjetja osredotočila ob novih prometnih krajih ali v njihovi bližini. Šele tedaj nastajajo za naše razmere nekoliko večja industrijska središča. Velike delniške družbe, ki se pojavljajo od 60. let dalje, so položile roke na nekatere poslej poglavitne veje proizvodnje in so igrale v vsem nadaljnjem razvoju gospodarstva najpomembnejšo vlogo. Prav tako se je tudi velika trgovina koncentrirala ob glavni železniški progi. Tudi marsikatero prejšnje pomembno trgovsko središče je izgubilo svoj pomen. Močno pa je porasla prometna vloga Trsta, ki se je v nekaj desetletjih razvil v emporij velike habsburške monarhije. Šele od konca stoletja dalje se zelo dvigne vloga Trsta tudi kot industrijskega središča (tretjina prebivalstva živi od trgovine in prometa, tretjina od industrije). Pri rasti Trsta v vlemesto in pristanišče evropskega ter svetovnega pomena je imelo precejšnjo vlogo tudi njegovo neposredno slovensko zaledje. Tako se je tržiško prebivalstvo v letih 1869—1910, ko je doseglo število 229.510, dvignilo z naravnim prirastkom le za 18 %. Vse drugo so bili priseljenci, med njimi tudi veliko Slovencev. Pred prvo svetovno vojno je bil Trst največje slovensko mesto. V njem so leta 1910 našli 56.916 Slovencev (Ljubljana z okolnimi urbaniziranimi naselji je štela le nekaj nad 50.000 prebivalcev).⁴

Trgovina se vedno bolj specializira in se deli na stroke. Trgovina na veliko in tranzitna trgovina sta postali domena predvsem tujega kapitala, vloga domačih grosistov prejšnjega obdobja je naglo padala.

Z novimi prometnimi potmi so se na široko odprla vrata tuji konkurenci in tujemu kapitalu na slovenska tla, ki je, kakor že rečeno, preokret v prometu tudi financiral. Vedno večja je bila prevlada tujega nemškega kapitala, zlasti z Dunaja, ki se je povezoval še z drugim zunanjim kapitalom (v prvih de-

setletjih francoskim, a nato s kapitalom iz Nemčije). Pri tem se je tudi nemški kapital iz slovenskih dežel povsem naslonil nanj, oziroma se je povezoval z njim. Tudi v Trstu, kjer je bil domači italijanski kapital precej močan, je gospodarstvo vse bolj prehajalo v roke nemškega kapitala. Nemška buržoazija je torej gospodarsko vedno bolj obvladovala slovenske dežele in si prek njih gradila most na Trst, na Jadran. Proti nemškemu kapitalu je bil slovenski kapital, ki je nastajal v manjši meri in ob hudem pritisku nadmočnega tujega kapitala, skoraj neobgljen in nemočen. Nadmoč tujega kapitala, ki se je večala z izkoriščanjem našega naravnega bogastva, je ovirala nastanek in razvoj slovenskega kapitala. Ob koncu dobe je bilo razmerje med njima približno 1 : 10, če upoštevamo samo vsote kapitala, vloženega v industrijo v slovenskih deželah.⁵

Bistveno se je menjala tudi agrarna gospodarska struktura. Rekli smo že, da se je kmečki gospodarski obrat šele po zemljiški odvezi povsem individualiziral. Še pomembnejše pa je bilo, da je tedaj podeželje zelo naglo izgubljalo neposredne povezave z neagrarnimi panogami, ki so bile tako značilne za prejšnja obdobja in ki so dajale možnost življenjske eksistence velikemu delu prebivalstva na vasi. Slovensko podeželje je dobilo mnogo bolj agraren značaj, kakor pa ga je imelo dotlej. Manufakturna in založniška proizvodnja, krajevno v veliki meri povezana na podeželje, a prav tako tudi na delovno silo z vasi, sta izginili. Vse bolj se je krčila tudi domača obrtna dejavnost, ki je bila mnogokje precej pomembna dodatna dejavnost vaškega prebivalstva.⁶ Ni več zaslužka od fužinarstva in z njim povezanih dejavnosti. Konec je tudi v prejšnjih stoletjih tako živahne kmečke trgovine. Kmet se vse bolj omejuje le na prodajo svojih pridelkov na lokalnem tržišču. Odpadli so zaslužki od prevoznitva in brodarstva zaradi revolucije v prometu. Velik del podeželskega prebivalstva je zaradi vsega tega izgubil večji ali manjši delež prejšnjega dodatnega zaslužka ali pa celo življenjsko eksistenco. Kmeta je pritisnila tudi močna tuja konkurenca. Tako je tudi pri nas v 60. in v začetku 70. let dotok ruskega in celo ameriškega žita na evropski trg vplival na znižanje cene temu tedaj za kmečko gospodarstvo važnemu pridelku. To znižanje cene je kmet občutil še toliko bolj, ker je moral ob istem času plačevati odškodnino za zemljiško odvezo. Uveljavljanje kapitalizma nasploh in še posebej na podeželju je občutil zlasti kmet, ki je tedaj izgubil vrsto prejšnjih dodatnih virov zaslužka in prihajal pod pritisk kapitalističnih tržnih in drugih odnosov. Zaradi tega in vrste drugih za kmeta neugod-

nih okoliščin (npr. prevladujoča drobna kmečka posest, visoki davki itd.) se je začelo propadanje slovenskega kmeta, ki je od 70. let dalje dobilo množični značaj. Sorazmerno počasna industrializacija na slovenskih tleh pa viška delovne sile s podeželja in eksproprijiranih kmetov ni mogla v celoti zaposliti. Slovensko ozemlje je zajelo množično izseljevanje v tujino in ne samo beg v mesta.

Neposredna posledica tega izseljevanja, ki se je usmerjalo zlasti v zahodnoevropske države in Sev. Ameriko — čeprav je seglo na vse kontinente — je bila, da je v vsem tem obdobju rast prebivalstva na slovenskem območju zaostajala za razvojem v Evropsi sploh in v habsburški monarhiji posebej. Pri tem je bil naravni prirastek tudi v tem obdobju sorazmerno visok, čeprav se je nataliteta tedaj (hkrati seveda z mortaliteto) precej zmanjšala. Leta 1910 so Slovenci dosegli le 118,8 ‰ števila iz leta 1846, a v celotni monarhiji je v istem času prebivalstvo doseglo 157,5 ‰. Število Slovencev je v odnosu do števila prebivalcev monarhije vedno bolj padalo. Še leta 1880 je odstotek Slovencev v monarhiji bil 5,2 ‰, a leta 1910 je padel že na 4,5 ‰. Po statističnih ocenah se je izselilo iz sedanjega ozemlja SR Slovenije v letih 1850—1910 okoli 300.000 do 350.000 ljudi, kar je bilo 55 ‰ vsega naravnega prirastka, ki se računa na okoli 550.000. To pa je bila kar četrtina vsega prebivalstva Slovenije, ki je štela tedaj okoli 1.200.000 prebivalcev. Agrarna kriza, ki je zajela slovenskega kmeta, se kaže ob izseljevanju tudi kot eksistenčna kriza vsega slovenskega naroda. Odstotek kmečkega prebivalstva je zlasti od 80. let naprej naglo padal (na ozemlju današnje SR Slovenije je leta 1880 bilo še 81 ‰, leta 1910 že samo 67 ‰ kmetov), a odstotek mestnega je neprestano rastel. Leta 1910 je Ljubljana štela 41.700, Gorica 31.000, Celovec 29.000 in Maribor 28.000 prebivalcev; vsa druga mesta so bila mnogo manjša.⁷

Seveda se je stanje v kmetijstvu v vsem tem obdobju polagomaboljševalo in je izginjala zaostalost prejšnje dobe. Po zemljiški odvezi je kmetijstvo napredovalo tako v tehničnem pogledu kakor tudi glede intenzivnejšega obdelovanja plodnega zemljišča. Praha se je popolnoma opuščala. Tudi srednji in mali kmetje so vedno bolj uporabljali železni plug, ki je okoli 1900 prevladal, in so z najosnovnejšimi strojiboljševali svoj poljedelski obrat. V gnojenju je seveda prevladoval hlevski gnoj. Uporaba umetnega gnojila je bila še vedno majhna in omejena predvsem na veleposest in velike kmetije. Na veleposestvih se je sploh najhitreje uveljavljal modernejši način kmetijstva. Gojila so zelo pogosto, v nasprotju s kmetijami, samo manjše

število kultur in so obdelovala svojo zemljo predvsem z najeto delovno silo. Njim so počasi sledila velika kmečka posestva zlasti na Koroškem, Gorenjskem in tudi v nekaterih delih slovenske Štajerske. Ob koncu obdobja imajo veleposestva vse kapitalistične značilnosti: uporabljajo moderna tehnična sredstva, izvedla so specializacijo kultur in so delala z najeto delovno silo.

Zelo je v tem obdobju napredovalo vinogradništvo in sadjarstvo. Toda najboljši vinogradi so bili v rokah veleposestnikov; neprestano se je večala njihova posest tudi v rokah meščanov, tujci pa so med njimi ponekod prevladovali. Sadjarstvo se je v nekaterih področjih, kakor npr. na Štajerskem, Goriškem pa tudi na Kranjskem in Koroškem zelo razmahnilo. Napredovala je živinoreja in se je počasi dvigalo število glav živine v posameznih panogah.

Gozdarstvo je bilo pri kmečkih gospodarstvih praviloma ekstenzivno še ves ta čas. Zato je mogel kmet, ki je imel na splošno le majhne površine gozdov, izrabiti gozd le enkrat na dolga desetletja. Pri redkih velikih kmetih z večjo površino gozdov in zlasti pri veleposestnikih, ki so si ob odpravljanju servitutov znali obdržati večji del najboljših gozdnih površin, pa je bil gozd stalno oskrbovan in jim je dajalo gozdarstvo stalen vir dohodkov.

Na vasi so v tem obdobju z redkimi izjemami izginile lesene hiše. Čim bolj gremo h koncu obdobja, tem bolj so bile hiše krite z opeko. Slamnato streho so dalj časa obdržala gospodarska poslopja. Kmet se je vedno bolj oblačil v kupljena oblačila in doma izdelana so izginjala. Vasi blizu mest so se začele že v večji meri urbanizirati in ponekod so jih začeli tudi šteti v širše mestno področje.

Površina obdelovalne oziroma kulturne zemlje sploh se v tem obdobju praktično skoraj ni povečala, vendar pa se je znotraj nje porazdelitev na posamezne kmetijske panoge precej spremenila. Še največ plodne zemlje so v tem času pridobili z regulacijskimi ukrepi, krčenje dejansko ni več prihajalo v poštev. Nasprotno, do konca stoletja so se gozdne površine celo nekoliko povečale. Še večje spremembe so nastale v izrabi obdelovalne zemlje v poljedelstvu. Poglavitne obdelovalne površine, njive, vrtovi in vinogradi, so se po zemljiški odvezi do konca obdobja precej povečale. Narasle so od 17,7 ‰ v letu 1870 na 21,3 ‰ v letu 1900. Njivske površine pa so se dejansko povečale za še višji odstotek, ker so se površine vinogradov v tem času zmanjšale. Tudi pašniki so se v tem obdobju še naprej zmanjševali, v precejšnji meri tudi kot posledica odpravljanja servitutnih pravic. Deloma so se na njihov račun povečale tudi gozd-

ne površine. V istih letih je bilo razmerje pašnikov in gozdov 23,9 % : 41,1 % oziroma 17,97 % : 43,96 %. Le malo, predvsem v korist njiv, so se zmanjšale površine travnikov: od 17,3 % v letu 1870 na 16,84 % v letu 1900. Na intenzivnejšo izrabo tal in boljše obdelovanje kažejo tudi spremenjena razmerja površin med posameznimi kulturami, ki jim moramo slediti v posameznih slovenskih deželah. Na slovenskem Štajerskem in Kranjskem so se proti koncu stoletja precej povečale površine, posejane s pšenico, krompirjem in krmilnimi rastlinami, upadale pa so površine, posejane s slabšimi zvrstmi žitaric (zlasti ječmenom in ovsom). S koruzo posejane površine so se na slovenskem Štajerskem povečale, na Kranjskem pa so se zmanjšale. Na intenzivnejše obdelovanje kaže tudi porast strniščnih pridelkov (zlasti ajde). Spremembe se javljajo tudi glede industrijskih rastlin. Lan in konoplja počasi izginjata iz seznama kulturnih rastlin slovenskega poljedelstva. Od začetka 60. let dalje pa se je vedno bolj širil hmelj. Sprva na večjem številu različnih področij (npr. v Savinjski dolini, okoli Slovenjega Gradca, v Slovenskih goricah, Šmarju pri Jelšah), toda po letu 1895 se je hmelj uveljavil predvsem v Savinjski dolini, kjer je postajal deloma celo monokultura. Malo pred prvo svetovno vojno so ga gojili na okoli 1200 ha in so ga leta 1913 pridelali okoli 10.000 centov. Tehnično izboljšano in intenzivnejše obdelovanje je seveda dvigalo hektarski donos (samo za primer: hektarski donos pšenice je bil leta 1849 6,8 q, a v letih 1903/12 je bil povprečno 9,2 q), vendar je ta donos močno zaostajal za najbolj razvitimi habsburškimi deželami. Ker je zaradi rasti industrije narasčalo število mestnega prebivalstva in delavstva, je bil primanjkljaj žita vedno večji, kriti pa ga je bilo treba z uvozom iz tujine. Potem ko je vinogradništvo zaradi peronospore in nato še trtne uši utrpelo veliko škodo, so vinograde obnovili na podlagi ameriške trte

in je od 80. let dalje zopet hitro napredovalo. Vendar se je površina vinogradov z izjemo okoli leta 1895 postopoma zmanjševala. Toda kljub manjšanju površin se je odnos na hektar in celotni pridelek bistveno povečal. Ta razvoj seveda ni bil povsod enak. Največji uspeh so dosegli na slovenskem delu Štajerske, kjer je bilo 1913. leta 19.368 ha vinogradov, ki so v petletju 1904 do 1908 dali 755.175 hl vina. Na Kranjskem je površina vinogradov padla z 10.913 ha v letu 1870 na 9.799 ha v letu 1913: petletni donos pa se je dvignil od 231.696 hl v petletju 1875/9 na 235.409 hl v petletju 1904/8. Na Goriškem je ob neznačnem povečanju vinogradniških površin (za ok. 500 ha v istem obdobju na 6.425 ha) pridelek zelo narastel (od 89.825 na 124.739 ha).⁸

Po zemljiški odvezi se je z uveljavljanjem novih pasem (zlasti po 1870), z naprednejšim načinom krmljenja (kisla krma, rezanica itd.) in z dvigom hlevske živinoreje sploh, ki jo forsirajo kmetijske družbe in državne oblasti s posebnimi zakoni (npr. na Štajerskem leta 1868 in 1890; na Kranjskem leta 1890), živinoreja zelo dvignila. Poleg precejšnjega začasnega upada ob višku agrarne krize okoli leta 1900 kaže živinoreja v tem obdobju tudi neprestano upadanje ovčereje, ki se ob začetku 20. stoletja obdrži le v alpskem svetu, v Brkinih in Čičariji, in kozjereje (koze so npr. že leta 1875 prepovedali v kraških predelih). Močno pa se je dvigala prašičereja, v kateri so se slovenske dežele približale avstrijskemu poprečju, in prav tako tudi govedoreja (v zač. 20. stol. na Kranjskem 44,2 na km², avstrijski popreček 49,89 goved). V slovenske dežele so v tem času hodili kupovat živino ne samo iz monarhije, marveč tudi iz Nemčije in Italije. Konjereja se je do leta 1890 dvigala, nato pa je število konj stagniralo. Mule in osle so gojili le v Primorju. Razvoj in stanje živinoreje v avstrijskem delu slovenskega ozemlja — torej brez Prekmurja — kaže naslednja tabela:

	1869	1880	1890	1900	1910
govedo	562.046	622.692	643.740*	580.488	611.866*
konji	63.965	67.120	73.904	73.746	73.649
prašiči	287.647	342.823	402.305**	365.862	513.132**
ovce	299.623	258.785	172.345	172.142	76.800
koze	71.274	50.505	42.416	33.576	30.649
mule in osli	4.969	5.214	3.281	4.830	4.930

* Skupaj s Prekmurjem leta 1890 681.084 oziroma leta 1910 661.618 goved.

** Skupaj s Prekmurjem leta 1890 440.326 oziroma leta 1910 553.273 prašičev.

Ne glede na ta napredek kmetijstva pa je slovenski kmet v vsem tem obdobju propadal. Orisani dvig agrarne proizvodnje ni mogel nadomestiti izgub dohodkov, ki so sledile po

zemljiški odvezi v gospodarski strukturi na Slovenskem. Ker je kmetu v prvih dveh desetletjih po zemljiški odvezi zaradi odplačevanja odškodnine oziroma zaradi davkov in

zaradi nujnega vlaganja sredstev v svoj gospodarski obrat primanjkovalo denarja, se je že tedaj začelo zadolževanje podeželja. Izguba dohodkov po revoluciji v prometu, gospodarska kriza okoli leta 1873, konkurenca tujega žita in začasni upad vinogradništva so kmalu zatem kmeta še bolj prizadeli in kmečki dolgovi so tedaj močno narasli. Zadolžitvev je tudi še pozneje naraščala in, ko je agrarna kriza prihajala v vrhunec, je bilo okoli leta 1890 na kmečkih posestih v slovenskih deželah vknjiženih za okoli 120 milijonov goldinarjev dolgov. Vsekakor je precej velik odstotek dolgov šel na račun izplačil dednih deležev in dot z grunta po zakonu o dedovanju iz leta 1868, po katerem dobe vsi otroci s posestva enake deleže. Na Kranjskem je tako iz tega naslova odpadlo kar 35 %, na Koroškem 28 %, na Štajerskem 21 %, a na Primorskem 10 % vseh dolgov. Ker so bili pogoji za posojila v hranilnicah zelo hudi in so bile obresti pri raznih oderuhih, kjer si je kmet sposojal denar, zelo visoke (pocprečno 15 do 60 %, a tudi 100 % in več), se je začelo gospodarsko propadanje kmetov v obsegu, ki smo ga že omenili. Samo na Kranjskem je v letih 1868 do 1893 prišlo na dražbo 10.190 kmetij ali skoraj sedmina vseh kmečkih gospodarstev oziroma poprečno 400 na leto. Čeprav je bilo število na dražbo danih kmetij na Štajerskem in Koroškem nekoliko manjše, je šlo torej na slovenskem ozemlju v tem obdobju izredno veliko število kmetij na boben. Posamezne kose zemlje pa so v velikem številu prodajali tudi kmetje sami, da bi se rešili popolnega propada. Pri tem kmečka zemlja ni prihajala samo v last velikih kmetov in veleposesti, temveč so jo kupovali tudi meščani, podjetniki, trgovci, advokati itd. in je prehajala v roke raznih bank. Ob severni etnični meji so si jo pridobivali tudi tuji nemški meščani in denarni zavodi pa tudi nemške raznarodovalne organizacije, ki so nanjo naseljevale nemške kmete pod ugodnimi pogoji.

V takih pogojih se je kmečka posest še bolj drobila in diferenciacija na vasi je še bolj napredovala. Medtem ko se je na eni strani krepila maloštevilna vaška buržoazija, je na drugi strani neprestano rastla drobna kmečka posest. To je pripeljalo do posestne slike, ki je bila tako značilna za slovensko ozemlje ob koncu obravnavanega obdobja. Leta 1902 so na Slovenskem povsem prevladala mala posestva. Na vsem slovenskem ozemlju brez Prekmurja in Beneške Slovenije je bilo 12,5 % kmečkih gospodarstev z manj kakor 0,5 ha zemlje in 23,3 % z zemljo od 0,5 do 2 ha, torej kar 35,8 % ali tretjina kmetov je imela manj zemlje, kakor je bilo potrebno za življenje. Zemlje od 2 do 5 ha je imelo

21,5 % kmečkih gospodarstev. Torej je imela več kakor polovica kmetov (57,3 %) najmanjša ali majhna posestva, na katerih so živalitarili. Srednjo velikost od 5 do 10 ha je imelo 18 % kmetij, od 10 do 20 ha zemlje 15,3 %, velike kmetije od 20 do 50 ha so zavzemale le 7,8 % in so bile predvsem na področjih samotnih kmetij v gorskem svetu. Manjša veleposest do 100 ha je zavzemala 1,1 % zemlje, a veleposest z nad 100 ha površin le 0,5 % vseh kmetijskih površin. Seveda so bile precejšnje razlike po pokrajinah. Pa tudi kmetij enakih velikosti ne moremo vedno primerjati med seboj tako zaradi kvalitete zemljišč kakor zaradi možnosti za prodajo pridelkov. Največ je bilo majhne posesti do 5 ha na Primorskem in severovzhodnem Štajerskem, kjer je povsod bila v večini, najmanj pa na slovenskem Koroškem. V vsej koroški deželi je 3,1 % prebivalstva imelo 41 % celotne kmetijske površine. Zlasti v slabem položaju so bili viničarji na Štajerskem in deloma Kranjskem, ki so živeli na tuji zemlji in obdelovali tuje vinograde. Zasluzek so jim deloma plačevali v naturalijah. Podoben položaj so imeli kmečki delavci ali težaki na grofovskih veleposestvih v Prekmurju, kjer je bilo tudi zelo visoko število kmečkih gospodarstev do 2 ha velikosti. Tako razdrobljena, prevladujoča majhna posest seveda ni dajala dovolj možnosti za življenje vsem, ki so ostajali na njej. Mnogi, tudi gospodarji teh posestev, so hodili na sezonsko delo, so delali v dnini in se preživljali z drugim občasnim delom na vasi. Nastajal pa je v večjem številu na vasi tudi vaški proletariat, ne samo kot stalno zaposleni hlapi in dekle na veleposestvih in večjih kmetijah, marveč tudi kot občasno zaposleni in so se s težavo preživljali. Ne ravno majhno število je bilo domačih članov družine, ki so vse življenje ostali na domačiji, in tudi občinskih revežev, ki so hodili od hiše do hiše, ter beračev. Vsi ti so v nekem smislu morali ostati na vasi, ker v mestu, industriji, trgovini, prometu itd. niso dobili zaposlitve, v tujino pa iz različnih vzrokov niso hoteli ali mogli.⁸

Industrija in sploh celotno neagrarno gospodarstvo je raslo, kakor že rečeno, prepočasi, da bi našli v njem zaposlitev vsi, ki jih podeželje ni moglo preživeti. Vendar je ta trditev le relativna, to je, v odnosu do mase podeželskega prebivalstva, ki je bežalo v mesto (in tujino).

Na slovenskem Štajerskem in na Kranjskem je bilo po statističnih podatkih leta 1852 116 podjetij z okoli 6600 delavci, leta 1912 pa je bilo že 441 podjetij z okoli 36.200 zaposlenimi delavci. Ta dvig je bil časovno omejen predvsem na leta 1880 do 1910. Isti podatki kažejo tudi, da so bila podjetja sorazmerno

majhna. To pride še bolj do izraza, če ne upoštevamo majhnega števila res velikih podjetij v metalurgiji in rudarstvu z večjo koncentracijo proizvodnje in z okoli 2/7 vseh delavcev. Število podjetij v razmerju s številom prebivalstva pa je precej zaostajalo za avstrijskim povprečjem. Kljub prvotnemu upadanju obrti in propadu mnogih obrtnih panog je pozneje obrt, v veliki meri povezana z rastjo mest, precej narasla. Zlasti so se razvile gradbena, oblačilna, čevlarska in prav tako na novo nastajajoče razne tehnične, mehanične in druge obrti. V zgoraj omenjenih deželah je obrt od 13.427 delavnic z 22.600 zaposlenimi narasla na 22.657 delavnic z 42.300 zaposlenimi.⁹

Poglavitne industrijske panoge tako po vloženem kapitalu in koncentraciji proizvodnje kakor tudi po številu delavcev so bile rudarstvo in metalurgija¹⁰ ter lesna industrija. Prav to pa jasno kaže, kako se je tuj kapital usmerjal v eksploatacijo slovenskega naravnega bogastva. V rudarstvu je bilo v tem obdobju premogovništvo na prvem mestu in je nadomestilo povsem propadlo pridobivanje železa. V njem močno prevladuje leta 1873 tudi z dunajskim kapitalom ustanovljena Trboveljska premogokopna družba (TPD). V njej je do leta 1880 prevladal francoski kapital in je spravila v svoje roke večino in najpomembnejše premogovnike na slovenskih tleh in celo zunaj njih (poleg Trbovelj npr. že leta 1880 Zagorje in Hrastnik, leta 1885 Kočevje, a že 1881 Raša v Istri in 1885 Krapino v Hrvatskem Zagorju). Prehajala pa je tudi na drugo proizvodnjo (steklarne itd.). Poleg premogovnikov, ki jih je obvladala TPD, so nastali le še nekateri manjši (Velenje, Vremski Britof, Šentjanž). Zlasti naglo je rastla množina izkopenega premoga po zgradnji celotne južne železnice v rudnikih trboveljskega revirja. Od okoli 77.800 t leta 1858 je poskočila na okoli 1.107.400 t v letu 1913. Celotna proizvodnja premogovnikov na Slovenskem pa je leta 1913 pri blizu 7600 zaposlenih znašala okoli 1.400.000 t.¹¹ Rudnike svinca je že leta 1868 večinoma zajela delniška družba Bleiberg Bergwerks-Union, njen najvažnejši rudnik je bila Mežica, ki se je tehnično zelo razvijala. V Mežici so leta 1913 proizvedli skoraj 7000 t svinca in manjše količine molibdenovega in cinkovega koncentrata. Tudi rudnik živega srebra v Idriji je po letu 1880 doživel precejšen tehničen napredek, ki je omogočil večjo proizvodnjo kljub vedno nižjemu odstotku kovine v rudi. Leta 1913 je bilo v rudniku zaposlenih skoraj 1300 delavcev in proizvodnja živega srebra je dosegla okoli 8.200 q (pri 1,3 milijona q rude).¹²

Med železarskimi podjetji so bila večjega pomena štiri: na Jesenicah, v Štorah, na Rav-

nah in v Prevaljah, ki pa je bilo konec 90. let preneseno na Zgornje Štajersko. Seveda so v tem obdobju nastajala tudi druga, nova, vendar manjša železarska podjetja. Jeseniško železarno je ustvarila Kranjska industrijska družba (najprej domači nemški, nato tuji dunajski in berlinski kapital), ustanovljena leta 1869, potem ko je povezala stare propadajoče fužine v novo podjetje. V moderno železarno jo je spremenil šele dunajski in berlinski kapital, ki je podjetje s svojim posegom (1880) rešil iz krize. Preusmerjala se je v predelovalne obrate (valjarna, žičarna) s pomočjo martinovk. Naglo je rastla zlasti potem, ko se je povezala z modernim plavžarskim središčem, ki ga je ista družba zgradila leta 1897 v Škednju pri Trstu, kamor je rudo in premog oziroma koks uvažala po morju in proizvodnjo močno pocenila. V treh plavžih je bila tu proizvodnja surovega železa leta 1913 že 1,1 milijona centov.¹³ KID je zalagala velik del tudi drugih železarn s surovim železom. Železarna na Ravnah se je po zgraditvi martinovk (1881) preusmerila predvsem v proizvodnjo jekla in je leta 1890 imela 320 delavcev. Železarna Štore, ki se je dvignila šele po letu 1877, ko jo je prevzel dunajskograški kapital, je osredotočila dejavnost predvsem na valjarno in livarno. Vsa druga manjša, starejša in tedaj nastajajoča podjetja so vezala svoj obstoj na razno specifično proizvodnjo predvsem za domačo potrošnjo. Taka so bile razne livarne, tovarne za poljedelsko orodje (zlasti za kose in srpe), razne strojne tovarne, tovarne ključavnic, emajlirane posode itd.¹⁴ Posebej je v metalni industriji omeniti še topilnico bakra v Slovenski Bistrici (1870) in cinkarno v Celju (1873), ki je leta 1913 imela 100 delavcev ter 14.000 q cinka in 2000 q cinkovega prahu proizvodnje.

Lesna industrija je bila v največji meri vezana na izdelovanje polfabrikatov, v veliki meri še na osnovi vodnih žag, ki jih je bilo na slovenskem ozemlju leta 1913 še okoli 2500. Tudi parne žage (leta 1913: 35), ki so se razvijale predvsem po letu 1870, so se le deloma vezale s proizvodnjo končnih izdelkov. Tako so v Verdu delali parkete, a v Pivki vezane plošče. Druga podjetja te vrste so izdelovala čevlarska kopita, merila, impregniran les, plutovinaste izdelke in tudi pohištvo (npr. Duplica, leta 1910). Vendar so v proizvodnji pohištva ves čas prevladovali mizarji, ki so se ponekod osredotočili v večjem številu (Solkan pri Gorici, Šentvid pri Ljubljani). Tovarne papirja v Vevčah, Radečah in Goričanah so se v veliki meri modernizirale in deloma tudi specializirale. Vevče z Goričanami, ki ju je povezala graška družba Leykam-Josefstahl (prevlada dunajskega kapitala, družba je že leta 1887 kupila tudi pa-

pirnico v Podgori pri Gorici), sta leta 1912 proizvedli že 1218 vagonov papirja; tovarna celuloze v Goričanah pa še posebej producira lesovino in celulozo (leta 1914: 140 oziroma 198 vagonov).¹⁵

Večja kemična industrija — seveda v slovenskih razmerjih — je nastajala šele v drugi polovici 19. stoletja, vendar je šele s tovarno v Rušah tik pred razpadom monarhije dobila tedaj edino bazično podjetje. Sicer pa so bile v tej stroki le tovarne, ki so proizvajale predvsem končne produkte (milo, klej, smodnik, barve, oksidi, loščila itd.). Le redke so dajale surovine za druge tovarne (npr. tovarna kemičnih izdelkov v Hrastniku žvepleno in solno kislino, kalijev soliter, superfosfat, sodo, kromove soli itd.). Po propadu steklarskih podjetij na Pohorju sta obratovali le steklarni v Zagorju in Hrastniku.

Tekstilna industrija je imela eno središče v Ljubljani (predilnica in tkalnica, ki dela do leta 1910; tovarna trikotaže od leta 1899), drugo pa v Preboldu, kjer je po letu 1886 ostala tkalnica, predilnico pa so prenesli v Litijo. Leto poprej je nastala velika predilnica in tkalnica tudi v Trzinu. Več manjših podjetij te stroke je bilo še v drugih podeželskih krajih.¹⁶

Poleg usnjarne v Šoštanju in Kranju (1830) so nastale v tem obdobju še usnjarne v Šmartnem pri Litiji, Konjicah in Ljubljani; v Trzinu pa je poleg usnjarne delala tudi tovarna čevljev (1911). Večji obseg je dobivala tudi industrija gradbenega materiala. Zelo številne pekarnice so nastajale zlasti v bližini večjih mest. Precej pogoste so bile tudi apnenice, cementarne pa so nastale v Trbovljah (1873), na Zidanem mostu, v Kamniku in na Dovjem. Ob posameznih večjih (npr. tobačna tovarna v Ljubljani) in vrste manjših tovarn raznih strok (npr. tovarne klobukov, slamnikov, dežnikov itd.) se je uveljavljala tudi raznovrstna prehrabena industrija (parni in valjni mlini, tovarne testenin, pivovarne, oljarne, tovarne za ribje konzerve, za predelavo mesa, tovarne čokolade in bonbonov, tovarna žitne kave itd.).

V industrijo se je začela že ob koncu 19. stoletja uvajati tudi električna energija. Poleg central, ki so služile za mestno razsvetljavo, so se javljale majhne centrale tudi v nekaterih podjetjih. Prva večja hidrocentrala, s katero bi mogli označiti začetek elektrifikacije slovenskega ozemlja, pa je bila zgrajena v Završnici (2500 KW) šele v letih 1912—15 na deželne stroške. V istih letih so gradili tudi že hidrocentralo na Dravi pri Fali. Stekla je šele leta 1918 in je dajala s sedmimi turbinami 35.150 KW. Toda zalagala in krila naj bi potrebe industrije v Gradcu (in celo Dunaju).¹⁷

Velika večina vsega neagrarnega gospodarstva je bila v rokah tujega kapitala. Iz tega povsem jasno sledi, kako težak in dolgotrajen, a hkrati tudi le deloma uspešen je bil boj za formiranje slovenskega kapitala. Njegov nastanek in organizacija pa sta bila največje važnosti; ne samo za slovensko gospodarstvo, marveč hkrati tudi za obstoj slovenske samobitnosti.¹⁸

Na Slovenskem so sicer že zgodaj nastajale deželne hranilnice (npr. Kranjska hranilnica, ustanovljena leta 1820), od začetka 60. let dalje pa tudi mestne in okrajne hranilnice. Toda bile so večinoma nemške. Tudi Kranjska hranilnica je bila v rokah ljubljanskih nemških grosistov. Mestne hranilnice pa so obvladali Slovenci predvsem tam, kjer so tudi v občinskih svetih imeli večino. Tako je bilo leta 1913 med 25 mestnimi hranilnicami le 13 v slovenskih rokah. Ti zavodi so zbirali kapital predvsem v obliki vlog, ki so jih nato vlagali v hipotekarne kredite. Ko je propadel velikopotezni načrt z ustanovitvijo slovenske zavarovalne banke (Prva občna zavarovalna banka Slovenija) v začetku 70. let, so Slovenci prenesli težišče na združne hranilnice in druge združne organizacije, ki so bile za nastanek slovenskega kapitala zelo pomembne. V interesu gospodarske osamosvojitve Slovencev pred nemškim kapitalom in z namenom, da podpirajo dvig slovenske industrije, obrti in trgovine, so začele leta 1872 nastajati združne hranilnice po češkem vzoru in po sistemu Schultze-Delitsch. Do leta 1894 je zrastle že 81 takih kreditnih hranilnic. Ker te zadrage niso v večji meri prišle v poštev za kreditiranje v vedno večjo krizo padajočega kmeta, so od leta 1894 dalje nastajale kot oblika kmečke samopomoči združne hranilnice in posojilnice po Reifeisnovem vzoru in številne druge zadrage. Do leta 1910 je število teh hranilnic zrastle v slovenskih deželah že na okoli 560 in njihov kapital je narasel na več kot 200 milijonov kron. Toda tudi ta množina kapitala, ki je bila mnogokrat večja od slovenskega kapitala, vloženega v industrijo, ni mogla več kakor samo zavreti agrarno krizo in izseljevanje slovenskih ljudi v tujino. Če ne bi bilo prve svetovne vojne, bi agrarna kriza trajala dalje in z njo tudi kriza vsega slovenskega naroda. Toda prav ti dve zgoraj omenjeni združni akciji sta ustvarili vendar toliko močan kapital (v okviru obeh glavnih političnih strank, liberalne in klerikalne), da je ob koncu tega obdobja začel ustvarjati že zametke slovenskega finančnega kapitala in torej tudi zametke finančne oligarhije v malem.¹⁹

V pravo bančno poslovanje so Slovenci ponovno posegli, tokrat uspešno, šele leta 1906, ko so ob podpori tudi češkega kapitala usta-

novili Ljubljansko kreditno banko s 500.000 kron glavnice. Po prvih težavah se je banka hitro razvijala, se povezovala z drugimi bankami in ustanovila več podružnic na Slovenskem (Celovec, Trst, Gorica, Celje) pa tudi v Dalmaciji (Split, 1902) in Bosni (Sarajevo, 1910). Leta 1912 je banka imela že 8 milijonov kron glavnice, milijon kron rezervnih fondov in je razpolagala s 13 milijoni kron vlog. V Trstu se je slovenski kapital povezal s hrvatskim v leta 1905 ustanovljeni Jadranski banki. Slovenski bančni kapital (sem ni šteta podružnica Ljubljanske kreditne banke) je bil v odnosu do italijanskega v Trstu kar precej močan. Tako so leta 1913 imele italijanske banke okoli 17 milijonov kron kapitala in rezerv, 52 milijonov kron vlog in okoli 116 milijonov kron prometa, slovenski in hrvatski denarni zavodi pa so imeli 9 milijonov kron kapitala, 20 milijonov kron vlog in okoli 51 milijonov kron prometa.

Ne glede na opisani porast slovenskega kapitala, ki se je akumuliral tudi še drugače, pa je tuji kapital v celoti obvladal vse velike investicije v slovenskih deželah. Kakšno je bilo stanje, samo en primer. V industrijskih naložbah je bilo leta 1907 skupaj v slovenskih deželah in v Dalmaciji vključenih 49 delniških družb s 119,36 milijona kron kapitala, toda od tega je na slovenski in hrvatski kapital odpadla le vsota 4,8 milijona kron.²⁰ Kapital, ki je dominiral na Slovenskem, je bil predvsem nemški, manj italijanski in drugi. Med nemškim kapitalom pa je močno prevladoval tisti zunaj slovenskega ozemlja, iz habsburške monarhije in iz Nemčije. Vodilno vlogo je vsekakor imel dunajski kapital, vendar v povezavi z nemškim rajhovskim in drugim evropskim kapitalom. Tudi nemški kapital iz slovenskih dežel je bil z njim precej povezan. Italijanski kapital (seveda iz habsburške monarhije) je bil precej močan v Trstu in tudi v Gorici. Toda vlogo, ki jo je imel prej tržaški italijanski kapital v slovenskem gospodarskem življenju, je v tem času povsem izgubil v korist nemškega kapitala.

Zato je, razumljivo, bila tudi gospodarska rast slovenskega naroda počasna. Le počasi je rastla slovenska buržoazija in slovensko narodno gibanje je bilo ves ta čas izpostavljeno tujemu, predvsem nemškemu gospodarskemu, političnemu in kulturnemu pritisku. Slovenski kapital v odnosu do tujega, predvsem nemškega kapitala, kakor že rečeno, ves čas v podrejenem položaju, ni bil dovolj močan, da bi mogel iti v širšo gospodarsko dejavnost, zajemajoč celotno slovensko ozemlje. Na Primorskem je bil slovenski kapital ob koncu dobe vendar toliko močan, da se je uspešno ustavljal pritisku italijanskega. Tudi na Kranjskem, v osrednji slovenski deželi, je bilo

še mogoče dovolj uspešno reševati vsaj nekatere slovenske gospodarske probleme. Na slovenskem Štajerskem je bilo to že nemogoče in je tudi v posameznih najvažnejših mestih (Maribor, Celje, Ptuj itd.) domači nemški kapital bil precej močnejši od slovenskega, čeprav so Slovenci v njih po številu precej nadkriljevali Nemce in nemškutarje. Še slabše je bilo stanje na Koroškem, kjer je bil slovenski kapital med vsemi slovenskimi deželami najšibkejši.

V splošni krizi slovenskega naroda so se v takih razmerah Slovincem vedno bolj ožile možnosti za razvoj. Pod nemškim pritiskom so Slovenci od srede 19. stoletja dalje začeli zopet izgubljati na Koroškem in Štajerskem svoje narodnostno ozemlje. Severna etnična meja se je umikala počasi proti jugu (npr. severno od Celovca, v okolici Beljaka, v Apaški dolini itd.). V slovenskem narodnem gibanju je pri vseh političnih grupacijah vedno bolj dozorevala misel, da je rešitev slovenske narodne samobitnosti v povezavi z drugimi jugoslovanskimi narodi. Končna rešitev je bila ob razbitju monarhije nastala samostojna država Srbov, Hrvatov in Slovencev. Z njo pa so bile dane nove perspektive za razvoj slovenskega naroda.²¹

OPOMBE

1. W. Schiff, Österreichs Agrarpolitik seit Grundentlastung, Tübingen 1898; isti, Die Regulierung und Ablösung der Wald- und Weide-Servituten, v Geschichte der Österreichischen Land- und Forstwirtschaft und ihrer Industrien 1848—1898, Wien 1899; A. Krošl, Zemljiška odveza na Kranjskem, Ljubljana 1941; razpravi M. Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem, Ljubljana 1964, in Razkroj fevdalne agrarne strukture in prehod na individualizirano kmetijstvo na Kranjskem. Kronika 8 (1960); V. Novak, Odkup in ureditev služnostnih pašnih pravic v Bohinju (Slovenija), Zbornik razprav filozofske fakultete, Ljubljana 1955. — 2. I. Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem, Ljubljana 1968; vrsto prog je opisal J. Jenko v Kroniki 7. — 11,13 (1959—63, 1965) in drugje; omeniti je tudi zbornik Sto godina željeznica Jugoslavije, Beograd 1951. O gospodarskem razvoju sploh B. Grafenauer, Slovenija — Gospodarstvo Slovencev med 1800 in 1918, glej geslo Slovenija v JE 7. — 3. Prim. F. Gestrin, Pregled pomorstva v Slovenskem Primorju. Pomorski zbornik II, Zagreb 1962, str. 1499 sl. in tam navedeno literaturo. — 4. V. Novak — F. Zwitter (redaktori), Oko Trsta, Beograd 1945; L. Berce, Budućnost Trsta u svetlu njegove prošlosti, Beograd 1964; I. Mihovilović, Trst problem dana, Zagreb 1951; F. Gestrin, Pregled pomorstva v Slovenskem Primorju, o. c. — 5. F. Gestrin — V. Melik, Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918, Ljubljana 1966. — 6. I. Mohorič, Problematika domače obrti v zadnjem stoletju, Slovenski etno-

graf 3—4 (1951). — 7. Poleg literature, navedene v prejšnji številki Kronike, glej še J. A. Arnež, *Slovenia in European Affairs. Reflections on Slovenian Political History*, New York — Washington 1958; za izseljenstvo J. Zavertnik, *Ameriški Slovenci*, Chicago 1925 in S. Lipoglavšek—Rakovec, *Slovenski izseljenci*, *Geografski vestnik* 22 (1950), str. 3 sl.; Ž. Sifrer, *Izseljevanje s slovenskega ozemlja*, *Prikazi* 2 (1962). — 8. Glej zgoraj navedene avtorje: B. Grafenauer, M. Britovšek in V. Novak (tabela); poleg tega še J. Vošnjak, *Socialni problem in kmetski stan*, *Letopis Matice Slovenske*, Ljubljana 1885; *Socialni problemi slovenske vasi* I (I. Pirc—F. Baš) in II (H. Maister F. Uratnik), Ljubljana 1938; *Narodopisje Slovencev I—II*, Ljubljana 1944, 1952 ter V. Novak, *Slovenska ljudska kultura*, Ljubljana 1960, s tam navedeno literaturo; I. Vrišer, *Goriška Brda*, *Geografski zbornik*, Ljubljana 1954; J. Pleterški, *Gospodarski faktorji narodnega in političnega usmerjanja kmečkega prebivalstva na Slovenskem Koroškem v letih 1848—1914*, *Razprave in gradivo* 3, (1963); F. Posch (Herausgeber), *Der steirische Bauer*, Graz 1966. — 9. Prim. B. Grafenauer, *Slovenija — Gospodarstvo*, *JE* 7. — 10. V. Simič, *Istorijski razvoj našega rudarstva*, Beograd 1951. I. Čemšiga, *Rudarstvo LR Slovenije*, Ljubljana 1959. — 11. J. Orožen, *Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola*, I. Od početka do 1913, Trbovlje 1958; I. Vrišer, *Rudarska mesta Zagorje, Trbovlje, Hrastnik*, Ljubljana 1963. — 12. Rudnik živega srebra v Idriji, *Idrija* 1960. — 13. *Jeklo in ljudje*, *Jeseniški zbornik* I, Jesenice 1964.

— 14. Prim. I. Mohorič, *Zgodovina obrti in industrije v Trziču I.—III. Tržič 1957—65*; *Med Peco in Pohorjem*, Maribor 1965. — 15. J. Šorn, *Razvoj papirnice Vevče*, Ljubljana 1956; prim. še avtorjeve razprave v *ZČ* 8 (1954) in 12/13 (1958/9). — 16. Za razvoj tekstilne industrije tega časa glej *Tekstilci Jugoslavije*, Zagreb 1966, str. 403—525; F. Kresal, *Razvoj predilnice Litija ob 75. obletnici*, Litija 1961. — 17. Prim. *Die Grossindustrie Österreichs I—IV*, Wien 1908—10. — 18. Prim. J. Križek, *Die wirtschaftlichen Grundzüge des Österreichisch-ungarischen Imperialismus in der Vorkriegszeit (1900—1914)*, Praha 1963; A. Bili-mović, *Nekoliko podatkov o delniških družbah v Sloveniji*, *Zbornik znanstvenih razprav* 4 (1925). — 19. D. Schauer, *Prva doba našega združništva*, Ljubljana 1945; A. Ogris, *Regulativne hranilnice*, *Prispevki h gospodarski statistiki Slovenije*, Ljubljana 1928; isti, *Statistika kreditnih zdru-g v Sloveniji za poslovno leto 1926*, *Zbornik znanstvenih razprav* 6 (1928). — 20. Prim. B. Grafenauer, o. c. — 21. Prim. F. Zwitter, *Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg*, Beograd 1960; nekoliko razširjeno delo je izšlo v slovenščini pod naslovom *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji*, Ljubljana 1962; isti, *Die Nationale Frage in der Österreichisch-ungarischen Monarchie 1900—1910*, Budapest 1967; M. Mikuž, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, Ljubljana 1965; D. Biber, *Jugoslovanska ideja in slovensko narodno vprašanje v slovenski publicistiki med balkanskima vojnama v letih 1912—1913*, *Istorija XX veka* 1 (1959).

Med velikim številom arheoloških najdišč v Sloveniji je danes Sevnica le na kratko omenjena, kakor da tu v davnih stoletjih, ki jih proučuje arheologija, ni bilo življenja. Vendar pa nam najdbe iz poletja 1968 ponovno dokazujejo, da moremo tudi na dozdevno praznih področjih še vedno pričakovati arheološke najdbe in izpopolnitve našega poznavanja stare zgodovine.

Ker nove najdbe sodijo v čas, ko so bili naši kraji del rimskega imperija, bomo v tem sestavku nekoliko osvetlili le rimski čas Sevnice in njene okolice.

Doslej smo s tega področja poznali le dva rimska nagrobnika, bržčas iz 2. stoletja našega štetja,¹ že dolgo vzdana v gradu in skoraj gotovo najdena nekje na področju gospostva, in seve, Ajdovsko hišo nad Vranjim. Tu je bila utrdba, pribežališče za prebivalstvo s širšega področja, nastalo v nemirnih časih, ko je rimski imperij razpadal in sicer v 4. in 5. stol.² Te najdbe, zlasti pa nagrobnik z Vranjega, postavljen dekuriou, odborniku ožje mestne uprave iz Celeje, današnjega Celja, pričajo, da je bilo severno zaledje Sevnice v rimskem času znatno bolj poseljeno, kot moremo to danes ob pogledu na karto arheoloških najdišč domnevati.

Doline in pobočja severno od Sevnice so morala biti dokaj obdelana in poseljena z villami, močezelskimi zaselki, ki so bili obenem gospodarske enote, središča posestev, delno v lasti celjskih meščanov. Ta sklep nam dopušča nešteti starejši podatki, potrjuje ga pa tudi najdba iz leta 1968.

Poleti tega leta so namreč našli pri gradnji stanovanjskega bloka severno od železniške postaje v Sevnici rimsko opekarsko peč. Izrednemu razumevanju domačinov, izvajalca del in občinske uprave gre zahvala, da so najdbo opazili in omogočili arheološko raziskavo ob gradbenih delih.

Ob nekajdnevnem izkopavanju je bilo moč ugotoviti, da je pred nami značilna rimska opekarska peč.³ Bila je orientirana nekako v smeri S—J, kurišče je bilo na jugu. Celotna dolžina je znašala 5,5 m, širina pa 3,5 m s tem, da je meril kuriščni kanal 1,7 m v dolžino. V srednjem delu peči ob ožji stranici je bil zgrajen iz zidakov, vezanih z ilovico in pepelom, verjetno obokan kuriščni kanal, ki je držal v peč. Peč je bila še enkrat širša od tega kanala. Obodne stene peči je sestavljal zid iz zloženih zidakov ali pa le ilovica, saj je bila vkopana najmanj do globine 0,8 m v zemljo. Notranjost peči so ločevale stene zloženih zidakov v pravilnih razdaljah, ki so puščale

med seboj prostor — grelne kanale. Vse to je seve le spodnji del peči. Na obodnem zidovju in predelnih stenah je počivala opečna rešetka, od katere nismo našli na mestu nič. Nad rešetko se je bočil (tudi nad prvotno zemeljsko površino) ilovnat obok, ki je pokrival vsakokratno peko opeke in skozi katerega se je dvigal dim in vroč zrak, potem ko je opravil svojo pot iz kurišča skozi grelne kanale in rešetko do opeke pripravljene za peko. Prostor pred kurilnim kanalom je bil v ilovici še poglobljen, da so mogli kurjači pred pečjo svobodno kuriti peč in ogrebat po končani peki pepel in odpadke. Ker je bil ta prostor le preprosto vkopan v ilovico, ga po toliko stoletjih ne bi mogli več zaslediti, da ni bil po dolgi uporabi peči ves zatrpan z raznimi odpadki opeke, ogljem in pepelom. Pa še za nekaj se moramo zahvaliti odpadkom v tem prostoru. Med njimi je bilo namreč tudi nekaj drobcev lončene posode, drobec lonca, kroznika in vrča, za katere moremo po značilni obliki, znani in časovno opredeljeni v mnogih drugih najdiščih, sklepati, da so ti predmeti nastali nekako konec 2. ali 3. stol.⁴ Ta najdba nam torej časovno opredeli tudi peč. Peč je delo-

Rimska opekarska peč v Sevnici

vala nekako v časih, ko so bili naši kraji za rimske vladavine malone najbolj poseljeni. Močno prežgana opeka grelnih kanalov in poprpana zahodna stena peči pa nam pričata, da je bila peč precej časa v rabi.

Na opeki, najdeni v peči in ob njej, srečujemo znamenja, tako značilna za rimsko opeko,⁵ s prstom na mokro opeko vrisane loke in zanke, pa tudi namerne odtise pasjih tac. Ta znamenja so služila izdelovalcu v postopku in to pri štetju ali označevanju opeke za v peč. Vsi odtisi pa niso nastali namerno. Na nekaj zidakih vidimo vrste odtisov pasjih in ovčjih nog, sledi, ki so jih pustile živali na mokri opeki, ko se je sušila. Pomuditi se moramo še pri enem znamenju na opeki, najdeni pri sevniki peči. To je na drobec že pečene opeke vpraskana zanka, ki po svoji današnji podobi močno spominja na ribo. Ne vemo, če je vpraskano znamenje pred nami v svoji prvotni podobi. Opeka je bila namreč razbita. Znamenje v podobi ribe nas seveda spomni na simbol prvih kristjanov.⁶ Vendar pa ne moremo o njem ničesar reči. Nikakor ne moremo namreč trditi, da nam znamenje v svoji današnji podobi zbujajo isto predstavo, kot jo je tistemu, ki ga je vpraskal v opeko.

Sestavek sklenimo z ugotovitvijo, da je bila vsaj v 2. in 3. stoletju n. št. poseljena tudi prav neposredna okolica Sevnice. Obsežna plast ilovice med sedanjo železniško postajo

Sevnica in Kopitarno je dajala dovolj možnosti za nastanek manjšega opekarskega obrata, ki je kril potrebo po opeki za nedvomno bližnji zaselek. Da bi odkopani opekarski obrat dobavljal opeko kam daleč, je namreč kaj malo verjetno, saj je ilovica v okolici opekarske peči in v opeki iz te peči dosti peščena in kvalitetno visokim zahtevam rimskih stavbarjev za velike gradnje ni povsem ustrezala. Zato lahko zdaj upravičeno domnevamo, da bo nadaljnje raziskovanje ali pa slučaj odkril sledove rimske poselitve še prav v Sevnici in to sledove stavb ali grobišča.

OPOMBE

1. Corpus inscriptionum latinarum, Berlin (1893-1902) III šte. 5125 in 5126. — 2. E. Riedl-O. Cuntz, Jahrbuch für Altertumskunde III 1909, 1.—34. — 3. V Sloveniji doslej najlepši primer v Ptuj, Z. Šubic, Arheološki vestnik XIX 1968, 455—472. — 4. A. Schörgendorfer, Die römische Keramik der Ostalpenländer, Sonderschriften des archäologischen Institutes der Deutschen Akademie der Wissenschaften, Wien (1942), 53, 11s, 134, 103, 113, 138; E. Bonis, Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien I, Dissertationes Pannonicae, Budapest (1942), 35s, 49s, 54. — 5. M. Groller, Bericht des Vereines für Carnuntum in Wien für das Jahr 1897—1898, 1899, 95 ss. — 6. H. Lamer, Wörterbuch der Antike, Kröners Taschenausgabe 94, Stuttgart (1952) s. v. Symbol.

Glasbena kapela ljubljanske stolnice je v obdobju baroka poleg jezuitskega kolegija nedvomno odigrala pomembno vlogo v glasbenem življenju kranjskega deželnega središča. Žal so viri za njeno zgodovino raztreseni po raznih fasciklih in računskih knjigah kapiteljskega in nadškofijskega arhiva, čemur lahko pripišemo dejstvo, da so jo zgodovino-pisci tako zanemarjali. V podobi, ki jo imamo o glasbenem poustvarjanju v baročni Ljubljani, se pač blešči pojav ljubljanske *Academiae philharmonicorum*, v katere senci se je znašla tudi stolna kapela. In to po krivici, saj pretres ustreznega gradiva pokaže, da je ta tradicionalna, še iz srednjega veka trajajoča ustanova skozi stoletja predstavljala stalno žarišče glasbene umetnosti, ki so se ji le občasno pridruževale druge ustanove. V baroku sta to bili poleg organizacije mestnih in deželnih glasbenikov stopetdeset let delujoči jezuitski kolegij in okrog petdeset let trajajoča *Academia philharmonicorum*.

Prostor nam ne dopušča, da bi v enem zamahu zajeli vseh pet stoletij, v katerih lahko sledimo ljubljanski stolni kapeli do njenih začetkov. Tudi obdobje baroka razpade glede na naravo ohranjenega gradiva nekako v tri pomembnejše faze: v začetno za škofovanja Tomaža Hrena, v osrednjo, ki je obsegala nekako čas od srede 17. do začetka 18. stol., in poslednjo, ki se je z vso močjo razcvetela na osnovi posebnega glasbenega fonda škofa Žige Herbersteina in je trajala približno od drugega do šestega desetletja 18. stol. Vsaka od njih je po svoje zanimiva, v danem okviru pa smo se vendarle odločili za osrednje obdobje, ne zaradi obsega in kvalitete glasbenega dela, ki je bila verjetno skromnejša od Hrenovega ali poznobaročnega obdobja, temveč zaradi zelo zanimive dokumentacije, ki sega celo v detajle glasbene prakse. Ti so sicer v našem glasbenozgodovinskem gradivu precej redki.¹

Organizacijski okviri glasbene kapele ljubljanske stolnice so v 17. stol. ostali takšni kot v preteklih obdobjih. Tudi tedaj je bilo, kot je bilo v navadi po Srednji Evropi, glasbeniško mesto povezano z učiteljskim. To je v bistvu še nadaljevanje srednjeveške prakse, ki se ni izgubila še daleč v 18. in v podeželskih mestih tudi v 19. stol. in ki je v kantorju združevala tisto gonilno osebo, ki je morala običajno skrbeti za skoraj celotno resnejše mestno glasbeno življenje. Najznamenitejši takšen primer je pač leipziški kantor Johann Sebastian Bach. V ljubljanskih zapiskih se to mesto še najmanjkrat imenuje kantor, pogo-

steje ludirektor, ludimoderator ali ludimagister, po italijansko tudi kot »maestro della Cathedrale« (Valentin Pistorius). Na njegovo zborovodsko vlogo spominja nemški naziv »Chormeister«, na pedagoško pa »Schuella-meister«. Temu je pri opravljanju posla pomagal sukcentor (tudi subkantor ali submagister) ali »Undtermmeister« (včasih »Submeister«). Včasih, a vendar poredko, sta bila dva sukcentorja hkrati. Vlogo organista je imel običajno posebej nastavljeni glasbenik, vendar jo je sredi stoletja prevzel ludirektor sam ali pa je pripadla sukcentorju. Ludirektor je moral običajno skrbeti za sukcentorja in še za tri plačane pevce in to je bil v glavnem celotni redni glasbeni korpus stolnice.

Prvi, ki je pod Hrenovimi nasledniki vodil stolno glasbeno kapelo, je bil Italijan ali slovenski Primorec Valentin Pistorius. V škofovski službi je moral biti že leta 1621,² verjetno kot sukcentor. Kapelnik je postal že leta 1628, za časa Tomaža Hrena, in na tem mestu vztrajal vse do smrti leta 1656. Od njegovih pomočnikov oziroma organistov so znani organist Pradtl (1634), Matija Maksimilijan Operata (1649)³ in Janez Fischer, ki je v stolnico prišel okrog leta 1640 in je leta 1651 že omenjen kot organist.⁴ Valentin Pistorius je bil najbrž svoje glava osebnost, o njegovih glasbeniških lastnostih sicer ni zatrdnih poročil (kot jih ni za skoraj vse kapelnike tega časa), toda zaradi svojih osebnih lastnosti se je moral okoli leta 1644 spreti s škofom. Iz dveh ali treh let kasneje je ohranjena njegova prošnja škofu, da naj mu nakloni milost in mu odpusti prejšnje samosvoje obnašanje, kakor tudi to, da se mu ni tako dolgo opravičil. Iz tega pisma je tudi razvidno, da je službo že tri leta opravljal brez plačila. Morda, da je bil na nekakšen način suspendiran in je na svojo pest nadaljeval z glasbenim delom na stolnem koru, seveda s tihim pristankom kapitlja.⁵

Po Valentinovi smrti leta 1656 je prošnjo za mesto ludirektorja vložil njegov sin Franciscus Pistorius.⁶ Prošnjo so mu ugodno rešili, vendar pa nastavnega dekreta še ni prejel. Verjetno ga ni dobil niti dve leti kasneje, ko je zaprosil zanj in ko se je vnel spor z organistom Fischerjem. Najbrž je bil še premlad za to službo, gotovo je bil mlajši kot Fischer, ki ga je še za časa očetovega življenja poučeval v orgljanju,⁷ razen tega pa ni bil tako sposoben za to zahtevno delo. Da razmere na ljubljanskem stolnem koru v tem času niso bile v redu, priča Fischerjeva pritožba škofu, češ da je Pistorijevo delo neredno in da ima nepravičen odnos do organista. Obtoževanje se

je nadaljevalo v obojestranski smeri in posledica tega je bila, da je bil Pistorijev položaj na mestu zborovodje in učitelja štiri leta kasneje zelo negotov, ko se je nad njim znesel tudi stolni kapitelj. V pritožbi škofu Otonu Frideriku je poročal, da je Pistorius v svojem delu nemaren in da povzroča škandale s svojeglavim vedenjem in igranjem med bogoslužjem. To je Pistorija prisililo, da se je skoraj umaknil s svojega dotedanjega položaja, kar je izrabil Fischer in s priporočilom magistrata zaprosil škofa za njegovo mesto. Tedaj pa se mu še ni posrečilo, da bi pevovodjo spravil s položaja, saj se vsa ta procedura tri leta pozneje zopet ponovi. Verjetno tudi Fischer ni imel vseh moralnih in poklicnih kvalifikacij, da bi ga ob vseh Pistorijevih nerednostih lahko namestili za vodjo kapele.

Vse kaže, da so v začetku leta 1665 Franca Pistorija končno odstavili. Že 19. februarja se je za njegovo mesto javil Martin Hundtersinger iz Kranja kot tenorist, basist in violinist. Nekaj pozneje se je javil še Janez Fischer (datuma na njegovi prošnji ni) in pa zopet Pistorius sam, ki mu je s priporočilom pomagal njegov brat Peter Franc, vikar pri stolnici. Toda zdaj mu dokončno ni moglo nič več pomagati. Na njegovo prošnjo je generalni vikar pripisal nalog, da naj se v štirinajstih dneh poišče nov pevovodja, ki naj prevzame zborovodsko mesto, učiteljsko stanovanje ter vse note in instrumente. Oktobra tega leta je Janez Fischer podpisal reverz in s tem zatrdno nastopil službo. Za pomočnika pa so mu verjetno že tedaj namenili Janeza Jurija Hundtersingerja, po rodu Kamničana, bivšega jezuitskega goienca in absolventa filozofije,⁸ ki je bil nekoliko prepozno (16. oktobra) zaprosil za Pistorijevo mesto. Kot sukcentor je s Fischerjem pogodbo podpisal leta 1667. Viri pa razkrivajo, da tudi Fischer ni bolje ravnal s svojim pomočnikom. Avgusta 1674 se je tudi Hundtersinger pritožil, da mu ludirektor ne izplačuje po pogodbi določenih zneskov. Tedaj je kapitelj stvar uredil tako, da je sukcentorju končno določil stalno plačo 20 goldinarjev iz stolne blagaine, medtem ko je Fischer dobival 100 goldinarjev.

Fischer je umrl leta 1679 in zapustil vdovo s štirimi otroki, ki je še štiri leta zatem prosila kapitelj za podporo. Tedaj je po starem običaju Hundtersinger kot dotedanji sukcentor zaprosil za službo. To pot je imel kapitelj lahko delo, saj je Hundtersinger že dva meseca pozneje podpisal reverz za uradni prevzem zborovodskega mesta in kaže, da je s tem stolnica dobil veččega in prizadevnega človeka, ki se je bolj posvetil tudi učiteljski dejavnosti. Ob nastopu je namreč sestavil šolski red (*Regulae pro ludirectore ad Sanctum Nicolaum*). Tu je služboval še petnajst let, do smrti

leta 1693. Tedaj je kapitelj moral izbirati med tremi kandidati; za učiteljsko mesto so se prijavili sukcentor Janez Gregor Vilfan (Wilffan), ki je k Hundtersingerju prišel v službo pred enajstimi leti, zatem Janez Nikolaj Fischer, sin prejšnjega ludirektorja in tedaj organist v Št. Vidu pri Vipavi, ter organist in učitelj v Kamniku Matija Oražem (Oraschem). Pričakovati je bilo, da bo izpraznjeno mesto zasedel Vilfan. Takoj zatem, 17. januarja, je zares podpisal reverz.

Po Fischerjevi smrti in s Hundtersingerjevim nastopom pa je stolnica tako rekoč ostala brez organista. Fischer je bil sicer res v prvi vrsti učitelj in pevovodja, vendar je ves čas svojega delovanja v stolnici, kot kaže, pretežno orglal in s tem nadomestoval organista, ki bi ga stolnica drugače morala najeti. Leta 1680 je škof na osnovi starega cesarskega dekreta iz leta 1536 zahteval popravilo orgel in da se ena kanoniška prebenda nameni za plačo organista.⁹ To mesto je dobil še isto leto organist in komponist Janez Gašper Gošelj (Goschell) iz Ljubljane, ki je bil pozneje precej zaslužen za spodbujanje glasbenega življenja v Ljubljani in je sodeloval pri ustanovitvi ljubljanske *Academiae philharmonicorum*. Osnovno glasbeno izobrazbo si je tako kot Hundtersinger pridobil v ljubljanskem jezuitskem kolegiju.¹⁰ V stolnici je Gošelj orglal vse do smrti leta 1716.

* * *

Naloge stolnega pevovodje in učitelja so se seveda vrstile med obema pojema dejavnosti te cerkvene ustanove, med glasbeniškim in pedagoškim delom. Svoje obveznosti je pevovodja podpisal v obliki reverza pred uradnim nastopom službe, ki so ohranjeni od Fischerjevega (z dne 18. oktobra 1665) dalje v skoraj nespremenjeni obliki vse do Vilfanovega naslednika Jožefa Venclja Götzla (1720). Tu so natančno popisane obveznosti stolnega ludirektorja v zvezi z obsegom kapele in njegovim delom.

V Fischerjevem času je bila kapela sestavljena iz sedmih članov, poleg vodje je štela še dva sukcentorja, katerih eden je bil basist in drugi organist, tenorista, altista in dva diskantista. Vse te je moral preskrbovati vodja iz sredstev, ki sta mu jih redno plačevala kapitelj in škofovski palatinat. Za kapelnikovo redno delo so šteli le navadne službe božje (*»alle gewöhnliche Gottesdienste«*), ki se jih je moral udeleževati osebno s svojimi petimi pevci in organistom. Za vse posebne priložnosti, procesije in sprevede je od raznih ljudi pa tudi od kapitlja dobival nagrade. Glede šolskih obveznosti je moral sam in s pomočjo enega od pomočnikov ali še enega mladeniča

(najbrž enega od deških pevcev) učiti otroke branja in pisanja (o računanju v obveznostih ni sledu), prav tako pa skrbeti za ministrante in za red med sprevodi in procesijami. Razen tega je moral takrat, ko je nameraval zapustiti zaupano mu mesto, v redu vrniti vse prejete knjige in note in kajpak tudi instrumente.¹¹ Kasneje se je kapela skrčila za enega pevcu, tako da je imela štiriglasen pevski ansambel. Hundtersinger se je obvezal, da bo vzdrževal le enega tenorista, altista in dva diskantista, sukcentor pa se je najbrž moral zadovoljiti s tistimi 20 goldinarji na leto, ki mu jih je namenil kapitelj že za časa Fischerja. Skoraj dobesedno ponovi za Hundtersingerjem reverz njegov naslednik Vilfan, le da je tu namesto tenorista omenjen basist. Kaže, da gre pri tem v glavnem le za odraslega pevcu. Vilfan se je tudi obvezal, da bo ne samo v redu skrbel za izročene mu knjige in muzikalijske, temveč jih tudi znatno pomnožil z novimi skladbami.¹²

Toda takšen reverz še ni izčrpal vseh obveznosti stolnega pevovodje. V glasbenem delu govori le o nastavljenih petih oziroma štirih pevcih, nič pa ne o deških pevcih — šolarjih in o instrumentalistih. O šolskem petju in sodelovanju šolarjev pri cerkveni glasbi govore že omenjena posebna določila, ki jih je prvi sestavil Hundtersinger (*Regulae pro ludirectore ad Sanctum Nicolaum*), kasneje pa so dodali in izpopolnili še en primerek, ki je ohranjen tudi v osnutku.¹³ Iz teh določil je mogoče razbrati, da je bila stolna šola namenjena v prvi vrsti glasbi in verski izobrazbi, v glasbenem delu pa predvsem enoglasnemu koralnemu petju. Ob začetku in koncu dopoldanskega in popoldanskega pouka so bile vsakodnevno na vrsti antifone in himne »Christe qui lux es dies«, »Jam lucis orto sidere«, »Da pacem Domine«, »Veni sancte spiritus« in »Contere Domine«. Figuralni večglasni glasbi so posvečali eno uro v dopoldanskem pouku. Za petje sposobni šolarji so morali vsak dan ob deveti uri dopoldne sodelovati pri veliki maši in ob treh popoldne pri večernicah. Vsakodnevne dopoldanske maše s petjem pri velikem oltarju v tem času niso bile novost, saj jih je že ob ustanovitvi škofije predpisal beneficij ustanovitelja cesarja Friderika III. Kako je razumeti to sodelovanje pevcev šolarjev pri glasbi v stolnici, pravila nič ne povedo — ali so peli hkrati z nastavljenimi pevci večglasno ali le enoglasno, koralno. Namig o tem pa je najti že v Pistorijevi prošnji za dekret iz leta 1658, ki govori o dveh zborih, zgornjem z orglami in spodnjem (»in choro inferiore, cum superiorum ex organo«), še natančnejša pa je Fischerjeva omemba v prvi prošnji za lüdirektorja iz leta 1662. Ta povezuje spodnji zbor z muzikanti

in koralisti (»Chor der ober und undter Chor mit Musicanten und Choralisten«). Ti Fischerjevi koralisti ne morejo biti nič drugega kakor pevci šolarji, saj to niso mogli biti študirajoči kleriki, kot bi v mestu s teološkimi študijami bilo mogoče, še manj pa, da bi jih vodil kakšen stolni pevovodja ali učitelj, kot je bil Fischer. Iz te opazke je torej razvidna glasbeniška zasnova v stolnici, ki naj bi jo sestavljala dva zboru, zgornji z nastavljenimi štirimi ali petimi pevci in orglami ter spodnji z muzikanti-instrumentalisti in šolarskim zborom. Šolarjem naj bi bilo zaupano le enoglasno koralno petje, kar je glede na njegovo stopnjo glasbene izobrazbe tudi razumljivo. V tem koralnem petju seveda ni več razumeti srednjeveškega interpretacijsko zahtevnega neritmičnega gregorijanskega koralu, temveč že deloma ritmizirano, bolj preprosto in z orgelsko spremljavo podprto petje v skladu z novodobnim glasbenim okusom.

Beseda chorus superior (imenovan pogostejše Paarkirche) je pri tem pomenila zahodno emporo (stare) stolnice, ki so jo v veliki preizidavi po ustanovitvi škofije zgradili za škofov oratorij oziroma za njegovo zasebno kapelo. V 16. stol. je za glasbene potrebe služila majhna empora v severni steni prezbitorija, kamor se je prišlo iz zgornje zakristije; tu so bile postavljene tudi orgle. Te pa so glede na vizitacijsko zahtevo škofa Rajmonda Scarlicchija iz leta 1631 šele leta 1642 pod njegovim naslednikom prenesli v skladu z baročno glasbeno prakso na zahodno emporo. Njen severni del je bil odslej namenjen glasbenikom, medtem ko je njen južni del ostal škofu.¹⁴ Besede chorus inferior v drugih dokumentih sicer ne srečamo, je pa gotovo pomenila prezbitorij, ki je bil dovolj velik in primeren, da sprejme tudi glasbenike. Bil je glede na značilne poznogotske prezidave meščanskih župnih cerkva tudi najodličnejši in najbolj reprezentativen prostor stolnice. Z gradnjo nove stolnice leta 1701 pa se je ta podoba cerkve seveda bistveno spremenila.

Preostane nam še beseda o instrumentalistih, o katerih govori omenjena Fischerjeva cpazka. Neposredni dokument o tem, kako je bilo urejeno sodelovanje teh glasbenikov v stolnici, ni znan. O tem molče tudi ohranjeni reverzi. Nekaj je mogoče razbrati iz kapiteljskih računov in pobotnic, namreč da se je instrumentalna glasba oglašala v stolnici le ob posebnih praznikih, redno trikrat na leto. To je bilo na praznik vnebohoda, ko so v stolnici izvedli obred z dviganjem podobe vstalega Kristusa skozi odprtino sredi zvezdastega oboka v ladji, ki so ga krasili angeli muzikanti. Dalje za spomin na posvetitev cerkve (*Dedicatio Ecclesiae*), ki so ga praznovali teden po veliki noči, in pa na dan stolniškega

zaščitnika sv. Nikolaja, 6. decembra. Tedaj so vabili po eno družino piskaškega ceha, najpogosteje mojstra Pavlina ali Andriča, kasneje pa Jugoviča in Rodeta, stroške za to je nosil kapitelj, pevovodja pa jim je moral priskrbeti kosilo.¹⁵ Piskači so v stolnici običajno sodelovali tudi na dan sv. rešnjega telesa, ki je ves čas ostal v skrbi ljubljanske stolne bratovščine Corporis Christi; to je ustanovil že cesar Friderik III. Tedaj so pripravili tudi procesijo. Sodelovanje mestnih piskačev pri obredju v cerkvi in pri procesijah je bila obveznost, ki so jo le-ti sprejeli s tem, da jim je magistrat dovolil delovanje v mestu.¹⁶ Za omenjene tri oziroma štiri praznike v letu so skrbeli že iz časa okoli leta 1600, ko se prvič pojavljajo v kapiteljskih računih, gotovo pa tudi že v 16. stol., kolikor jih ni drugače usmeril protestantizem. Že v 17., še bolj pa v prvih desetletjih 18. stol., so mestni piskači sodelovali tudi pri posebnih glasbenih prireditvah v adventnem času in za novo leto, kar označujejo kapiteljski računi kot Rorate (po začetku introitusa za četrto adventno nedeljo) ali novenna expectationis. Kadar so piskači z rednimi sredstvi komaj izhajali, so včasih prosili kapiteljske dostojanstvenike za novoletne nagrade, kar so združili z običajnimi voščili. Včasih pa so v hudih časih morali od kapitelja zahtevati denarna povračila tudi za izredne obredne slovesnosti, »Preces, Litaney, und H. Ämter mit der Extraord: Music«, ki so se jih morali udeleževati poleg treh oz. štirih rednih praznikov na leto.¹⁷

Delo stolne glasbene kapele pa ni bilo omejeno le na stolnico. V prvi vrsti se zdi, da so večkrat gostovali v Gornjem gradu, saj pravi Valentin Pistorius v že omenjenem opravičilu, da ni dobil plačila s pripadajočim vinom ne tu v Ljubljani ne v Gornjem gradu (»che non ho ricevuto qui ne da Oberburgo«). Drugače pa o kakšnih predpisanih dolžnostih ljubljanske kapele do Gornjega gradu ni sledu. Pač pa je bilo obvezno njeno sodelovanje v cerkvi sv. Petra in pa v cerkvi sv. Krištofa. O obveznostih do šempetrske cerkve priča opomin, poslan generalnemu vikarju novembra leta 1669, ki govori o tem, da ludirektor Janez Fischer ali njegov pomočnik ne opravljata svojih dolžnosti do cerkve, ki bi jih po običajih morala (»Moris, vel potius obligationis fuit ut Ludirectores S. Nicolai in Ecclesia S. Petri extra Labacum singulis diebus sabbathinis vespervas, certo vero Dominici et festivis diebus Missas per se, vel per suos Succentores decantare deberent«).¹⁸ Iz te stilizacije sicer ni razvidno, ali naj bi pri obredju sodeloval sam pevovodja ali njegov pomočnik brez pevcev kapele ali naj bi s seboj privedla ves zbor. Cerkev je bila namreč ves čas ali vsaj del časa brez orgel, vse do leta 1710, ko

so v stolnici zgradili nove in so o starih premišljevali, ali naj jih prenesejo k sv. Petru, kjer jih niso imeli.¹⁹ Opominu priloženi sinopsis kaže, katerih praznikov se je moral stolniški ludirektor udeleževati. To so bile binkošti, sv. rešnje telo, sv. Peter in Pavel, ko je bila dopoldanska maša figuralna (»ad primam vesperam et ad Missam figuralem«), praznik vseh svetnikov in še nekateri drugi prazniki. Posebno slovesno so po takratnih običajih proslavljali praznik posvetitve cerkve, ki so se ga udeleževali tudi mestni piskači (»In Dedicacione Ecclesiae S. Petri, ad utroque vespervas, et ad Missam figuralem... solemniter specialiter ab Ecclesiae syndicis: et interveniunt etiam tibicines civitatis.«). Kakšne oblike glasbe so ob teh praznikih izvajali, lahko sklepamo iz označb v sinopsisu. Večglasni figuralni maši sta bili le na praznik cerkvenih zaščitnikov in posvetitve cerkve, na dan vseh svetnikov pa so imeli koralno petje (»ad utroque vespervas et ad Missam in cantu choralis«). Preostale maše so bile »pete« (»missae cantatae«), kar lahko razumemo kot spremljanje obredja z ustreznimi cerkvenimi (tudi slovenskimi) ali koralnimi napevi. Za sodelovanje pri maši in procesijah v sv. Petru je stolni pevovodja dobival nagrade, za kar so v kapiteljskem arhivu ohranjene ustrezne pobotnice, in sicer od Valentina Pistoriusa dalje. Tu so potrjeni tudi stroški za piskače na dan posvetitve cerkve. Pri cerkvi sv. Krištofa pa je stolna glasbena kapela gostovala za velikonočni ponedeljek, ko se je vila procesija vse od stolnice do sem, kjer je bila maša. O tem govore ohranjeni računi te cerkve pa tudi seznam organista Fischerja, kaj vse mu še dolguje kapelnik Pistorius. Tu je omenjena tudi procesija s peto mašo pri sv. Krištofu.²⁰

Pevovodja se je s sukcentorjem in kapelo udeleževal tudi drugih pomembnejših slovesnosti, seveda vedno za primerno nagrado. O posvetnem muziciranju žal ni neposrednih podatkov, tako ne iz računov kot ne iz drugih dokumentov. Kako pa je treba razumeti njihovo drugo glasbeno udejstvovanje, nakazujejo nekatere opombe, ki jih je mogoče izluščiti iz obstoječih obtožb. Gostovali so na primer pri bosonogih avguštincih pri maši na praznik njihovega cerkvenega patrona sv. Jožefa in pri nekih slavnostnih večernicah pri nunah v samostanu sv. Klare²¹ ter z glasbo povzdignili umeščanje kneza Eggenberga za kranjskega glavarja.²² Redno pa so sodelovali pri raznih spominskih slavnostih v stolnici (anniversaria), ki jih je prirejal in plačeval kapitelj.

O osebnih lastnostih in sposobnostih ludirektorjev in sukcentorjev moremo marsikaj

sklepati na osnovi ohranjenega gradiva. V primerjavi z glasbeniki iz Hrenovega obdobja so bili manj splošno izobraženi, saj je redko kdo med njimi absolviriral kakšno od univerzitetnih stopenj. Le za Hundtersingerja vemo, da je bil absolvent filozofije, kar mu je kasneje (najbrž po ženini smrti, saj se v krstnih maticah šentklavške župnije večkrat pojavlja kot oče) omogočilo, da je sprejel duhovniško posvetitev. Imeli pa so zato absolviran vsaj ljubljanski jezuitski kolegij, kar vemo tudi za Gošlja, Vilfana pa za skoraj vse njune naslednike v 18. stol. Glasbeno so bili seveda ustrezno podkovani oziroma večji so bili koralnega in figuralnega petja, kot je bilo v skladu s tedanjo glasbeno prakso. Tako se izraža na primer odklonjena Oražmova prošnja za mesto pevovodje po Hundtersingerjevi smrti. Iz te prošnje tudi izvemo, da ni bilo nemogoče, da bi naši glasbeniki ne imeli stika z večjimi glasbenimi središči, saj se je Oražem pohvalil, da more prek dobrih prijateljev dobiti mnogo muzikalij z Dunaja, iz Salzburga in Benetk (»siquidem per notitiam bonorum amicorum meorum plurima musicalia vienna, salisburgo imo venetiis me habere posse«). Kolikor govore ohranjeni viri, komponistov med njimi skoraj ni bilo oziroma te dejavnosti vsaj niso zavestno jemali kot omembe vredno delopolnilo rednemu delu. Izjema v tem je bil Janez Gašper Gošelj.

O drugih nadrobnostih dela ljubljanskih stolnih pevovodij, pomočnikov in organistov najbolje pričajo njihove medsebojne obtožbe. Kapelo je namreč zastopal pevovodja, ki je v imenu vseh dobival plačilo, s katerim je moral po pogodbi s kapitljem vzdrževati druge člane kapele. S to pogodbo pa ni bilo zagotovljeno, kako naj pevovodja deli svoje plačilo s pomočnikom, ki se je pri tem običajno zdel prikrajsan. Iz Hundtersingerjeve pritožbe proti Fischerju iz leta 1674 izvemo, da sta bila leta 1667 podpisala pogodbo, po kateri je sukcentorju pripadla tretjina od nagrad. Kapelnik pa se verjetno tega ni držal in sledila je sukcentorjeva pritožba.²³ Večji obseg pa je doseglo obtoževanje med Fischerjem in Francem Pistorijem in med vrsticami ustreznih papirjev je najti marsikateri dragocen podatek. Še več. Druga Fischerjevih pritožb je pomembna, če ne celo najpomembnejši pisani dokument naše starejše glasbene zgodovine o posebni problematiki glasbenega poustvarjanja in njegov avtor se je pokazal kot poznavalec tega področja.

Leta 1658 se je Fischer pritožil pri škofu Otonu Frideriku, da Pistorius zanemarja mladino pri poučevanju, tudi tisto, ki v svoji umetnosti ni večja.²⁴ Razen tega pa ga Pistorius v zahvalo, da ga je bil na očetove goreče prošnje štiri leta poučeval v igranju na orgle

in v drugi cerkveni glasbi (»... auf der Orgl zu schlagen gelehrt beinebens auch in der anderen Khierchen Mussighk unterwissen«), potiska v ozadje in dela iz njega sužnja. Ne samo, da predpisuje nova pravila in red, odpravlja stare navade, ki so se že bile izkazale, temveč mu tudi odvzema dohodke in darila. Poleg pripomb, iz katerih odseva njegovo sovrastvo do pevovodje, prosi škofa za zaščito, naj Pistorius odpravi vse novotarije in naj ostane pri starih običajih. Katere so bile te novotarije, pa iz Fischerjevega pisma žal ne izvemo. Zdi se, da je v tem treba razumeti dolžnosti, ki mu jih je naložil Franc Pistorius v nasprotni pritožbi mesec dni kasneje: naj razen tega, da redno opravlja svoj posel in vse, kar je z njim povezano, pazi in skrbi na regal in naj se udeležuje sprevedov, drugih procesij in služb božjih ter mu pri tem pomaga. Regal, majhen in prenosen orgelski instrument z jezičnimi piščalmi, je potemtakem tudi spadal pod organistovo skrbstvo.

Pevovodja se je v tej nasprotni obtožbi hotel ubraniti tudi drugih Fischerjevih očitkov. Glede tega, da naj bi ga le-ta uvedel v glasbeno umetnost, je Pistorius zapisal, da ga je Fischer učil zelo poredko (vsega skupaj dva ali tri mesece po eno uro na dan) in da se je v glavnem tega posla zaradi svoje nadržanosti priučil kar sam. Nikakor pa ga ni poučeval tudi v drugi cerkveni glasbi, katere sploh ni bil več. Odrekal mu je tudi pravico do daril, ker da jih ob procesijah in romanjih ne dobiva on, organist, temveč pevovodja in drugi muzikanti. V resnici je bilo pač tako, da so ob posebnih priložnostih dobivali nagrade gostujoči muziki in pa kapelnik kot predstavnik stolnega zbora, ne pa zborovodji podrejeni glasbeniki.

V svoji zanimivi drugi obtožbi je Fischer odgovoril Pistoriju z obsežnimi in temeljitimi dokazili, ki jih v danem okviru žal ne moremo v celoti obravnavati. V uvodu organist odreka pevovodji, da si lasti naslov kapelnika (Capellmaister), češ da se ne spozna na posle, ki bi jih moral kot vodja kapele »pravljati« (»... er sein tag wenig mit Capellmaister practiciert und nit weist wie bey den Capellen zuegeht, als ein andrer der bey dergleichen gewesen und gedient hat, auch was fir khunstreiche Virtuosen und liebliche singer an den gleichen orten gefunden werden...«). K Pistoriusovi pripombi, da ga je Fischer poučeval le poredko in to samo v orglanju in ne v drugi cerkveni glasbi, je le-ta navedel v celoti, kaj vse ga je v teku glasbenega pouka naučil. Najprej mu je uravnal prste na instrumentu, zatem mu je razložil tabulaturu in tipke basa in diskanta. Sledila je vpeljava v igranje koralne maše in razlaga osmih tonovskih načinov, ki jih mora poznati vsak

koralist, vse to na tabulaturi z lepimi toccatami, fugami in verzi. Zatem ga je seznanil še z igranjem generalbasa in s postavljanjem vseh štirih glasov, diskanta, alta, tenorja in basa, in pa z igranjem fundamenta na violi da gamba za cerkveno kot tudi posvetno rabo.²⁵ Vse te navedbe lahko Fischer tudi podpre z izjavami dveh prič, svojih učencev, ki jih je učil sočasno s Pistorijem. Prvi izmed njih je Jurij Teipold, duhovnik tu v deželi, in drugi Janez Trallickh, sedaj avguštinec v Gradcu. Tudi glede drugih obveznosti, ki mu jih je bil predpisal Pistorius, je Fischer imel pomisleke. Sprevedov se mu prej ni bilo treba udeleževati. K procesijam je rad pristopil in pripravil regal le takrat, ko je zatem sledila služba božja, posebno pa tedaj, če jih je pospremil kapelnik s svojimi pevci. Tudi obhodnic (koled) za novo leto in sv. tri kralje se je bil udeleževal prav poredko. Fischerjev odgovor je poln še drugih pritožb, ki se nanašajo na zadeve o preživljanju in plačevanju nagrad in niso dosti manj zanimive.

To obtoževanje med Pistorijem in Fischerjem je v določeni meri izraz neurejenosti na stolnem koru. Vendar pa ni gotovo, da bi to bistveno vplivalo na kvaliteto glasbenega dela, saj je bil organist verjetno dober glasbenik. Iz njegovega obravnavanega zagovora je razvidno, da je poučeval več mladeničev v glasbeni umetnosti, in to ne samo v orgljanju, temveč tudi v osnovah splošne glasbene izobrazbe (»ex fundamento musicalischen und kirchen exercitia«). V teh osnovah je po tedanji običajni praksi videl igranje na orgle, teoretično in praktično obvladanje cerkvenega tonskega sistema v osmih tonovskih načinih (ki je v teoriji in praksi cerkvene glasbe vztrajal še stoletje zatem poleg modernega (durskomolskega sistema) ter bassa continua (generalbasa) in igranje na violi da gamba. Vse to kaže, da se je popolnoma spoznal na sodobno baročno glasbeno prakso in tudi na takrat priljubljene orgelske kompozicijske oblike, toccate, fuge in versette (»versen«), s katerimi so v njegovem času izpolnjevali glasbeno spremljavo cerkvenega obredja. Najočitneje pa priča o tem obvladanje bassa continua in k temu pripadajočega basovskega instrumenta viole da gamba. A tudi o instrumentalnem muziciranju druge vrste imamo namig v Fischerjevem pisanju; navada je bila, da ga je kapelnik Pistorius od časa do časa zamenjal pri orglah, sam pa je vzel violino v roke (»... da er zur zeit etwas mit instrumenten ein Symphonium oder dergleichen hat wollen machen, und er mich dan von der Orgel abgelest und ich ein Violin in die hand genommen...«). Takšna osamosvojitev instrumentalne glasbe, najsi gre pri tem za

zgodnjebaročno duo sonato ali kaj drugega, pa je seveda že daleč od renesanse.

Takšna je podoba glasbene prakse v ljubljanski stolnici, kolikor jo lahko izluščimo iz Pistorijevih in Fischerjevih dokumentov iz petdesetih let 17. stoletja. V nadaljnjih petdesetih letih so seveda nastopili novi glasbenoslogovni momenti, ki so na prelomu v 18. stol. bistveno sodelovali pri novi organizaciji glasbenega življenja v tedanji Ljubljani. To je čas Vilfanovega vodstva stolne kapele, ko se je mesto že ponašalo z novo stolnico in ko ga je poživilo delo Academiae Philoharmonicorum Labacensis. Tedaj pa lahko že zopet govorimo o novih sodobnih tokovih tudi na glasbenem koru ljubljanske stolnice.

OPOMBE

1. Pričujoči prispevek je poglavje iz obsežnejše razprave, ki je zajemala celotno zgodovino kapele od konca 16. stol. do začetka 19., pa je bila preobširna za objavo v tej reviji. Zato se v besedilu pojavljajo razmišljanja in sodbe v primerjavi s prejšnjimi in poznejšimi obdobji kapele, ki jih podrobneje ne dokumentiram. — 2. Po njegovem pismu škofu iz leta 1646 (?) v KAL, fasc. 38/7. S tem se ujema tudi podatek v prošnji sina Franca 7. IV. 1665, fasc. 38/32. To gradivo bom v nadaljevanju še uporabljal. — 3. KAL, računi 1606—1649. — 4. Omenjeno v njegovih prošnjah za mesto ludirektorja leta 1662 in 1665, da tu službuje že 22 oz. 25 let (KAL, fasc. 38/32), in KAL, računi. — 5. KAL, fasc. 38/7. — 6. Ta in nadaljnji ustrezni dokumenti v KAL, fasc. 38/32. — 7. V cit. Fischerjevi pritožbi, ibid. O tem gl. podrobno v nadaljevanju. — 8. Pri jezuitih je bil med leti 1656 in 1663. Ti in vsi nadaljnji podatki o jezuitskih gojencih so po rokopisni kroniki Historia seminarii Labacensis... ab anno MDC (NUK, rkp. odd.), ki z glasbenega stališča še ni bila proučena. — 9. KAL, fasc. 143/4. — 10. Gl. opombo 8. — 11. Reverz v KAL, fasc. 38/32. Poglavitne točke izvirnika so navedene v dodatku k tej razpravi. — 12. Hundtersingerjev in Vilfanov reverz v KAL, fasc. 38/32. — 13. Ta določila je objavil in komentiral J. Gruden v Carnioli VI, 1915. — 14. Gl. J. Veider, Stara ljubljanska stolnica, Ljubljana 1947, str. 27, 36 s in 41. — 15. Za ta zanimivi podatek gl. obligacijo Valentina Pistorija in prepis nekega Vilfanovega računa v AS, KR Eccl. D-6-1. Račune gl. v KAL, fasc. 107/20 in posebno zbirko pobotnic za ta leta, iz katere je črpal A. Rijavec podatke v razpravi Ljubljanski mestni muziki, v Muzikološkem zborniku II, 1966, Piskači, omenjeni v fasc. 107/20, so isti kot v drugih dokumentih o tem. — 16. Gl. A. Rijavec, art. cit. — 17. Prošnje z novoletnimi voščili v KAL, fasc. 246 (1701—1705) in 226/19 (1706). O povračilu za »Extraord: Music« gl. prošnjo iz 1686 v KAL, računi. — 18. KAL, fasc. 38/32. — 19. J. Veider, o. c., str. 85. Toda leta 1658 so tu imeli manjše orgle brez pedala, pozitiv, ki ga je popravil in uglasil Žiga Teigel, mojster iz Češke (KAL, fasc. 115/4). — 20. Za šempetrsko cerkev gl. KAL, fasc. 44, 111, 114, 115

in 145, za sv. Krištofa pa fasc. 38/7. — 21. Fischerjev seznam, priložen pritožbi iz 1658, in njegova prošnja kapitlju za nagrado z dne 18. XI. 1677 (KAL, računi). — 22. Iz Hundtersingerjeve pritožbe proti Fischerju, 1674. — 23. KAL, fasc. 38/32. — 24. Ta in naslednji pritožbi v KAL, fasc. 38/32. — 25. Objava tega odlomka izvirnika v dodatku k tej razpravi.

DODATEK

A. Iz reverza Janeza Fischerja (18. X. 1665)

Als erstlich obligiere ich mich hierauf, das ich zwen guete Succentores, einen ordinarium wellicher ein Bassist, den anderen wellicher an stadt meiner, wan ich auf der Orgel schlage, Tenorist, ein Altist, und zwey guete Discantisten, aushalten will.

Zum anderen das ich alle gewöhnliche Gottesdienste altem gebrauch nach wolbringen will, in aigner pershon mit 5 Cantoribus.

Dritens, das ich die Jugendt mit einem Succentor, sowol einem Jüngen als schreiben und lesen, undterrachten, und die kirche mit fuegsamben ministranten versehen will, wie auch guet ordnung und zucht, in den Conducten und processionen zuhalten.

Virtens, das ich die empfangene bücher und partes wan ich etwan abziehen mechte, wilecumben zufallen will.

Fünftens, das ich keineswegs weiter besoldung wegen der Gottesdiensten und verrichtungen begehren will, und solle alles bey dem verbleiben, als meine antecessores gehabt.

B. Iz Fischerjeve nasprotne pritožbe proti Francu Pistoriju (1658)

Weilen er aber nit bestehen will das ich ihn habe gelehrt, so will ich ihme seine lectiones repetiern, und fragen ob er nit ex fundamento bey mir anfang zuelehren.

Erstlichen, ob ich ihme nit die finger auf und ab zur lauffen in der schönen ordnung nach einander nach dess Instruments und Orgel gebrauch, gelehret und gantz deitlich weisen.

Zum andern ob ich ihme die tabulatur und die Claves dess Bass und Discants ordenlich nach einander vorzeichnet und ihm solliche auf dem Instrument zuverstehen geben, auch ihme die noten schön in der ordnung über einander gesetzt und die tabulatur zuverstehen geben, daraus er hat lehren schlagen.

Dritens, ob ich ihn nit die Coral mess nach gebrauch der ordenlichen tonos völlig habe lehren auf der Orgel schlagen.

Zum vierten ob ich ihme nit die 8 tonos welliche ein yedweder Coralist mues wissen, von wellichen er vormahls mihe kein wissenschaft gehabt, ordenlich auf der tabulatur, mit schönen tocaten und fugen auch versen zierlich aufgesetzt und gelehret.

Finftens, ob ich ihm den General Bass mit seinem zuegeherigen stimmen nit ordenlich und fleissig underrichten, wie auch alle 4 stimmen als Discant, Alt, Tenor, Bass durchaus lehren schlagen.

Zum sechsten ob ich ihme das fundament auf Viola di gamba gezaigt und ihn darauf gelehret, aus den noten und ihm sein exercitium sowol in der kirchen als in haus zuegelassen.

Med slovenskimi muzeji hranita Pokrajinski muzej v Mariboru in Narodni muzej v Ljubljani večje število medeninastih skled, ki so figuralno ali samo ornamentalno okrašene. Večina med njimi je opremljena tudi z napisnimi trakovi. V Vodniku po Narodnem muzeju¹ so bile te skledе zaznamovane kot gotski krstilni pladnji. Temu namenu gotovo še danes marsikje služijo, kar dokazujejo skledе v Kamnici, v Mežici in v Radljah, vendar sta njihova uporaba in pojav mnogo bolj raznovrstna, kakor se zdi na prvi pogled. Za kakšno vrsto umetnoobrnih predmetov pravzaprav gre? Kakšen je njihov izvor in čemu so služili? Kdo so bili njihovi izdelovalci in kje je ta obrt cvetela? In kakšen je končno njihov pomen v okviru oblikovanja umetnoobrnih predmetov v kovini?

Že bežen pregled literature, ki obravnava tako oblikovano medeninasto posodje, nas pouči, da imamo opraviti z zelo razširjeno in priljubljeno obrtjo, ki je cvetela od poznega srednjega veka do 18. stoletja v vseh evropskih kulturnih središčih. Področje med Maaso in Renom, kjer so že Rimljani izkoriščali cinkovo rudo, je imelo gotovo najbolj ugodne pogoje, da je postalo v srednjem veku središče obrti za oblikovanje medeninastih izdelkov. Medenina je zlitina, ki jo sestavlja 70 % bakra in 30 % cinka in ima to lastnost, da je lahko topljiva in bolj pripravna za obdelavo kot baker, v sijaju in barvi pa je podobna zlatu. Med prvo pomembnejše središče te obrti moremo šteti mesto Dinant v belgijski provinci Namur v 12. stoletju. Mojstri, ki so izdelovali medenino in oblikovali izdelke iz nje, so se imenovali dinandiers, izdelki pa dinanderies. Za te izdelke je značilno, da so tolčeni, odtod tudi izraz batteurs (battre pomeni tolči, nemško Metalltreiber). Tudi v zlatarstvu je ta pokrajina prva, ki se je v času vladanja dinastije Staufovcev dvignila na najvišjo stopnjo v umetniških dosežkih. Pri tem mislimo na zlate skrinje — relikviarije in na predmete iz emajla. Leta 1255 so obrtnike v Dinantu že povezovala pravila. Čas naslednjih dvesto let pomeni razcvet obrti za oblikovanje medeninastih izdelkov v Dinantu. Tovrstni obrtniki so izdelovali korne pulte, krstne skledе, nagrobne plošče, kandelabre, lestence, posode za oglje, možnarje, kadilnice, akvamanile in okrasne predmete. Leta 1466 je Karel Drzni uničil mesto, v katerem se obrt za izdelovanje medeninastih izdelkov ni nikoli več opomogla v takem obsegu kot prej. Tradicijo obrti je prevzel Aachen, ki je imel v bližini v Altenbergu

velika nahajališča cinkove rude (med največjimi v Evropi). Cinkovo rudo so v 16. stoletju začeli izvažati v Nürnberg in Frankfurt, v 17. stoletju tudi na Holandsko, v Hamburg, na Švedsko, v 18. stoletju v Anglijo, Rusijo in na Češko. V Aachnu so nastala prva velika medeninasta dela v tehniki ulivanja. Sčasoma pa so se aachenski obrtniki omejili na polizdelke npr. na plošče, na izdelovanje žice in vdolbenih posod. Svoje izdelke je antwerpenška izvozna luka pošiljala v Francijo, na Nizozemsko, v Španijo in na Portugalsko. V 17. stoletju je tudi v Aachnu zamrlo obrtno izdelovanje medeninastih izdelkov. Tovrstno obrtno dejavnost je prevzel bližnji Stolberg. Nemalo so k temu pripomogle tudi politične in verske razmere protireformacijskega časa. Mnogo mojstrov je moralo zaradi privržnosti protestantski veri bežati v Nemčijo, na Holandsko in v hanzeatska mesta. V Stolbergu je imela obrt največji obseg v 18. stoletju, ko so svoje izdelke v velikem številu izvažali predvsem v Francijo.

Poleg teh krajev naj omenimo med nemškimi mesti Braunschweig, ki je imel v 14. stoletju najmočnejši ceh kotlarjev medeninastih posod. Drugo središče je bil Lübeck, kjer že leta 1330 omenjajo 14 mojstrov, med belgijskimi mesti pa naj naštejemo Bruxelles, Namur, Tournai, Bruges, Malines, Leuven, Heiy. V južni Nemčiji so začeli izdelovati medeninaste izdelke razmeroma pozno. Leta 1363 se šele prvič omenjajo mojstri v Nürnbergu, kjer je doživela ta obrt največji vzpon v poznem 15. in 16. stoletju. Njen pomen je v naslednjem stoletju močno upadel. Zgovorna priča o izumiranju obrtnega oblikovanja medeninastih izdelkov je podatek, da je bil leta 1635 v Nürnbergu samo še en mojster, ki se je ukvarjal z izdelovanjem tolčenih medeninastih posod. V času največje razširjenosti in priljubljenosti tovrstnih predmetov, v 16. stoletju, so nürnberški obrtniki poleg posod predelovali tudi medeninaste polizdelke (uvožene iz Aachna) v predmete za zelo mnogovrstno uporabo: od tanke žice, okrasnih predmetov, orožja, luksuznih predmetov in instrumentov do zvonov, uteži, tehtnic in jedilnega pribora. Pravila iz leta 1535 so sicer prepovedovala nürnberškim mojstrom, da bi kupovali medenino v ploščah, in so jih hotela prisiliti, da bi jo sami izdelovali. Vendar se teh določb niso povsem držali in so jih večkrat obšli. Drugi ukrep, zajet v pravilniku iz leta 1535, govori o tem, da smejo biti samo Nürnbergžani člani ceha. V začetku je bila ta določba meščanom v prid, sčasoma pa se je

Najstarejša upodobitev kovca medeninastih kotličev iz spominske knjige »Hiše dvanajstih bratov« v Nürnbergu. Prvi predstavnik te obrti je tu umrl leta 1474. Iz: Stegmann: Zur Geschichte, der Herstellung und Verzierung der geschlagenen Messingbecken

izkazala kot pogubna, saj v začetku 17. stoletja domačini niso hoteli več opravljati te obrti in je bil ceh prisiljen, da je pritegnil tudi ljudi iz okolice mesta. Do ustanovitve ceha v letu 1493 je bila obrt kovcev medeni-

nastih skled v Nürnbergu svobodna umetnost. Mojstri so se imenovali Beckenmacher ali Beckstämpfer, med njimi je bila večina do srede 16. stoletja nepismena. Najstarejšo upodobitev izdelovalcev medeninastih skled, ki jim tokrat velja naša pozornost, najdemo v spominski knjigi tim. Zwölfbrüderhaus — hiša dvanajstih bratov (slika 1), ki jo je ustanovil leta 1388 trgovec Konrad Mendel z namenom, da bi zagotovil revnim ostarelim obrtnikom lažje življenje. Njegova socialna ustanova, med prvimi te vrste, je obstajala več kot 400 let, do leta 1806. Obrtniki so po sprejemu v hišo živeli po določenih pravilih; vidimo jih oblečene v redovna oblačila in so na slikah upodobljeni pri svojem prvotnem poklicu. Najstarejši kovec medeninastih posod je tu umrl leta 1474. Knjige te ustanove so izrednega pomena za zgodovino obrti, predvsem zaradi zvestih upodobitev, ki kažejo obrtno delo, orodje in preproste stroje poznega srednjega veka.

V splošnem je veljal Nürnberg med kraji, kjer je bila razvita obrt za izdelovanje medeninastih izdelkov, za najpomembnejše središče, kar se izdelave medeninastih skled tiče. Brez dvoma pa moramo upoštevati tudi Aachen, Braunschweig in druga severna in severnozahodna nemška mesta. Kraj izdelave je zelo težko določiti, saj je bil način okrasitve močno razširjen s pomočjo grafičnih listov in posod samih, ki predstavljajo enega važnejših izvoznih nemških izdelkov v 16. stoletju, pa so bili isti motivi dostopni mojstrom daleč naokrog.

Upodobitev izdelovanja medeninastih kotličev, Iz: Peltzer: Geschichte der Messingindustrie

Za opis tehničnega postopka pri nastanku medeninastega posodja imamo zadostne podatke. Iz tekoče mase so ulivali plošče, ki so jih nato z železnimi kladivi na vodni pogon tolkli v pločevino (taka kladiva so omenjena že leta 1484 v Thosu pri Fürthu²). To delo so opravljali obrtniki, ki so se imenovali kovci medenine (Messingschläger). Delitvi nadaljnega dela ustrezajo nazivi za mojstre, ki izdelujejo posamezne vrste izdelkov. Tako se mojstri, ki oblikujejo medeninaste posode, imenujejo Beckenschläger (kovci medeninstih kotličev), izdelovalci svetil Leuchtermacher, izdelovalci medeninaste žice Messingdraht zieher itd. (slika 2). Kovci medeninstih kotličev so s tolčenjem določili najprej obliko posode v grobem, nato so odrezali rob in posodo ostružili. Sledila je okrasitev skled. S šestilom vrisani krogi so služili kot orientacija. Različne štanice, ki so jih uporabljali pri večkrat se ponavljajočih okrasnih delih (za kroge, zvezde, cvetje, križe itd.), niso smele imeti ostrih robov, ker bi sicer predrle mehko medenino. Tovrstna dekoracija je bila izvedena s punco (štanco) s sprednje strani. Večje scene, ki krasijo dno skled, pa so tolčene s hrbtni strani. Modeli za te upodobitve so iz enega kosa in so jih večinoma izdelovali iz železa ali iz brona. Na podoben način so udarjeni tudi napisi in drugi ornamentalni vzorci ter so izdelani tudi izstopajoči paličasti krogi.

Skleda iz Narodnega muzeja v Ljubljani, inv. št. 10163, motiv Adama in Eve, konec 15. stoletja

Skleda iz župne cerkve v Kamnici pri Mariboru, motiv Oznanjenja, okoli leta 1500

Redkeje so bile skleda izdelane po naročilu. Pri tem mislimo večinoma na skleda, ki jih krasijo na dnu grb naročnika. V takih primerih je šlo za individualna dela, ki so prosto tolčena in skoraj praviloma kvalitetnejša od tistih, ki so jih izdelovali v velikem številu. Za raziskovalca umetnosti so figuralne upodobitve na dnu skled gotovo osrednji predmet zanimanja. Ti reliefi vzbujajo pozornost s svojo arhaičnostjo. Motivno so upodobljene scene zreducirane na osnovne sestavine in delujejo kot nekaki simboli, zagonetne pa jih delajo spremljajoči napisi.

Ugotoviti je bilo mogoče, da so starejše skleda manj okrašene, so po velikosti manjše (okoli 25 do 30 cm v premeru), imajo strmo steno in ozek, gladko odrezan rob. Od naših primerkov sodi v to skupino samo skleda iz Narodnega muzeja v Ljubljani s prizorom o Adamu in Evi (inv. št. 10163, slika 3). Dno zavzema ena sama upodobitev, brez napisa in ornamentalnih dodatkov. Zelo pogosto nastopa kot motiv v tej skupini skled žena z napisnim trakom v rokah, ki je gotovo nastala po grafični predlogi iz prve polovice 15. stoletja. To skupino bi časovno lahko postavljali še v 15. stoletje. Šestnajstemu, pa tudi 17. stoletju pripadajo skleda s širšim premerom (okoli 40 do 60 cm), ki imajo paličasto zaključen širok rob. Dno teh skled s figuralnim ali ornamentalnim srednjim motivom skoraj praviloma obrobja ena ali več vrst napisov. Ob koncu 15. stoletja se pojavijo motivi, ki so tipični tudi za kasnejši čas: Izvirni greh (Adam in Eva ob drevesu spoznanja, primerki iz Narodnega muzeja v Ljubljani, Pokrajinskega muzeja v Mariboru in Celju in iz Muzeja za umjetnost i obrt v Za-

grebu in iz župne cerkve v Mežici) in Oznanjenje, ki sta bila morda pendanta. Prizor Oznanjenja, katerega primer imamo v Kamnici pri Mariboru (župna cerkev sv. Martina, slika 4) je mogoče zasledovati do Rogerja van der Weydna. Gre za način upodobitve tega motiva, ki je bil močno razširjen v nizozemskem in zahodnonemškem tabelnem slikarstvu. Kot primerke skled z motivom Oznanjenja, kakor ga srečamo v Kamnici in za katere je kot izhodišče odločilen en sam model, naj navedemo skledi v nürnberškem narodnem muzeju št. H. G. 8987, št. H. G. 466 in skledo iz katedrale v Brandenburgu. Pri vseh je prizor Oznanjenja enak, različno pa sta izpolnjena preostalo dno in rob sklede. Primer sklede z upodobljenim Adamom in Evo, ki segata po sadežu z drevesa spoznanja z vidnimi rajskimi vrati na desni, je v 16. sto-

Skleda iz Narodnega muzeja v Ljubljani, inv. št. 553, motiv Adama in Eve, verjetno pod vplivom Dürerjeve grafike, 16. stoletje

Skleda iz Narodnega muzeja v Ljubljani, inv. št. 554, motiv Adama in Eve, 16. stoletje

letju izredno pogosten. Pri nas ga najdemo v Narodnem muzeju v Ljubljani na skledah inv. št. 554 (slika 5), 553, 16768, v Pokrajinskem muzeju v Mariboru inv. št. N. 4110, v Pokrajinskem muzeju v Celju inv. št. 374, v župni cerkvi v Mežici in v zagrebškem Muzeju za umjetnost i obrt inv. št. F 50/3. Razen skled iz Narodnega muzeja v Ljubljani (inv. št. 16768 in 553) se navezujejo vse druge na isti model. Način upodobitve motiva je za konec 15. in za 16. stoletje izredno konservativen, vendar poznamo najstarejši datiran primerek šele iz leta 1487.³ Tudi motiv sv. Jurija sodi v ta čas. Primer sklede s sv. Jurijem iz pravoslavne cerkve v Tribnju (Stari grad pod Velebitom) ustreza skledi iz nürnberškega narodnega muzeja št. H. G. 1439. Skleda iz cerkve sv. Simona v Zadru pa je delana po isti predlogi kot skleda iz nürnberškega narodnega muzeja št. H. G. 482.⁴ Pri skledah iz

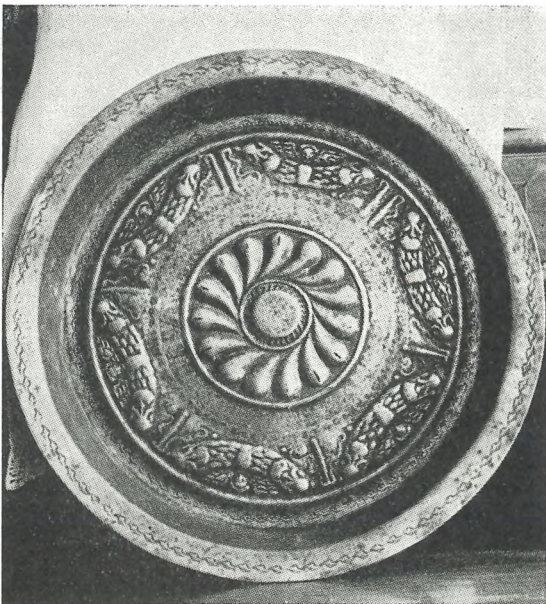
16. stoletja se množijo ornamentalni pasovi vzporedno z vedno širšim robom. Na robovih nastopajo rozete, križno obokani frizi ali zvezdice, na dnu pogosto vinska trta. Istčasno se množijo tudi vrste napisov, vendar so danes večinoma nečitljivi. V tem času najdemo motiv Izvirnega greha v stari obliki (primerki iz Narodnega muzeja v Ljubljani inv. št. 16768, 554, in iz Pokrajinskega muzeja v Mariboru inv. št. N. 4110 ter skleda iz Pokrajinskega muzeja v Celju inv. št. 374) ali pa jo najdemo spremenjeno pod vplivom Dürerjeve grafike (primerek iz Narodnega muzeja v Ljubljani inv. št. 553, slika 6), med-

Skleda iz Pokrajinskega muzeja v Mariboru, inv. št. N. 4111, motiv Josuaha in Kaleba z grozdom, 16. stoletje

tem ko prizor Oznanjenja obdrži tudi še dalje svojo strogo obliko. V 16. stoletju srečamo še celo vrsto novih motivov: grbovne skledе, prizor Josuaha in Kaleba, ki nosita grozd iz Kanaana (skledi iz Narodnega muzeja v Ljubljani, inv. št. 15045 in iz Pokrajinskega muzeja v Mariboru, inv. št. N. 4111, slika 7), Marija v krogu žarkov (skleda iz Muzeja za umjetnost i obrt, Zagreb, inv. št. 294-52, I.-107) itd. Narodni muzej v Ljubljani hrani skledo z motivom nosačev grozda (inv. št. 15045), ki jo lahko vzporedimo z nürnberškima skledama št. H. G. 473 in H. G. 10120, skleda iz Pokrajinskega muzeja v Mariboru (inv. št. N. 4111) pa se od tega tipa oddaljuje in ima za osnovo drugo predlogo. Omeniti še velja, da ima skleda s tem motivom iz Narodnega muzeja v Ljubljani polkrožno izrezan rob, kar pa se je gotovo zgodilo pozneje in morda lahko domnevamo, da je bila skleda rabljena kot izvesek frizerjev. Marija v krogu žarkov iz zagrebskega muzeja ima svoj dvojniki v skledi iz nürnberškega narodnega muzeja št. H. G. 481.⁵

V posebno skupino, ki sodi v 16. pa tudi v 17. stoletje, spadajo večinoma večje, samo ornamentalno okrašene skledе. Sreda dna je močno izbočena s spiralasto zvitimi listi ali izboklinami v obliki ribjega mehurja, ali pa je sestavljena iz kroga cvetov in listov (skleda iz Pokrajinskega muzeja v Mariboru in iz Narodnega muzeja v Ljubljani, slika 8, 9). Pokrajinski muzej v Mariboru ima tri skledе, dve izmed njih (inv. št. N. 4116 in N. 4115) spadata s skledo iz cerkve sv. Simona v Zadrju v isto skupino kot skleda iz nürnberške-

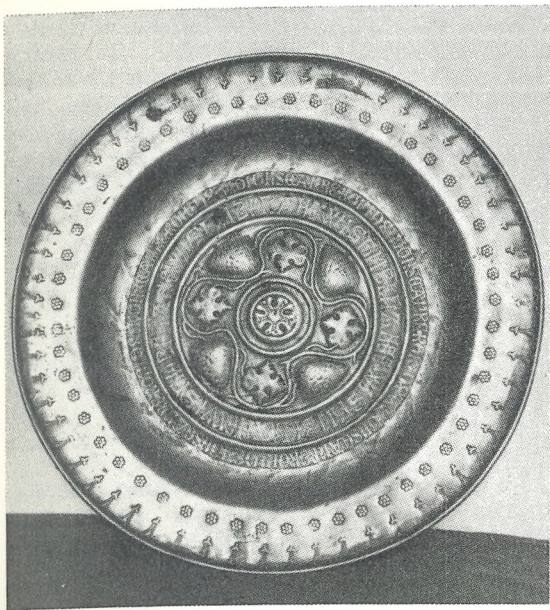
Skleda iz Pokrajinskega muzeja v Mariboru, inv. št. 4116, motiv izbočene rozete iz spiralasto zvitih ribjih mehurjev, 16./17. stoletje

Skleda iz Narodnega muzeja v Ljubljani, inv. št. 10164, motiv rozete s tulipani, 16./17. stoletje

ga narodnega muzeja št. H. G. 7242, H. G. 7245, H. G. 7241, H. G. 1450 in H. G. 1449. Tretja skleda iz Pokrajinskega muzeja v Mariboru (inv. št. N. 4114) z bolj drobno zvitimi in manj plastično izbočenimi spiralastimi motivi ribjega mehurja pa ima paralelo v skledah št. H. G. 7259, H. G. 7258, H. G. 474, H. G. 1440 v nürnberškem narodnem muzeju. Skleda iz Narodnega muzeja v Ljubljani z motivom tulipanih cvetov (inv. št. 10164) pa ima veliko sorodnosti s skledama H. G. 486, H. G. 1475 v nürnberškem narodnem muzeju. Brez primerjalnega gradiva sta slednjič ostali dve skledi iz Pokrajinskega muzeja v Mariboru in skleda iz župne cerkve v Radljah ob Dravi. Skleda inv. št. N. 4112 iz Pokrajinskega muzeja v Mariboru (slika 10) z motivom vinske trte v obliki križa, obdana z dvojno vrsto napisov na dnu, sodi še v 16. stoletje, medtem ko je skleda z motivom jelena (inv. št. N. 4113, Pokrajinski muzej v Mariboru) sredi listno izpolnjenega dna in roba primerek iz časa odmiranja te obrtne dejavnosti. Skleda iz Radelj ob Dravi (slika 11) ima sredi dna spiralasto zvito rozeto ribjih mehurjev, ostalo dno pa izpolnjujejo renesančno občuteni sadni festoni in angelske glavice. Kot čas nastanka pride v poštev pač že 17. stoletje.

Vsi nastopajoči motivi so vzeti iz predstavnega sveta poznogotskega časa, srečamo jih tako pri cerkvenih kakor tudi pri posvetnih delih (npr. na tekstilu, preprogah in blazinah). Umetniško ustvarjalnega je zelo malo. Edino, kadar gre za individualna naročila, se ta dela povzpnejo nad množični, že skoraj industrijski način proizvodnje. Arhaičnost motivov in njih obravnava izvirata iz skrom-

Skleda iz Pokrajinskega muzeja v Mariboru, inv. št. N. 4112, motiv vinske trte v obliki križa, 16. stoletje

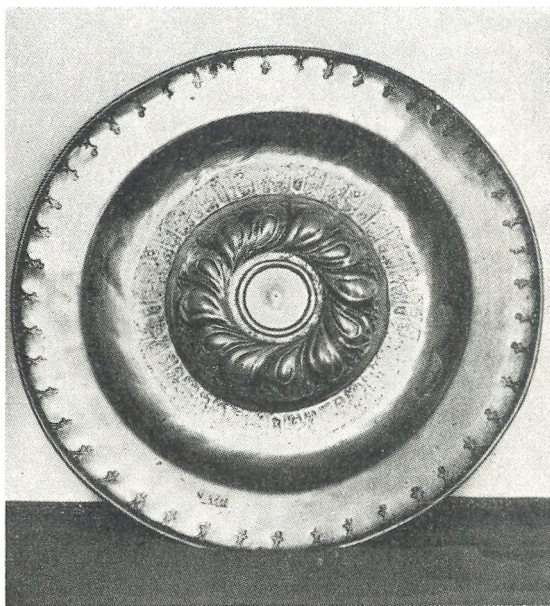
nega znanja mojstrov, ki so uporabljali predloge in štance tako dolgo, dokler se niso povsem izrabile. To pa otežuje točnejšo časovno opredelitev, zato so datacije lahko samo okvirne in se omejujejo na splošne stilne ugotovitve.

Razvoztlavljanje in obrazložitev napisov, ki spremljajo upodobitve na dnu teh skled in se praviloma večkrat pojavljajo v istem krogu, so pripeljale nekatere zgodovinarje do bolj ali manj spekulativnih rešitev. O teh uganakstih napisih je bilo zelo dosti pisano, toda brez pravega uspeha. Še najbolj verjetna se zdi obrazložitev, da gre za napačno interpretirane gotske napise, podobno kot jih najdemo na obšivih oblačil na gotskih tabelnih slikah. Karakteristični napisi so: Ich bart alzeit geluek in Ik fal rekorde. Ta spominska želja in blagoslov se pojavljata tudi na ljubezenskih in poročnih darilih — na kasetah in zaponkah, pasovih itd. Tudi Ich wart on zeit ima isti pomen. Običajni so še: Got sei mit uns, Hilf IHS, XPS und Maria in tisti, ki začenjajo z Benedicte. Veliko bolj redki so čisto cerkveni napisi. Težko je ločiti cerkveno in posvetno vsebino, saj se cerkveni motivi pojavljajo tudi na tekstilu in pohištvu. Po dialektu napisov sodeč bi večino predmetov lahko postavili v južne in zahodnonemške pokrajine, ker manjkajo frankovske posebnosti. Napisi so v gotski minuskuli, srednjeveški majuskuli in v arabizirajoči gotski pisavi, o kateri pravi pisec kataloga antwerpenskega muzeja⁶ naslednje: dekorativni saracensko psevdogotski napisi nastopajo v Italiji v nimbih okrog svetniških glav in so izdelani v tehniki stucco lustro. Zanimiv je

podoben napis na oklepu Verrochijevega Davida v Bargellu v Firencah iz leta 1476. Uporabo mešanice saracenskih, pravzaprav arabskih kufijskih oglatih in gotskih črk je mogoče v Italiji razumeti pod vplivom kufijskih napisov na saracenskih kovinskih in keramičnih posodah (zdravniške posode). Ta pisava je bila cenjena predvsem zaradi svojega ornamentalnega učinka. Iz Benetk je pronicala uporaba teh črkovnih arabesk v Južno Nemčijo, kjer so jo v Nürnbergu, v enem izmed središč proizvodnje medeninastih skled, mnogo uporabljali za napise v krožnih pasovih okoli glavnega prizora. Nerazumljivo pisane napise lahko razložimo s tem, da so z njimi krasili skleda pisanja nevešči obrtniki ali pa je prišlo do take oblike zaradi kopiranja v drugi pokrajini.

Uporaba teh skled je bila zelo mnogovrstna. Večina avtorjev razprav o izdelovanju medeninastih skled si je edina, da gre v prvi vrsti za okrasne predmete, ki so bili postavljeni in dolgi vrstah na kredencah ali pa so jih uporabljali kot umivalne posode. Kot take so bile rabljene tudi v bogoslužju. Šele pozneje, ko je prišlo iz navade, da so si med jedjo pogosto umivali roke (ko niso več jedli s prsti), se uveljavijo te skleda kot krstilni pladnji in jih kot take najdemo v katoliških, protestantskih in pravoslavnih cerkvah. Tudi kot skleda za puščanje krvi in kot izvesek frizerjev so bile v rabi. Vendar govorijo proti tej prvotni uporabi in poimenovanju predvsem krščanski religiozni motivi na dnu skled.

Večina ohranjenih skled so serijski izdelki. Tehnično je njih izvedba popolna, kreativne-

Skleda iz župne cerkve v Radljah ob Dravi, motiv rozete v sredi, obdane s festoni in angelskimi glavica-mi, 17. stoletje

ga pa izpričujejo bolj malo, saj gre za posnemanje motivov, prevzetih iz grafičnih in slikarskih predlog, ki so jih uporabljali in spreminjali, dokler je bila štanca v dobrem stanju in dokler so se našli kupci. Poleg skled so izdelovali obrtniki v medenini tudi krožnike, latvice in skodelice, ki pa se po obliki podrejajo enakim predmetom v drugi kovini.

Že v. Eye je leta 1874 ugotovil, da so medeninaste skledе, o katerih teče govor, važnejše zaradi tega, ker nadaljujejo tradicijo srednjeveških bronastih skled in so vezni člen do tolčenih bakrenih in utlih kositrnih del kasnejšega časa.⁷ Isto trditev ponavlja tudi H. Wentzel,⁸ ko postavlja medeninaste skledе kot tip posode med romanske in zgodnjegotske skledе iz bakra in brona in med skledе iz limoškega emajla z ozkim robom in plitvim dnom na eni strani ter med krožnikom podobnim skledam iz 16. do 18. stoletja iz kositra, srebra in fajanse na drugi strani.

Omenili smo že, da predstavljajo ti medeninasti izdelki enega najštevilnejših nemških izvoznih obrtnih izdelkov v 16. stoletju. Ohranjeni primerki po Sloveniji, Dalmaciji in Istri in drugod⁹ so lep dokaz, kako daleč po Evropi so segale trgovske niti sposobnih obrtnikov nemških mest.

SEZNAM MEDENINASTIH SKLED

Narodni muzej v Ljubljani.

1. skleda, inv. št. 10163, slika 3.

Skleda z ozkim, gladko odrezanim robom in strmo steno. Na dnu je uporabljen motiv ADAMA IN EVE, ki stojita ob drevesu, okoli katerega je ovita kača. Drevo ima dolgo tanko deblo in krošnjo v obliki potlačene krogle z izstopajočimi plastično nakazanimi jabolki. Obe figuri sta močno shematični, vse nادرobnosti v obdelavi so zbrisane. Na več mestih je videti, da so jih pozneje izpolnili z vstavljenimi deli medenine, kar se je zgodilo na najbolj izstopajočih delih, kjer je bila medeninasta pločevina najbolj tanka. Okoli glav obeh upodobljencev se vijeta napisna trakova v gotski minuskuli, ki pa nista več povsem čitljiva. Preostalo dno, pa tudi nakazana tla izpolnjujejo trije griči in cvetlični grmi, med katerimi spoznamo osat in lili-jo. Prizor je obrobjen s paličastim krogom, okrog katerega je položen na zunanji strani niz listov, ki krasi tudi rob posode.

Datacija: konec 15. stoletja.

Mere in tehnika: R 24,5 cm, V 6 cm, medenina, tolčena, štancana.

2. skleda, inv. št. 554, slika 5.

Sredi dna sta upodobljena ADAM IN EVA, stoječa ob drevesu z visokim deblom (nakazane korenine), okoli katerega se ovija kača, ki sega z glavo do potlačeno okroglo krošnjo z jabolki. Obe figuri sta zelo shematični, obrnjeni v 3/4 profil, imata dvignjeno po eno roko, z drugo si zakrivata z listom svojo goloto. Tla oz. ozadje

je ploskovito obravnavano in izpolnjeno s stiliziranimi rastlinami. Na desni so vidna vhodna vrata v paradizi s stolpastim nastavkom. Nakazano je tudi celo trapezasto okovje vrat. Modelacija obrazov in drugi detajli izlizani. Med obema paličastima krogoma poteka okrog osrednjega prizora preplet neskončne valovnice, izpolnjen s ponavljajočim se menjavanjem rozete in trlistne palmete. Na zunanjem obodu dna teče štirikrat se ponavljajoči napis v srednjeveški majuskuli: .EM. BART. AL. ZEIT. GELVEK. Prehod v steno oboda pozivljajo nakazani motivi spiralo zvitiga ribjega mehurja. Na paličasto zaključenem robu niz šilastih lokov in položenih listov.

Datacija: 16. stoletje.

Mere in tehnika: R 42,3 cm, V 4 cm, medenina, tolčena, puncirana, štancana.

V Narodni muzej je skleda prišla leta 1847 kot dar Jožefa Rudeža.

3. skleda, inv. št. 16768.

Sredi dna sta upodobljena ADAM IN EVA ob drevesu, koncept upodobitve je enak kot pri skledi št. 2, vendar je v detajlih videti nekatere spremembe. Figuralni prizor obrobijata dve vrsti napisov v srednjeveški majuskuli: notranji med plastičnima krogoma — DER IN FRID GEWART (štirikrat), zunanji — IHS XPS VND MARIA HILF (petkrat). Stena skledе in širok rob sta enako okrašena kot skleda št. 2.

Datacija: 16. stoletje.

Mere in tehnika: R 43 cm, V 5 cm, medenina, tolčena, štancana.

4. skleda, inv. št. 553, slika 6.

Skleda z upodobljenima ADAMOM IN EVO. Tu lahko govorimo o uporabi novejše, renesančnemu času bližje predloge. Morda je za izhodišče služila kot predloga Dürerjeva grafika iz leta 1504 (Berlin, Kupferstichkabinett). Oba lika sta bolj razgibana in tudi anatomsko pravilneje grajena. Na žalost sta glavi figur izlizani tako močno, da delujeta kot spaki. V primerjavi s prejšnjima skledama sta Adam in Eva postavljena v naravne oblikovane prizorišče gozda oz. vrta, ki ga nakazujejo grčasta debela dreves in z griči nakazana v ozadje se poglobljajoča tla. Spre-
daj na tleh v vrsti ležeča jabolka in listi dreves, ki izpolnjujejo prazna mesta, v ozadju pa so izraz globoko ukoreninjenega gotskega načina izražanja. Prizor obdajata dva pasova z napisi med paličastima krogoma, notranjega sestavlja napis (kombinacija) arabizirajočih gotških kufijskih črk, ki ga ni mogoče razbrati in ki deluje kot arabeska, zunanji krog sestavlja petkrat ponavljajoči se vzdih: HILF GOT AVS NOT v srednjeveški majuskuli. Širok rob pozivljajo položeni listi in niz, sestavljen iz krogov.

Datacija: 16. stoletje.

Mere in tehnika: R 43 cm, V 4 cm, medenina, tolčena, štancana.

Skleda je prišla v Narodni muzej leta 1847 kot dar Jožefa Rudeža.

5. skleda, inv. št. 10164, slika 9.

Skleda z motivom tulipanov sredi dna. Okrog teče napis med dvema paličastima krogoma v srednjeveški majuskuli: DER. IN FRID. GEHWART. Širok rob krasi niz križnih rož.

Datacija: 16.—17. stoletje.

Mere in tehnika: R 41,2 cm, V 4,5 cm, medenina, tolčena, puncirana, štancana.

Skleda je bila za muzej pridobljena leta 1932 na dražbi na gradu Buchenstein (Bukovje) pri Dravogradu, kupila jo je Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani, ki si je pridržala lastninsko pravico.

6. skleda, inv. št. 15045.

Skleda z motivom Josuaha in Kaleba, ki ju je Mojzes poslal kot oglednika v Kanaan, od koder sta se vrnila z velikim grozdom kot dokazom za blaginjo, ki je namenjena judovskemu ljudstvu. Levi mož je oblečen v plašč, ki mu sega do kolena, ob pasu ima pripet meč, na glavi pa stožčasto pokrivalo. V levem možu, upogibajočim se pod težo bremena, ki ga oba nosita na ramah, lahko spoznamo vojščaka v kratkem bojnem oblačilu s čepico na glavi. Vsi detajli so zabrisani. Prizor je obrobljen s paličastim krogom, preostalo dno je gladko, na širokem pasu s paličasto zaključenim robom je niz listov. Rob skleda je bil pozneje izrezan v obliki polkroga. Morda je skleda služila tudi kot izvesek frizerjev?

Datacija: 16. stoletje.

Mere in tehnika: R 36 cm, V 2,5 cm, baker, tolčen, štancan.

Skleda je prišla v Narodni muzej iz gradu Jablje pri Trzinu (grad Habach) leta 1948 po nalogu Zavoda za spomeniško varstvo.

Pokrajinski muzej Maribor.

1. skleda, inv. št. N. 4110.

Skleda z motivom ADAMA IN EVE ob drevesu. Gre za izdelek, ki je narejen po istem modelu kot skleda inv. št. 554 iz Narodnega muzeja v Ljubljani. Tudi oba krožna pasova na dnu — notranji z menjačo se rozeto oz. palmeto v neskončni valovnici in zunanji s petkratnim napisom: EMBART: AL. ZEIT. GELVEK se ujema s štanco ljubljanske skleda. Na širokem robu, ki je paličasto zaključen, je niz šilastih lokov in stiliziranih cvetov. Medeninasta pločevina je na nekaterih mestih nadomeščena z vstavljenimi kosi.

Datacija: 16. stoletje.

Mere in tehnika: R 44 cm, V 4 cm, medenina, tolčena, puncirana, štancana.

Skleda je prišla v muzej preko Zbirnega centra iz zbirke barona Twickla iz Maribora.

2. skleda, inv. št. N. 4111, slika 7.

Skleda z motivom dveh nosačev grozda. Moža v kratkem, krilu podobnem oblačilu nosita na ramah na palici velik grozd. Na glavah imata judovski pokrivali in se ozirata nazaj v svojo levo. Tla in ozadje sta nakazana z nekaj stiliziranimi rožami. Med obema paličastima krogoma obroblja figurani prizor preplet neskončne valovnice, izpolnjen z menjavanjem rozet in palmet. Na zunanji strani paličastega kroga krasi dno še petkrat se ponavljajoči napis v gotški majuskuli: IHS XPS VND MARIA HILF. Prehod dna v steno poživlja nakazan motiv spiralasto zvitega ribjega mehurja. Na paličasto zaključenem robu niz šilastih lokov in položenih listov.

Datacija: 16. stoletje.

Mere in tehnika: R 43,3 cm, V 4,5 cm, medenina, tolčena, štancana, puncirana.

Skleda je prišla v muzej preko Zbirnega centra iz zbirke barona Twickla iz Maribora.

3. skleda, inv. št. N. 4112, slika 10.

Skleda z motivom vinske trte, ki je zvita v obliki križa in ima rozeto v sredini. Med obema paličastima vzbočenima krogoma teče napis iz nesmiselno sestavljenih črk WISH BERATHE?, ki se štirikrat ponovi. Na zunanji steni je še ena vrsta napisa REKORDE? (petkrat) v srednjeveški majuskuli. Prehod v steno poživlja motiv spiralasto zvitega ribjega mehurja. Na paličasto zaključenem robu niz šilastih lokov in stiliziranih cvetov.

Datacija: 16. stoletje.

Mere in tehnika: R 43,5 cm, V 4 cm, medenina, tolčena, štancana.

Skleda je prišla v muzej preko Zbirnega centra iz zbirke barona Twickla iz Maribora.

4. in 5. skleda, inv. št. N. 4116 (slika 8) in inv. št. N. 4115.

Skledi z enako okrasitvijo. Obe imata močno izbočeno dno v obliki spiralasto zvitih ribjih mehurjev. Okrog teče napis, sestavljen iz arabizirajočih gotških črk in je nečitljiv. Širok rob je paličasto zaključen in ga krasi niz šilastih lokov.

Take skleda so uporabljali tudi za serviranje mesa, ki so ga položili na izbočeno dno, vdolbina okrog njega pa je bila namenjena za sok.

Datacija: 16.—17. stoletje.

Mere in tehnika: R 44 cm, V 5 cm, medenina, tolčena, štancana. R 49 cm, V 5 cm, medenina, tolčena, štancana.

Skledi sta prišli v muzej preko Zbirnega centra iz zbirke barona Twickla iz Maribora.

6. skleda, inv. št. N. 4113.

Skleda z ležečim jelenom sredi dna pred ozadjem, ki ga ustvarja razvejana listna veja s tremi cvetovi. Na robu se listni preplet ponovi, med njimi je pet grozdov. Rob skleda je paličasto zaključen.

Datacija: 17.—18. stoletje.

Mere in tehnika: R 41 cm, V 5,5 cm, medenina, tolčena, štancana.

Skleda je stara muzejska posest.

Skleda iz Pokrajinskega muzeja v Celju, inv. št. 374.

Skleda z upodobljenima ADAMOM IN EVO. Motiv je enak skledam iz Narodnega muzeja v Ljubljani inv. št. 554, 16768 in iz Pokrajinskega muzeja v Mariboru inv. št. N. 4110 ter skledi iz župne cerkve v Mežici. Napis je zbrisan in nečitljiv, rob pa poživljajo stilizirani listi.

Datacija: 16. stoletje.

Mere in tehnika: R 38 cm, V 4 cm, medenina, tolčena, štancana.

Skleda iz župne cerkve v Kamnici pri Mariboru, slika 4.

Skleda s prizorom Oznanjenja na dnu. Dve vrsti napisov med paličasto izbočenimi krogi sta

zlizani, okrog teče niz listov. Na ozkem, ravno odrezanem robu vrsta položenih listov.

Datacija: okoli leta 1500.

Mere in tehnika: R 41 cm, V 5,5 cm, medenina, tolčena, štancana.

Skleda iz župne cerkve v Mežici.

Skleda v izredno slabem stanju, kjer je komaj še viden prizor ADAMA IN EVE, ki se povezuje v skupino s skledami iz Pokrajinskega muzeja v Celju in Mariboru in s skledo iz Narodnega muzeja v Ljubljani inv. št. 554. Napisi in ornamentalni motivi so povsem zbrisani. Skleda ima ozek, ravno odrezan rob.

Datacija: 16. stoletje.

Mere in tehnika: R 45 cm, V 5 cm, medenina, tolčena, štancana.

Skleda iz župne cerkve v Radljah ob Dravi.

Skleda, okrašena sredi dna z rozeto iz spiralo zvitih ribjih mehurjev, preostalo dno krasi renesančni festoni in angelske glavice. Ozek gladko odrezan rob pozivljajo položeni listi.

Datacija: 17. stoletje.

Mere in tehnika: R 48,5 cm, V 5,5 cm, medenina, tolčena, štancana.

OPOMBE

1. J. Mal: Vodnik po zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani, Kulturnozgodovinski del, Ljubljana 1931, str. 124—125. — 2. A. Walcher — Molthein: Geschlagene Messingbecken, Altes Kunsthandwerk, Wien 1927, str. 3. — 3. o. c. str. 5. — 4. Kseniji Radulić, konservatorju Konservatorskega zavoda v Zadru, se zahvaljujem za fotografije medeninastih skled, ki mi jih je ljubezno posredovala. — 5. Za podatke o predmetih iz Muzeja za umjetnost i obrt v Zagrebu in za koristne napotke sem dolžna zahvalo dr. Ivanu Bachu. — 6. Ondheidkundige Musea — Stad Antwerpen, Vleeshuis, Koper en Brons Catalogus 1960, str. 21—22. — 7. H. Stegmann: Zur

Geschichte der Herstellung und Verzierung der geschlagenen Messingbecken, Mitteilungen aus dem Germanischen Nationalmuseum, Nürnberg 1899, str. 17. — 8. Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte II., herausgegeben von Otto Schmitt, Stuttgart 1948, Hans Wentzel — Becken, str. 151. — 9. Dr. Bach me je opozoril na naslednje predmete: na skledo s prizorom Označenja in skledo z motivom cvetov in listov sredi dna v pravoslavni cerkvi v Peroju, skledo z izbočeno rozeto v cerkvi sv. Bogorodice v Skopju, na skledi iz skupine, ki jih avtor povezuje s tirolskimi bratovščinami na Cresu in v Bujah v Inventario degli oggetti d'arte d'Italia, V., Provincia di Pola, Roma 1935.

Literatura

H. Stegmann, Zur Geschichte der Herstellung und Verzierung der geschlagenen Messingbecken, Mitt. aus dem Germanischen Nationalmuseum, Nürnberg 1899, str. 11. — P. Lehfeld, Über die Minuskel — Inschrift auf Taufschalen, Zs. der Ver. für Thüring. Geschichte und Altertumskunde N. F. II., 1898/99, str. 237. — R. A. Peltzer, Geschichte der Messingindustrie und der künstlerischen Arbeiten in Messing (Dinanderie) in Aachen und in den Ländern zw. Maas und Rhein v. d. Römerzeit bis z. Gegenwart, Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins, zv. 30, 1908, str. 235. — A. Walcher v. Molthein, Geschlagene Messingbecken, Zeitschrift »Altes Kunsthandwerk«, I., 1927, Wien 1927, str. 1.—10. — W. Dexel, Deutsches Handwerksgut, Propyl. Kunstgeschichte 1939, str. 248. — Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte II., herausgegeben von Otto Schmitt, 1948, Stuttgart, geslo Becken, obdelal H. Wentzel, str. 151—160. — Ondheidkundige Musea — Stad Antwerpen, Vleeshuis, Koper en Brons Catalogus, Antwerpen 1960. — W. Stengel, Nürnberger Messinggerät, Kunst und Kunsthandwerk XXI., Wien 1918, str. 213—265. — W. Braun-Feldweg, Metallwerkformen und Arbeitsweisen, Ravensburg 1950.

Božo Račič je v svoji razpravi Slovensko čipkarstvo s posebnim ozirom na loško območje, ki je izšla v Loških razgledih (1968, str. 123—130), objavil zanimive podatke iz zgodovine slovenskega čipkarstva, zraven pa se nam je predstavil kot dober poznavalec te zvrsti domače obrti na naših tleh. Žal, so njegovi podatki za prve začetke čipkarstva na naših tleh, posebno pa v Idriji, pomanjkljivi, zato jih bom skušala v tem prispevku nekoliko dopolniti.

Že v svoji razpravi Gospodarski stiki Idrije z Loko v XVI. in XVII. stoletju (Loški razgledi, 1963, str. 102) sem opozorila, da je najstarejši doslej znan pisan dokument za zgodovino čipkarstva v Idriji in na Slovenskem sploh iz leta 1696.

Takrat je bil odpuščen iz rudniške službe idrijski upravitelj Volbenk Sigismund pl. Künnpach, ki je med svojim desetipolletnim službovanjem zaradi slabega gospodarjenja privedel idrijski rudnik skoraj na rob propada. Svojih službenih nalog ni v redu opravljal, z goljufijo in malomarnostjo pa je prizadejal cesarju nad 200.000 gld. gmotne škode. Rudarje je izkoriščal s tem, da jim je živež preveč zaračunaval ter jih je uporabljal za svoje privatne posle in dela, podložnike pa je pritiskal s prekomernimi davki in tlako. Med njegovim službovanjem se je kljub strogi prepovedi razpasla navada, da so v Idrijo prihajali tujci in razne sumljive osebe, ki se niso zaposlili v rudniku, niti se niso ukvarjali s kako obrtjo, pač pa so se tu zadrževali dalj časa. Ko pa so izginili iz Idrije, so odnašali s seboj živo srebro, ki so jim ga kljub strogi prepovedi in kazni prinašali iz jam rudarji in jim ga prodajali. Zato je cesar odredil, da morajo rudarji odslej nositi pri delu bodisi v jami ali zunaj nje posebno rudarsko obleko iz kratkega rudarskega jopiča in hlač brez vsakega žepa.

Med tujci, ki so vedno česče obiskovali Idrijo, so bili predvsem podeželski kramarji obojega spola, ki so prinašali v Idrijo živež v zameno za čipke; te so nakupovali od idrijskih klekljaric. S pretvezo, da se v Idriji mudijo po kupčijskih poslih, so tu ostajali po dva, tri ali več dni, zraven pa, ko se jim je pokazala ugodna prilika, so popolnoma nepaženo odnašali iz Idrije mnogo očiščene (Schlich), pa tudi neočiščene rude (Arzt), dalje izbrane kose rude (Stueff), cinober ter živo srebro, ki so ga potem prodajali trgovcem z živim srebrom. Kljub strogi kazni so se dali rudarji k takšni nedovoljeni in prepovedani

trgovini z živim srebrom razmeroma lahko pridobiti in zavesti.

Takole pravi izvirno poročilo: »... Es komen auch je zuweilen vnd zwar öftermahlen vnter den praetext Spütz von denen Klekhlerinen zuerkhauffen verschiedene frembde Leuth das Jar hindurch in Idria an, die sich zu zwey, drey vnd mehrer Täg alhier aufhalten in bedenken aber durch dergleichen Frembding Man vnd Weiss Persohnen mittels solcher gueten Gelegenheit vill Schlich, Arzt, Zinober, Stueff vnd Quecksilber ganz vnuermerkht vnd haimblicherweis vertragen, auch die Knappenschafft gar leicht zu aller untrey angelaittet vnd verführt werden kan...«

Da bi prepovedano kupčevanje z živim srebrom preprečil — saj je kameralnemu imetju povzročalo veliko škodo — je cesar novemu idrijskemu upravitelju naročil, naj v Spodnji in Zgornji Idriji objavi razglas, da je kmetom, rudarjem in vsem drugim strogo prepovedano brez vednosti in dovoljenja upraviteljskega urada sprejeti pod svojo streho ljudi ali tiste, ki se izdajajo za kramarje s čipkami. Prav tako je bilo tudi idrijskim gostilničarjem prepovedano dajati prenočišče takšnim gostom, sicer bi bili strogo kaznovani.¹

Kljub strogemu ukazu in omejevanju gibanja tujcev na idrijskih tleh pa se je kraja živega srebra in cinobra po kramarjih z idrijskimi čipkami nadaljevala. Leta 1730 je bil v Idriji velik proces proti samozvanim pre-kupčevalcem z idrijskim živim srebrom, v katerega je bila zapletena tudi neka Melhiorca, vaška potovka, doma s Tolminskega, ki je v Idrijo prinašala živež v zameno za idrijske čipke.²

Nobena še tako stroga kazen ni mogla zavreti skrivnega kupčevanja z idrijskim živim srebrom. Kramarji so v vedno večjem številu prihajali v Idrijo in odkupovali čipke od idrijskih klekljaric, zraven pa so na skrivaj poizvedovali, kdo od rudarjev ali idrijskih kmetov ima skrit kak lep kos živosrebrne rude, če ne celo živo srebro, ki bi jim ga hotel prodati. Ker je na ta način kupčija s čipkami v Idriji vedno bolj cvetela, se je klekljanje čipk po idrijskih domovih zelo razmahnilo. Nanj je bila vedno bolj pozorna rudniška uprava, ki se sicer ni zanimala za posle, ki niso sodili v njeno področje dela. Leta 1752 je takratni idrijski rudarski svetnik in upravitelj višjega rudarskega urada v Idriji, Anton Hauptman, sporočil cesarsko-kraljevski direkciji za novčarstvo in rudarstvo na Dunaju, da se idrijski ženski svet, bodisi mlad ali star, za nič drugega ne zanima kot za klekljanje čipk. Namesto, da bi idrijske žene in dekleta pred-

le, pletle in belile platno za svoja oblačila, kot so delale kmečke žene in dekleta, so ves prosti čas porabile za klekljanje čipk. Čipke, ki so jih izdelovale iz grobega lanenega sukanca, so bile preproste, ter jih je kupoval le kmečki ženski svet. Laneni sukanec so v zameno za čipke nabavljale v Škofji Loki, ki je takrat slovela po izdelavi gorenjskega platna in sukanca. Mimo tega je bila Škofja Loka Idriji najbližje mesto in že od začetka rudnika z njo v tesni gospodarski povezavi. Tudi platno so idrijske žene nabavljale v Škofji Loki v zameno za čipke, nogavice pa v Tržiču in Radovljici. Radovljica je bila v tistem času znana po izdelavi nogavic. Znano je, da je bil tudi Linhartov oče nogavičar. V tržiški in radovljiški okolici pa je bilo tisti čas tudi najbolj razvito tihotapstvo z idrijskim živim srebrom, ki ga je pripisovati predvsem živahnemu stiku tega prebivalstva z idrijskimi rudarji. Ko je rudniška uprava premišljevala, kako bi te stike prebivalstva v obe smeri omejila in s tem preprečila tihotapstvo živega srebra, je rudniški svetnik in upravitelj Hauptman prišel na idejo, da bi v Idriji ustanovili manufakturno za predenje, pletenje in izdelovanje platna in čipk. Pri njej naj bi bile zaposlene vse idrijske žene in dekleta.

V manufakturi bi idrijske žene in dekleta izdelovale platno in drugo blago, sukanec, nogavice in havbe ter vse, kar se potrebuje za dom in družino, da ne bi bilo treba teh stvari kupovati drugod. Kar bi bilo izdelkov nad domače potrebe, bi jih prodajali neljubim podeželskim trgovcem in kramarjem, ki so skoraj vsak teden v velikem številu prihajali v Idrijo, da kupijo čipke. Na ta način bi bila prodaja čipk in drugega organizirana ter preprečeno sumljivo gibanje podeželskih kramarjev po Idriji in njeni okolici. Surovine za izdelke bi manufakturi dobavljala rudniška uprava, ki bi izdelke tudi odkupovala po zmerni ceni. Dohodek od te manufakture kakor tudi od rudniške gostilne naj bi se stekal v rudarsko bratovsko skladnico, iz katere bi prejemal plačo rudniški zdravnik ali ranocelnik, iz nje pa bi prejemali podporo tudi brezposelni idrijski rudarji.³

Ta lepa, humanitarna zamisel idrijskega svetnika, žal, ni bila ostvarjena, ker je rudniku za tako podjetje primanjkovalo začetnega kapitala. Pač pa je njegova ideja zažive-la deset let kasneje, čeprav ne v Idriji in v drugačni obliki. Novo ustanovljeni komerčni konses za Notranjo Avstrijo s sedežem na Dunaju je 1763 prišel na idejo, da v Ljubljani ustanovi manufakturno za čipke iz svile, garna in sukanca. Takratnemu predstojniku Komore in reprezentance na Kranjskem, pl. Hohenwartu, je bilo naročeno, da izbere podatke, koliko žensk se v kranjskih mestih in

trgih ukvarja s čipkanjem, kakšne čipke izdelujejo in v kakšni količini, iz kakšnega materiala in komu jih prodajajo.⁴

Z anketo je bilo ugotovljeno, da je imela Ljubljana tisti čas od vseh mest na Kranjskem največ klekljaric. Samo iz Krakovega se jih je prijavilo 23, iz ostalega mesta pa 22 ali skupaj 45. Po glavarjevem mnenju pa se vse klekljarice niso prijavile, saj je bilo splošno znano, da se je pri vsaki ljubljanski predmestni hiši klekljalo. Klekljarice se na uradni poziv niso hotele prijaviti, ker se je med njimi razširila zloglasna vest, da jih bodo odpeljali neznano kam in skupaj zaprli v kak odročen kneževski stolp, od koder ne bo vrnitve domov. Po drugi strani pa so se bale, da jim bodo zopet naložili kak nov davek ali dajatev na obrt, s katero so se le skromno preživljale.⁵

Kot Idrijčanke so tudi ljubljanske čipkarice tisti čas izdelovale čipke le iz grobega lanenega sukanca, ki so ga bodisi sredi same doma, ali pa so ga nakupovale v Škofji Loki. Čipk takrat še niso izdelovale po risanih vzorcih, niti si niso znale izmisliti kaj podobnega. Zato so bile njihove čipke preproste ter so jih odkupovale le kmečke žene in dekleta. Bogatejše meščanke in plemkinje niso nosile teh čipk. Zanje so trgovci uvažali čipke iz svile in finejših nit iz tujine ter so jih jim z dobičkom preprodajali. Da bi pa trgovci z založništvom organizirali domačo manufakturno finih čipk, po katerih je bilo takrat zaradi mode veliko povpraševanje, jim še na misel ni prišlo, saj so z uvozom čipk veliko več zaslužili, kot pa da bi vložili svoj kapital v tvegano izdelovanje čipk. Za preproste klekljarice je bila nabava finejšega materiala za klekljanje v majhnih količinah predraga, niti niso vedele, kje naj bi ga nabavile in ne nazadnje niso imele dovolj kapitala, da bi ga nabavljale. Izdelki domačih čipkaric pa tudi niso bili dovolj čisti, da bi jih prodajali širšemu krogu odjemalcev, posebno pa zahtevnejšim ljudem v mestih doma in zunaj dežele. Ker so čipkarice izdelovale čipke doma v tesnih, zakajenih in prašnih prostorih poleg vsakdanjih hišnih in gospodinjskih opravil, pri katerih se roke hitro zamažejo, na čistoto rok pa so premalo pazile, niso mogle izdelati dovolj čistih čipk, ki bi šle lažje in hitreje v prodajo.

Sicer pa so premožnejše žene izdelovale finejše čipke tudi same doma. Posebno to velja za plemkinje po gradovih in mestnih plemiških hišah. Dale so si izdelati blazinice s kleklji ter so na podlagi risanih vzorcev izdelale doma fine in lepe čipke. Ker pa je bila potreba po čipkastih oblačilih tisti čas v plemiških hišah zelo velika, plemkinje vseh čipk niso mogle same izdelati. Dale so jih v izdelavo tudi preprostim klekljaricam, pred

tem pa so jih z vso potrpežljivostjo naučile spretnosti klekljanja čipk po predloženih risanih vzorcih. Tako so se tudi nekatere meščanske klekljarice naučile spretnosti v izdelovanju finih čipk.

Ker se je na uradni poziv 1763 javilo le malo klekljaric — iz Škofje Loke in Kranja ni bilo nobene prijave, iz Kamnika 20, iz Radovljice 5, z Dolenjskega nobene, z Notranjskega samo dve, Idrija pa v popis ni bila vključena, ker je takrat teritorialno še spadala pod rudarsko direkcijo na Dunaju, ne pa pod Kranjsko, kranjski deželni predstojnik ni priporočil ustanovitve manufakture za čipke v Ljubljani. Za napredek in razširitev te zvrsti domače obrti pri nas pa je Dunaju priporočil, da gmotno podpre to obrt bodisi s primernimi premijami ali pa z organiziranim odkupom čipk; predvsem pa je priporočil, da bi z državno podporo kaka spretna klekljarica učila preproste kranjske klekljarice umetnosti tega vezanja.⁶

Na glavarjevo priporočilo je Marija Terezija novembra 1763 odprla čipkarsko šolo v Ljubljani.⁷ Za učiteljico čipkarstva je z Dunaja poslala čipkarsko strokovnjakinjo Marijo Ano Seippovo, rojeno Ljubljancanko.⁸ Šola naj bi trajala tri leta do novembra 1766. Zaradi tehničnih ovir se je začetek šole zavlekel v maj 1764, šola pa se je končala v štirih letih, jeseni 1768. Šola je bila nameščena v 3. nadstropju hiše barona Mihaela Angela Zoisa v Gosposki ulici s pogledom na Ljubljano.⁹ Vzdrževal jo je komerčni konses na Dunaju. Za najemnino učnih prostorov je plačeval letno 80 gld., za učila, material za klekljanje in risane vzorce, za stanarino in plačo učiteljici pa je vsako leto prispeval še 420 gld., ali skupaj 500 gld. letno.¹⁰ Seippova je s seboj z Dunaja pripeljala še čipkarsko pomočnico, ki naj bi ji pomagala pri učenju deklet. Javljeno je bilo sicer, da bodo z njo prispele kar tri pomočnice, toda ko so izvedele, kako daleč leži Ljubljana od Dunaja, so se ustrašile dolge in nevarne poti ter so odpovedale sodelovanje.

V šolo se je v začetku prijavilo okrog trideset deklet, zaradi grobega ravnanja učiteljice in njene pomočnice z njimi pa se je njihovo število kmalu skrčilo na 10. Idričanke po vsej verjetnosti šole niso obiskovale. Učeca se dekleta so prejemale od države tudi manjšo podporo v obleki. V šoli naj bi se naučila modernega klekljanja po risanih vzorcih ter klekljanja s svilo, garnom in sukancem.

Uspehi šole pa niso bili zadovoljivi, čeprav je Seippova ob zaključku šole trdila, da je vzgojila okrog 200 čipkaric. Komerčni konses na Kranjskem je že konec leta 1764 zahteval od Dunaja, naj mu pošlje bolj izvežbano učno moč, s katero bi se mogli dosegati boljši uspehi na šoli, ali pa naj šolo ukinejo. Z Dunaja je

prišel odgovor, naj šola ostane toliko časa, dokler ne bodo porabljeni vsa sredstva, ki so bila dana za šolo že vnaprej, izučena dekleta pa naj kranjska dežela gmotno podpre, da bodo mogla nadaljevati čipkarsko obrt. Do zamenjave učne moči pa tudi ni prišlo. Seippova se je kar naprej pritoževala na Dunaj, da se s plačo 100 gld. letno, prostim stanovanjem, kurjavo in razsvetljavo niti sama ne more preživljati, ne pa da bi še vzdrževala čipkarsko pomočnico in moža, ki se je z njo preselil v Ljubljano. Komerčni konses v Ljubljani ji je nakazal še 50 gld. dodatka; jeseni 1768, ko so čipkarsko šolo v Ljubljani ukinili, pa se je odselila v Gradec.¹¹

Prvi poskus s čipkarsko šolo v Ljubljani ni uspel. Pozornost komerčnega konsesa v Ljubljani se je obrnila na Idrijo, kjer je bilo čipkarstvo v polnem razmahu. Kranjske oblasti so hotele od idrijskega rudnika izvedeti, koliko kosov ozkih, srednjih ter širokih čipk iz grobega, finega in najfinejšega sukanca izdelajo letno priznано pridne idrijske rudarske žene in dekleta, da bi jim zagotovile stalen odkup in prodajo čipk. Zraven so zaprosili, naj jim pošljejo tudi vzorce čipk z navedbo njihove cene.¹²

O nadaljnji akciji ni poročil. Pač pa je znano, da je 1876 ustanovljena čipkarska šola v Idriji dosegla v polni meri svoj namen.

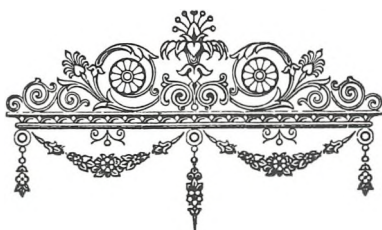
Ostane še vprašanje, do kam segajo prvi začetki čipkarstva na slovenskih tleh. Pred letom 1696 o slovenskem čipkarstvu nimamo nobenih poročil izvzemši pri Valvasorju.^{12a} Božo Račič opozarja na ljubljanski muzej (verjetno Etnografski muzej v Ljubljani), ki hrani čipko iz leta 1677¹³ in ki je po vsej verjetnosti domačega izvora. Tudi brez drugih dokazov lahko trdimo, da je slovensko čipkarstvo starejšega izvora, kot so ohranjeni o njem pisani dokumenti.

V Idriji se je ta obrt razširila z napredovanjem postopka pri pridobivanju živega srebra iz živosrebrne rude. Dokler so v Idriji pridobivali živo srebro na dolgotrajen način s tem, da so rudo pred žganjem najprej prebiral, nato stolkli v prah, potem pa izpirali, da so pridobili očiščeno rudo, ki so jo potem na zelo primitiven način žgali v živo srebro, so bile v rudniku zaposlene tudi rudarske žene in dekleta. Opravljale so navedena dela za majhen denar ali vsaj za manjšo plačo kot moški delavci. Zaradi polne zaposlitve v rudniku in pri domačih hišnih opravilih pa takrat niso mogle opravljati še kakšne obrti, za katero je bil potreben čas in velika potrpežljivost kot npr. klekljanja čipk, četudi so ga poznale, še preden so se s Tirolske, Vorarlberga in Češke preselile v Idrijo. Z uvedbo žganja živega srebra v pečeh okrog 1650 pa se je proces pridobivanja živega srebra

skrajšal, posebno pa z žganjem živega srebra na španski način 1750. Rudnik ni več potreboval toliko delovnih moči in prve, ki so izgubile v rudniku delo, so bile rudarske žene in dekleta. Ker pa so bile prisiljene živeti od dela svojih rok, saj družinski poglavar ni služil dovolj kruha za svojo številno družino, so se oprijele klekljanja, ki je donášalo dodaten dohodek družini.¹⁴ Istočasno, ko se je v Idriji razmahnila ta obrt, se je razcvetela tudi v nekaterih drugih slovenskih mestih brez povezave z Idrijo, zato bi bilo priporočati, da še naprej raziskujemo izvor in središče te naše, po svetu najbolj znane domače obrti. Upajmo, da bomo s temeljitim študijem gradiva, ki ga za idrijsko čipkarsko razstavo pripravlja Idrijski muzej skupaj z Etnografskim muzejem v Ljubljani, ugotovili kaj več o začetkih čipkarstva na slovenskih tleh.

OPOMBE

1. Hofkammerarchiv, Wien, Innerösterr. Quech-silberbergwerke, 18327, fasc. za leto 1695—1699.
- 2. Muzej v Idriji, Arhiv rudnika živega srebra v Idriji, Berichte und Resolutionen, fasc. za l. 1729—1730, akt iz 23. 10. 1730. — 3. Istotam, fasc. za l. 1751—1752, akt iz 10. I. 1752. — 4. Arhiv Slovenije v Ljubljani, Arhiv Kamere in reprezentance, Commerzien Commission, Lit. S, št. 23, akti od jan. do marca 1763. — 5. Istotam, akt iz 30. maja 1763. — 6. Istotam, akt iz 30. 5. 1763. — 7. Istotam, akt od 20. 10. 1763. — 8. Istotam, akt iz 13. 10. 1763. — 9. Istotam, akt iz 3. 2. 1764. — 10. Istotam, akt 22. 11. 1763. — 11. Istotam, akti od l. 1763—1768. — 12. Istotam, akt 26. 11. 1764. — 12a J. V. Valvasor, Die Ehre..., XI, str. 706. — 13. B. Račič, Slovensko čipkarstvo s posebnim ozirom na loško območje, Loški razgledi, XV, str. 125. — 14. AJ, Berichte u. Resolutionen, fasc. za l. 1751—1752.

Arhiv Slovenije v Ljubljani hrani franciscejski kataster z mapami in pripadajočimi protokoli. Od protokolov so bili doslej v rabi le parcelni sezname s podatki o lastnikih, izmeri in vrstah zemljišč. Popolnoma pa je ostal neizrabljen elaborat o cenitvi katastrskega dohodka v posamezni občini, ki je nastal med leti 1827 in 1832 in ki z revizijskimi spisi sega do leta 1840. Ta elaborat prinaša ne samo podatke o katastrskem donosu zemljišč v zvezi z lego in kakovostjo tal, pač pa tudi natančen popis gospodarskega stanja v posamezni občini. Popis obsega topografski opis krajev v občini z vsemi njihovimi znamenitostmi, demografsko in hidrografska slika občine, gospodarsko udejstvovanje prebivalstva, oblike ljudske kulture in načine ljudske prehrane, oblike zemljiške lastnine in število hub po velikosti in izmeri, podatke o pridelkih po količini in vrednosti, stanje živine in drugo, skratka podatke, ki so zanimivi ne samo za zgodovinarja pač pa tudi za geografa, etnografa, urbanista, agronoma, ekonomista itd. Posebno važni so podatki o številu, velikosti in izmeri hub, ker se je prvotno število hub oziroma gruntov ohranilo do franciscejskih map.¹

To gradivo za študij še ni dostopno, ker je zaradi pomanjkanja arhivskih skladišč zloženo v kupih in še ni urejeno; dostopno pa bo že čez nekaj let, ko bo opravljena adaptacija arhivskih prostorov, ki je že v teku.

Omenim naj tudi, da je elaborat o cenitvi katastrskega dohodka ohranjen za vse kat. občine na Kranjskem in še za nekatere občine slovenske Koroške, ki so po prvi svetovni vojni pripadle Jugoslaviji. Za druge dele slovenske zemlje, to se pravi, za Štajersko, Prekmurje in Primorsko, ta elaborat manjka, ker ga države, ki so do konca prve in druge svetovne vojne zasedale te dele slovenske zemlje, niso vrnile.

Za obdelavo sem izbrala mestno občino Škofja Loka, ker obsega poleg mesta še dominikalno in rustikalno posest in ker je od vseh slovenskih mest najbolj ohranila svoje prvotno lice. Sicer pa je Škofja Loka od vseh slovenskih mest z vseh mogočih vidikov še najbolj obdelana.

Topografski opis. Katastrska mestna občina Loka obsega mesto Škofja Loka z vasjo Vincarje v skupni izmeri 1023 oralov 628 kv. klafter.² Največji kraj v občini je mesto Škofja Loka, medtem ko se zahodno od nje ležeča vas Vincarje sestoji samo iz nekaj hiš. Občina meji na severu na katastrsko občino Stara Loka, na vzhodu na Suho, na jugu na Puštal, Zmenc in Sopotnico in na zahodu na Zgornjo Lušo.

Mesto Škofja Loka leži ob vznožju hriba Krancelj in med dvema rekama, od katerih ena priteče iz Poljanske, druga iz Selške doline. Obe reki, imenovani Sora, se združita vzhodno pod mestom in se izlivata pri Medvodah v Savo. Mesto leži severno od glavnega mesta Ljubljane ter je od njega oddaljeno 3 milje,³ ter jugozahodno od Kranja, od katerega je oddaljeno 3/4 milje.

Površina te občine je deloma ravna, deloma gričevnata. Ravnina, posejana s polji in travniki, je samo na njenem južnem delu, ki leži pod mestom in se razprostira proti Poljanski Sori, ter predeli severno, vzhodno in zahodno od mesta, imenovani Ošterfeld, Šajspah in Vincarje. Ta teren preide na zahodu ob Selški Sori v vsej svoji razsežnosti v pogozdeno hribovje, kjer pelje meja prek hrbta visokega hriba Mali Lubnik, ki združuje obe občini Loko in Sopotnico.

Mesto Škofja Loka sestoji iz treh glavnih trgov ali ulic; te tri glavne ulice so pravo mesto, obdano s 3 klaftre visokim obzidjem, ki se je na nekaterih mestih porušilo samo ali pa so ga porušili prebivalci. Tudi mestna vrata so odstranili pred nekaj leti.⁴ Glavni trg se imenuje Mesto, spodnji trg Lontrg in zgornji trg Nunska ulica.

Na zahodu leži predmestje Karlovec (Karlstadt ali Karlowitz). To predmestje sestoji prav tako kot mesto iz treh ulic: zgornja se imenuje Karlovec, srednja »Vosolkonz« ali Oslovska ulica in najspodnejša ob Sori, Studenec. Enemu delu Studenca pravijo »Na Žagi«. Na skrajnem koncu omenjenega predmestja leži predmestje Trata, ki sestoji iz raztresenih, večinoma lesenih hiš. Proti severu leži Kapucinsko predmestje, ki je skupaj z veliko cerkvijo in vrtom obdano z visokim zidom.

Nad mestom stoji lepo, veliko in dobro ohranjeno grajsko poslopje z veliko grajsko kapelo in mnogimi pripadajočimi poslopji loškega kameralnega gospostva. V ozadju leže od gozda obdane razvaline gradu Stari grad (Wildenlaak), od koder je lep razgled po večjem delu gorenjske ravnine.

V mestu stoji starogotska farna cerkev in nedavno popolnoma obnovljeno župnišče. V njem so še rotovž, šolsko poslopje z normalko, lična graščinska stavba, imenovana »Kancelija«, žitna kašča in prostorno skladišče za gasilne naprave. V tem deželno knežjem mestu je še kapucinski samostan z veliko cerkvijo, nato nunski samostan in končno velik, sedaj prazen stoječ meščanski špital s prostorno, lepo cerkvijo. Hiše so povečini zidane, krite

pa skoraj vse s škodlami. Več jih je enonadstropnih. Hiše v predmestjih so povečini zgrajene iz lesa ali samo delno iz trdnega gradiva. Večina gospodarskih poslopij, od katerih jih je mnogo zunaj mesta, je iz lesa.

Okrajna gosposka je kameralno gospostvo Loka. V cerkvenem in šolskem oziru spada občina pod mesto Škofja Loka. Patronat je kameralno gospostvo Loka.

Obdelovalna zemlja, ki obstaja v njivah, travnikih in pašnikih, leži v neposredni bližini mesta in stanovanjskih poslopij. Vrtovi so okrog hiš in med hišami, gozdovi pa se razprostirajo na zahodu ob Sori. Najbolj oddaljeni gozdovi v občini so okrog uro hoda iz mesta.

Kakovost tal je različna. Rodovitno zemljo ob Sori dostikrat preplavlja voda, ki nosi s seboj kamenje in pesek, podlaga zanjo pa je grušč. Debelina rodovitne zemlje ali prsti znaša en čevelj do osem col⁵ ter je prhka. Zemlja višje ležečega terena, ki ni izpostavljen poplavam, je bolj grudasta in ponekod težka, ker ima za podlago ilovico. Na hribovitem področju ima prst za podlago lapor in peščenec. Od te lege in sestavine tal je odvisno uspevanje pridelkov pa tudi od vremenskih razmer in rodovitnosti let.

Podnebje. Podnebje v občini je primerno, zato pridelki dozorevajo pravočasno; za ozimno pšenico in ržjo sejejo lahko še strniščno ajdo in repo. Spomladanska in jesenska slana škodujeta rastlinam v občini samo pri vasi Vincarje in to bolj na njivah, ki leže blizu gozdov, ker niso dovolj izpostavljene zadostnemu prezračevanju. Neurja tu niso pogosta; če pa so, potem pridejo največ od severne strani, ker je občina na zahodu pokrita s hribovjem.

Ceste in pota. Skozi to občino ne pelje nobena glavna, temveč samo stranske ali okrajne ceste in sicer na Poljane, Železnike, Kranj ter na Ljubljano; so pa v dobrem stanju. Občinskih cest je v občini več in so vse dobro vzdrževane.

Reke in potoki. To občino omejujeta dve reki in sicer Selška Sora, ki teče v smeri od zahoda na vzhod, in na jugu Poljanska Sora, ki se pri kameralnem mlinu združita in dobita skupno ime Sora. Na skrajni meji te občine je še hudournik Sopotnica. Obe omenjeni reki, ki na svojem toku pridobita množico hudournikov in ki narasteta do neverjetne višine, dostikrat prestopita bregove ter preplavljata v bližini ležeče nižje zemljiške parcele ter jih prekrivata z rečnim peskom in gruščem, zraven pa odnašata še velike kose rodovitne zemlje. Prav tako ali še bolj pustoši hudournik Sopotnica nekatera ob tem resnično divjem potoku ležeča zemljišča, na ka-

tera odlaga ne samo več col debel grušč, ampak tudi velike množine kamenja.

Prebivalstvo. Po konskripciji iz leta 1825 je v tej občini 1962 prebivalcev ali po reviziji iz leta 1830 samo 1944, od tega moških 849, žensk pa 1095. Hiš je po konskripciji iz leta 1825 243, po reviziji iz leta 1830 pa 234, stanovanjskih strank ali družin je 408. S kmetijstvom se ukvarjata 302 družini, izključno z obrtjo pa 106. Hrana mestnih in okoliških prebivalcev obstoji večinoma iz pridelanega živeža in sicer iz močnatih in mlečnih jedil, kruha, stročnic, sadja in zelenjave. Precej pojedjo tudi mesa. Pijače so voda, vino in pivo, odvisno od premoženjskega stanja prebivalstva. Število služinčadi na večjih gospodarstvih obstaja iz enega hlapca in ene dekle. Celotna njivska površina znaša 88 1/2 orala ali samo 76,33 klafter na prebivalca.

Stanje živine. Po popisu iz leta 1827 znaša stanje živine 52 konj, 8 volov in 109 krav, po reviziji iz leta 1830 pa 42 konj, 16 volov, 120 krav in 19 juncev in junic ter 12 koz in ovac. Konji so običajne kmečke pasme ter jih nakupijo največ na živinskih sejmih. Voli in druga goveja živina je prav tako domače prireje ali pa je nakupljena na okoliških živinskih sejmih. Konje krmijo s senom, deteljo in slamo, zrezano z deteljo v rezanico. Pri težjih delih jim dajo zobati tudi oves, nikdar pa jih ne spuščajo na pašo. Tudi vole in krave povečini krmijo v hlevih in sicer s senom in deteljo, pomešano s slamo in zrezano v rezanico. Molzne krave krmijo tudi z zeleno krmo iz vrtov pri hišah in s plevelom z njiv ali z odpadki od zelja in repe. Koze hranijo pozimi z listjem in slamo ter bolj pičlo, poleti pa jih ženejo na pašo. Svinje nakupijo običajno šele jeseni ter jih pitajo z bučami, krompirjem, repo in drugo zelenjavo, dokler jih ne zakoljejo. Konje in vole uporabljajo za poljedelska dela, deloma pa tudi za druge gospodarske dejavnosti kot npr. prevoznitvo. Molzne krave dajejo posestniku znatno korist s tem, da povržejo teleta, da dajejo mleko in delajo gnoj. Mleko in iz njega pridobljeno surovo maslo deloma porabijo doma ali pa ga prodajo v obliki masla. Teleta privežejo doma ali pa prodajo in s to prirejo je posestnikom omogočeno, da sčasoma stare in izmolžene krave spitajo in prodajo za zakol. Koze goje zaradi mleka in mesa, ki ga dajejo svinjam, da jih s to hrano pitajo. Koz ne prodajo, pač pa jih vse leto kupujejo. Stanje živine na večjih posestvih obstoji iz dveh konj ali enega vola, dveh do treh krav in treh do štirih koz. Perutninarstvo ni pomembno ter ne pride v poštev za popis.

Sejmi in trgi. V mestu je osem letnih sejmov, vsako soboto pa še tedenski sejem, kamor prinašajo sosedni kmetje svoje pridelke

naprodaj. Sem dovažajo tudi žitni trgovci svoje žito, ki ga kupijo v Ljubljani ter ga prodajajo mestnim pekarnam in drugim porabnikom. Naprodaj je tudi banatska pšenica, ki je za 8 do 12 krajc. dražja od domače. Mesto pobira od žita in drugih predmetov mitnino in sicer od vsakega prodanega ali kupljenega mečar⁶ žita po en krajcar. Meščani plačajo le polovico mitnine. Mitnina je sedaj v zakupu.

Obrt. V mestu so večinoma obrtniki in to vsake vrste (gostilničarji, mesarji, peki, čevljarji, krojači, klobučarji, tkalci itd.), ki s svojim delom krijejo potrebe mesta in okolice in ki živijo od svoje obrti; zraven so še kramarji z blagom na drobno in špiceristi ter medicarji, voščarji, platnarji ter trgovci s predivom. Večina prebivalstva se ukvarja s platnarstvom in izdelovanjem sukanca.

Izobrazba prebivalstva. Prebivalci te občine so omikani in poštenci. V mestu je normalna že mnogo let, zato imajo prebivalci možnost, da svojo mladino pošiljajo v šolo, kjer se izobrazi. Tej nadvse koristni ustanovi se imajo zahvaliti za izobrazbo svoje mladine, od katere se mnogi posvete znanosti in dosegajo v življenju lepe uspehe.

Blaginja ali revščina. Meščani kot vaščani te občine so zelo marljivi in varčni. Imajo zelo malo polja, zato se morajo ukvarjati s postransko dejavnostjo, da se preživijo. Maloštevilni prebivalci vasi Vincarje spredejo ves doma pridelani lan, nekaj pa ga še dokupijo, da ga spredejo in stko v platno. Predivo, ki ga doma ne porabijo, prodajo ali pa ga stko v platno, ki ga prodajo. Meščani, ki so poveli obrtniki ali drugače pridobitni ljudje, opravljajo svojo obrt z vso marljivostjo, vendar se z njo le srednje preživljajo.

V prejšnjih časih, ko so se le nekateri meščani ukvarjali s trgovino platna, so si nekateri dobička željni trgovci pridobili veliko premoženje z izvozom platna v Trst in Sini-galijo v Italijo. Tokrat pa, ker jih je veliko, uničujejo to trgovino drug drugemu. Dobiček je za vse skupaj majhen in ker je pred nekaj leti začela Češka oskrbovati tujino s platnom, je ta trgovina močno nazadovala in izdelovalec ne prodaja več svojega platna s takšnim dobičkom kot nekoč.⁷

V splošnem pa v tej občini ne prevladujejo niti blaginja niti revščina.

Oblika zemljiške posesti in število hub. V občini obstoji dominikalna in rustikalna zemljiška posest. Prva je svobodna dominikalna posest, zabeležena v deželni deski, druga pa se deli:

1. v rustikalno posest, ki je bila razdeljena med meščane in ki jo po mestnem pravu uživajo v svobodnem dednem zakupu. Smejo jo vso ali le delno prodati brez lavdemialnih dajatev ter je zabeležena v mestni zemljiški

knjigi, ki jo vodi mestni sodnik, sedaj višji rihtar;⁸

2. v rustikalno posest po napovedi hub (Hubenansagung), ki jo lahko prodajo samo v celoti, ne pa posamič po parcelah in od katere je bilo treba prej plačati pri prepisu 15 % za lavdemij, sedaj pa 10 %. Za smrtnino že od nekdaj plačujejo 25 gld. od hube. Ta posest pripada prebivalcem vasi Vincarje, ki je priključena mestni občini.⁹

Kar se tiče gruntov, je bila v tej občini ena cela huba z 68 do 69 oralov zemlje, ki pa je že razdeljena med več posestnikov. Meščani imajo v lasti po eno, dve ali tri zemljiške parcele, kdor pa nima nobene, vzame od raznih cerkva v najem njive in travnike.

Zemljiška gosposka je kameralno gospostvo Loka in svobodniška posest Štemerje (Stemerhof). Odveščinska oblast je kameralno gospostvo Loka.

Mestna in rustikalna zemljišča so podvržena desetini, ki je zmanjšana za 1/5. Oddajajo jo v snopih na polju loškemu kameralnemu gospostvu, župnikoma v Loki in Stari Loki in zemljiškemu posestniku Janezu Jenku s Studenca v Škofji Loki.

Obdelava tal. Polje na splošno pridno obdelujejo in gnoje. Gnoja ni dovolj za vso njivsko površino, ki je ne puste nobeno leto v prahi, pač pa jo izkoriščajo celo s strniščnimi posevki. Vendar pa dobra obdelava njiv pripomore k večjemu donosu pridelkov. Travniki so opremljeni z namakalnimi oziroma odvajalnimi kanali, ki so speljani do cest in poti. Spomladi jih očistijo in izravnajo krtine, da trava bolje odžene, pašnike in gozdove pa puste popolnoma v nemar. Kultura tal je v precej pravilnem sorazmerju. Gozdovi zavzemajo največjo površino, slede jim njive, travniki in vrtovi. Delovnih moči, bodisi vprežne živine ali človeških rok za obdelovanje polja je dovolj, posebno še, ker si družine pomagajo pri delu z otroki ali sorodniki ali pa si sosedje medsebojno pomagajo pri najnujnejših in najtežjih opravilih. Za obdelavo uporabljajo le običajno poljedelsko orodje. Oziroma sejejo od druge polovice septembra do meseca novembra. Jaro žito sejejo običajno proti koncu marca ali v začetku aprila, lan in proso meseca maja, konec julija pa ajdo in repo. Žetev ozimnih žit je v juliju, prosa in ovska pa nekoliko kasneje. Ajdo žanjejo v prvi in drugi polovici oktobra, v pozni jeseni pa pulijo repo in pospravljajo zelje. Stročnice poberejo s polj konec avgusta.

Kvaliteta pridelkov je srednje dobra ter je v suhem vremenu boljše posebno pri pšenici, rži in ajdi. Krma s travnikov in pašnikov je dobre kvalitete. S travnikov, kjer raste sadno drevje, pospravljajo večinoma svežo krmo za mlado živino in molzne krave. Sadje

porabijo doma bodisi sveže ali suho. Vse pridelke porabijo prebivalci za svojo prehrano, zraven pa jih morajo še dokupovati na teden-skih in letnih sejnih. Tudi krme ne pridelu-jejo dovolj za svojo porabo, ampak jo morajo še dokupovati, predvsem deteljo.

Pridelki. Najvažnejši pridelki v tej občini so pšenica, rž, ječmen, oves, ajda, krompir, repa, lan, detelja, seno in nekaj sadja. Pridelki so prilično dobri in uspevajo pri razme-noma suhih letih dobro. Pridelajo največ pše-nice, rži, ajde in repe. Ajda in repa sta strniščna plodova. V manjši količini pridelu-jejo tudi deteljo. Ker živinorejci ne pridelajo dovolj sena, krmijo živino s slamo, ki jo sku-paj z deteljo zrežejo v rezanico in jo pokla-dajo živini. Na vrtovih pridelujejo običajno zelenjavo za lastno uporabo. Travniki dajejo sladko krmo, enako tudi pašniki. Od sadnega drevja goje največ jabolka, slive, hruške in orehe, ki so deloma žlahtne deloma pa napol žlahtne sorte.

Prizadevanja, da bi se posestniki lotili pri-delovanja kakih novih pridelkov, so ostala brezuspešna zaradi nezaupanja do novih kul-tur in zaradi navade, da pridelujejo to, kar so pridelovali že njihovi predniki. Tudi koru-ze v tem času še nič ne sejejo, čeprav je na Kraniskem že obče znana in jo pridelujejo v krajih z manj ugodno lego tal in podnebja kot npr. v Idriji.¹⁰ Pač pa že pridelujejo krom-pir, čeprav v majhnem obsegu in bolj za hra-no prašičev kot za ljudi; to pa iz razloga, ker jim je bil še pred nekaj leti popolnoma ne-znan in še nimajo dovolj zaupanja v njegov pomen za človeško prehrano.

Obdelovalna površina in njena delitev na razrede. Obdelovalna površina v občini ob-sega:

1. njive v izmeri 80 oralov 899 kv. klafter;
2. travnike v izmeri 65 oralov 691 kv. klafter;
3. majhne vrtove v izmeri 4 orale 892 kv. klaf-ter;
4. velike vrtove v izmeri 1 orala 1581 kv. klaf-ter;
5. pašnike v izmeri 44 oralov 712 kv. klafter;
6. travnike s sadnim drevjem v izmeri 19 ora-lov 922 kv. klafter;
7. visoke gozdove v izmeri 753 oralov 455 kv. klafter.

Na podlagi različne kakovosti tal in lege zemljišč so posamezne vrste zemljišč razde-ljene v več razredov:

1. njive v 4 razrede;
2. travniki v 2 razreda;
3. majhni in veliki vrtovi v en razred;
4. pašniki v en razred;
5. travniki s sadnim drevjem v en razred;
6. gozdovi v 2 razreda.

Polja. K njivam I. razreda je uvrščenih 35 parcel s površino 28 oralov 106 kv. klafter. Njive tega razreda so v osemletnem setvenem kolobarju po dvakrat posejane s pšenico in ržjo, po enkrat z lanom, prosom, ječmenom in deteljo ter po štirikrat s strniščno ajdo in en-krat s strniščno repo. Zaradi pomanjkanja gnoja so v osmih letih pognojene samo pet-krat. Običajno je na teh njivah naslednji set-veni kolobar:

1. leto lan z gnojenjem; strniščna ajda;
2. leto pšenica s slabim gnojenjem; strniščna ajda;
3. leto rž brez gnojenja; strniščna ajda;
4. leto proso z gnojenjem; strniščna ajda;
5. leto pšenica brez gnojenja; strniščna ajda;
6. leto rž brez gnojenja; strniščna repa z gno-jenjem;
7. leto ječmen s slabim gnojenjem; vmes seje-jo deteljo;
8. leto detelja brez gnojenja.

Donos njiv I. razreda je ocenjen takole:

1. leto lan, 6 centov na oral; laneno seme, ki ga dobijo iz lanu in ga uporabljajo za olje za razsvetlavo, 5 mecnov na oral;
2. leto pšenica, 14 mecnov na oral;
3. leto rž, 15 mecnov na oral;
4. leto proso, 20 mecnov na oral;
5. leto pšenica, 14 mecnov na oral;
6. leto rž, 15 mecnov na oral;
7. leto ječmen, 18 mecnov na oral;
8. leto detelja, 56 centov na oral.

Poprečen donos njiv I. razreda, izračunan v denarni vrednosti, znaša letno na en oral 45 goldinarjev $\frac{3}{4}$ krajc. in je izračunan takole:

	Količina mecen/64	Cena		Denarna vrednost	
		gld.	kr.	gld.	kr.
lan (v centih)	— 0,75	11	40	8	45
laneno seme	— 40	2	20	1	27 ½
pšenica	3 32	2	25	8	27 ½
rž	3 48	1	23	5	11 ½
ječmen	2 16	1	18	2	55 ½
proso	2 32	1	20	3	20
ajda	7	1	9	8	3
repa	15		12	3	
detelja (v centih)	7		33	3	51

skupaj enoleten donos v denarni vrednosti: 45 gld. $\frac{3}{4}$ kr.

Med njive II. razreda je uvrščenih 80 parcel s površino 37 oralov 246 kv. klafter. Setveni kolobar in gnojenje njiv sta enaka kot pri njivah I. razreda, le pridelek na njivah je manjši ter ga v poprečju cenijo takole:

lan, 5 centov na oral;
laneno seme, 4 mecnov na oral;
pšenica, 13 mecnov na oral;
rž, 14 mecnov na oral;
ječmen, 15 mecnov na oral;
proso, 15 mecnov na oral;
ajda, 13 mecnov na oral;
repa, 100 mecnov na oral;
detelja, 48 centov na oral.

Letni donos njiv II. razreda, izražen v denarni vrednosti, znaša 39 gld. 22 kr. na oral.

Med njive III. razreda je prišteti 35 parcel s površino 11 oralov 1498 kv. klafter. Njive tega razreda so posejane predvsem z ržjo, nato s pšenico, potem pa jim v enakem sorazmerju slede lan, oves, proso, ječmen in detelja. Strniščna posevka sta ajda in repa. Setveni kolobar je na 10 let in v tem času pognoje njive le trikrat močno in trikrat napol. Njive tega razreda imajo naslednji setveni kolobar:

1. leto lan z gnojenjem; strniščna ajda;
2. leto pšenica, ki ji gnoje napol; strniščna ajda;
3. leto rž brez gnojenja; strniščna ajda;
4. leto oves brez gnojenja;
5. leto rž, ki ji napol gnoje; strniščna ajda;
6. leto proso z gnojenjem;
7. leto pšenica brez gnojenja; strniščna ajda;
8. leto rž brez gnojenja; strniščna repa z gnojenjem;
9. leto ječmen, ki mu napol gnoje; vmes sejejo deteljo;
10. leto detelja brez gnojenja.

Njive tega razreda leže deloma v bližini gozdov, zato so izpostavljene senci dreves ali pa so na precej mokrih tleh ter so slabše pognojene od drugih njivskih vrst. Zaradi neugodne lege in slabega gnojenja je pridelek manjši ter ga v poprečju cenijo takole:

lan, 4 cente na oral;
laneno seme, 4 mecnov na oral;
pšenica, 11 mecnov na oral;
rž, 11 mecnov na oral;
ječmen, 12 mecnov na oral;
oves, 18 mecnov na oral;
proso, 12 mecnov na oral;
ajda, 11 mecnov na oral;
repa, 90 mecnov na oral;
detelja, 40 centov na oral.

Letni donos teh njiv, izražen v denarni vrednosti, znaša 30 gld. 22 $\frac{1}{2}$ kr. na oral.

Med njive IV. razreda je uvrščenih 32 parcel s površino 3 oralov 648 kv. klafter. Njive tega razreda so zasajene predvsem s krompirjem, nanje pa sejejo tudi pšenico in rž ter strniščno ajdo ter jih v 6-letnem setvenem kolobarju petkrat pognoje. Na splošno je za te njive naslednji setveni kolobar:

1. leto krompir z gnojenjem;
2. leto pšenica, ki ji napol gnoje; strniščna ajda;
3. leto rž brez gnojenja; strniščna repa;
4. leto krompir, ki mu napol gnoje;
5. leto ječmen, ki mu napol gnoje; vmes sejejo deteljo;
6. leto detelja brez gnojenja.

Ker so njive tega razreda na položnih tleh in pod gozdovi, je tudi donos v poprečju manjši od drugih njivskih vrst ter znaša za:

1. krompir, 100 mecnov na oral;
2. pšenico, 9 mecnov na oral;
3. rž, 10 mecnov na oral;
4. ječmen, 12 mecnov na oral;
5. ajdo, 7 mecnov na oral;
6. repo, 100 mecnov na oral;
7. deteljo, 30 centov na oral.

Letni donos teh zemljišč, izražen v denarni vrednosti, znaša 27 gld. 4 $\frac{3}{4}$ kr. na oral.

Iz gornjega sledi, da so sejali v loški mestni katastrski občini največ žitarice in sicer pšenico in rž, najmanj pa oves in krompir. Med strniščnimi posevki prednjači ajda, ki je dajala sorazmerno dober pridelek. Pomemben je tudi pridelek strniščne repe, ki so jo rabili za človeško in živalsko prehrano.

Travniki v loški mestni občini so razdeljeni v dva razreda. Povečini dajejo sladko seno in dvakratno košnjo z letnim donosom 28 c. oziroma 18 c. sena na oral in 16 c. oz. 10 c. otave na oral. Ta donos, izražen v denarni vrednosti, znaša na oral letno 22 gld. 36 kr. za travnike prvega razreda in 14 gld. 24 kr. za travnike drugega razreda. Po zadnji košnji pasejo na travnikih živino.

Vrtovi. K majhnim vrtovom štejejo zelenjadne vrtove s površino do $\frac{1}{4}$ orala. Takih vrtov je v loški mestni občini 116 v skupni izmeri 4 oralov 892 kv. klafter. Njihov donos ustreza njivam I. razreda in znaša v denarni vrednosti 47 gld. $\frac{3}{4}$ kr. letno na oral.

K velikim vrtovom so uvrščene 3 parcele s površino enega orala 1581 kv. klafter. Tudi na teh vrtovih pridelujejo zelenjavo, njihov donos pa ustreza donosu njiv I. razreda.

Pašniki obsegajo 219 parcel s površino 44 oralov 712 kv. klafter. Skupnih pašnikov v tej občini ni razen tistih, ki jih imajo loški mešarji. Za pašo uporabljajo predvsem meje med posameznimi njivami, ki leže v ledini ali pa obronke gozdov, ki za druge kulture niso primerni. Pašniki dajejo sladko seno, izpostavljeni pa so škodi po ljudeh in živalih. Letni donos pašnikov znaša 3 cente sena in en cent 67 funtov otave v skupni vrednosti 2 gld. 24 kr.

Travniki s sadnim drevjem obsegajo 97 parcel v skupni izmeri 19 oralov 922 kv. klafter. Leže v bližini hiš in gospodarskih poslopij; deloma so pognojene z gnojnico in dajejo sladko seno in dvojno košnjo. Obstoje iz 4/5 travnikov in 1/5 sadnih dreves, jablan, hrušk in sliv, ki so večinoma požlahtnjene vrste. Donos sadnih dreves, izračunan v denarni vrednosti, znaša 9 gld. na oral, donos v krmi pa 20 gld. 31 1/4 kr. na oral.

Gozdovi prvega razreda obsegajo 327 parcel s površino 154 oralov 621 kv. klafter. Lastniki gozdov so graščina in meščani. Zaraščeni so s smrekami. Gozdna tla so sicer apnenčasta, vendar pa precej humozna ter ugodna za buj-

no vegetacijo. Lega je le malo vzpeta ter je ugodna za izkoriščanje lesa. Letni naravni donos znaša 1,10 klaftere v 30-colskih polenih na oral, ki po ceni 1 gld. za klaftro zneso v denarni vrednosti 1 gld. 6 kr.

Gozdovi drugega razreda obsegajo 299 parcel v skupni izmeri 598 oralov 1434 kv. klafter. V glavnem so zaraščeni z bukvami. Gozdovi so kot oni I. razreda graščinska last in mestnih prebivalcev. Les porabijo za lastne potrebe in sicer za kurjavo ali kot gradbeni les. Kar se tiče izrabe gozdov, ni nobenih uradnih predpisov, zato so prepuščeni samovoljnemu gospodarjenju.

Gozdovi drugega razreda segajo do vrhov Lubnika ter stoje na apnenčastih z glino pokritih tleh, ki so zelo ugodna za gozdno rast. Letni naravni donos znaša 0,65 klafter na oral, ki pri ceni 45 kr. za klaftro zneso 29 1/4 kr. na oral. V spodnje ugodno ležeče gozdove gonijo živino na pašo in grabijo steljo za nastilj.

Končno še nekaj o količini semen, posejanih na en oral njivske površine, bodisi po vrsti posevka kot po posameznih razredih. Podatke o tem prinaša spodnja razpredelnica:

	I.	II.	III.	IV.
		Razredi		
		mecn		
pšenica	2,25	2,25	2,50	ni podatkov
rž	2,	2,	2,25	ni podatkov
ječmen	2,	2,	2,25	ni podatkov
oves	2,50	2,50	2,75	ni podatkov
proso	0,50	0,50	0,50	ni podatkov
ajda	2,	2,	2,25	ni podatkov
krompir	12	12	13	ni podatkov
fižol	150	150	175	ni podatkov
repa	1 Maas ¹¹	1 Maas	1 1/4 Maas	ni podatkov
laneno seme	4 mečne	4 mečne	4 mečne	ni podatkov
deteljno seme	2 Maas	2 Maas	2 1/2 Maas	ni podatkov

Zaključek

Naj bo dovolj naštevanja podatkov, ki nam jih daje takšen cenitveni elaborat za gospodarsko stanje v mestni katastrski občini Loka in mimo njega še drugi elaborati za vse druge katastrske občine na Kranjskem. S tem pa nikakor nočem reči, da sem iz navedenega elaborata izčrpala vso snov. Elaborat za Loko vsebuje še podatke o tržnih cenah pridelkov, o cenah za človeško in živalsko delovno silo, o življenjskih stroških človeka v tistem času, o gnojenju in vrednosti gnoja, o kmetijskem delovnem procesu, o kmetijskih orodjih, nabavi semen itd. skratka, skoraj ni podatka, ki bi imel kakršnokoli zvezo s kmetijsko proizvodnjo v tistem času, pa bi po pomoti iz njega izostal. Prav zaradi tega je ta elaborat neprecenljive vrednosti. Skupaj s tovrstnimi

elaborati iz kasnejšega časa, če so seveda pri katastrskih uradih še ohranjeni, nam bodo dali podrobno sliko gospodarskega stanja na Kranjskem za zadnjih 150 let. To pa je seveda že pomemben del naše gospodarske zgodovine.

OPOMBE

1. P. Blaznik, Urbarji freisinške škofije, Srednjeveški urbarji za Slovenijo, 4. knj. (1963), str. 77. — 2. En oral meri 1600 klafter ali 5760 kv. m. 3. En milja meri 7,58 km (S. Vilfan, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero, ZČ VIII (1954) str. 59). — 4. Loška mestna vrata so podrli med aprilom in avgustom 1789. (Blaznik, Loško mestno obzidje, Loški razgledi IV (1957), str. 22.) — 5. En čevljev meri 32,8 cm, palec ali cola pa je 1/12 čevlja, to je 2,7 cm (Vilfan, ravnotam str. 65). — 6. En mecen (Metzen) drži 2 mernika; en mernik je po

uvedbi notranje avstrijske mere v Ljubljani 1753 meril 30,75 l. (Vilfan, ravnotam, str. 49). — 7. O izvozu loškega platna v Trst in Sinigalijo glej J. Žontar, Platnarstvo in sitarstvo v loškem gospostvu v 18. st., LR III (1956), str. 91. — 8. Prvi loški meščani so bili obenem poljedelci. Že 1263 je freisinški škof razdelil mednje 4 kmetije, ki so ležale v neposredni bližini mesta. Uživali so jih po mestnem pravu v svobodnem dednem zakupu. (P. Blaznik, Kolonizacija in kmetsko podložništvo na Sorškem polju, Razprave SAZU II/1953), str. 187—188; isti, Urbarji freisinške škofije, str. 86; isti K problemu nastanka Škofje Loke in njenega notranjega razvoja v srednjem veku, ZČ XIX—XX (1965—1966), str. 155. Tudi kasneje so si loški meščani pridobivali zemljiško posest od okoli mesta ležečih hub (Blaznik, K problemu na-

stanka Škofje Loke, str. 155). — 9. Po urbarjih iz l. 1291, 1318 in 1501 so bili v Vincarjih štirje podložniki. Peti Mihael Farmacher je spadal med štiridesetarje v Stari Loki. Baltazar Sigesdorfer iz Stare Loke je dobil od škofa v fevd vseh pet hub v Vincarjih. L. 1534 in 1540 je starološka graščinska posest med drugim obsegala tudi 4 hube v Vincarjih. L. 1680 so Lukančiči prišli v posest teh hub, 1723 pa Oblaki iz Puštala. Po puštalskem urbarju iz l. 1774—1786 so bili podložni puštalskemu gospostvu štirje kmetje v Vincarjih. (Blaznik, Kolonizacija, str. 183, 184, 189, isti, Urbarji str. 136, 185, 186, 330, Arhiv rodbine Oblak-Wolkensperg v Arhivu Slovenije v Ljubljani, Priv. CX, knj. 6 in fasc. 3). — 10. Cenilni operat za kat. občino Zg. Idrija iz l. 1832. — 11. En Mass je $\frac{1}{32}$ mecna ali $\frac{1}{16}$ mernika.

I

V letošnjem letu mineva za veliko večino slovenskega narodnostnega ozemlja, to je, za vse dežele nekdanje avstrijske polovice habsburške monarhije (ne pa za Prekmurje in za Beneško Slovenijo) sto let od državnega zakona z dne 14. maja 1869, ki je preuredil osnovno šolstvo in ustvaril, kakor so takrat rekli, »novo šolo«. Sele odtlej, ko se je ta zakon uveljavil, lahko govorimo o praktično uresničeni splošni šolski obveznosti na Slovenskem. Leta 1880 je bilo med prebivalci v starosti nad 10 let na ozemlju današnje SR Slovenije še 39 % nepismenih, leta 1890 25 %, leta 1900 samo 15 %.¹ V času, ko je veljal šolski zakon iz leta 1869, so dosegli Slovenci tisto visoko stopnjo splošne pismenosti, na katero so bili upravičeno ponosni. Leta 1910 so po pismenosti najmlajših generacij (10—30 let starosti) zaostajali v avstrijski polovici monarhije samo za Čehi in Nemci. Pregled nepismenosti med Slovenci po popisu iz tega leta po starostnih skupinah nam lepo kaže vpliv razvoja osnovne šole:²

Med rojenimi v letih je bilo nepismenih	%
1890—1900	3
1880—1890	5
1870—1880	9
1860—1870	16
1850—1860	27
1840—1850	40
1840 in prej	54

Če smo natančni, ne smemo govoriti samo o zakonu iz leta 1869. Spremembe v osnovnošolski zakonodaji so se začele že pred tem letom in so se nadaljevale še pozneje. V letu 1869 ne moremo gledati popolnega mejnika. Novo v osnovnem šolstvu je prinašal širši čas konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let.

Osnovno šolstvo na Slovenskem je bilo pred tem urejeno predvsem na podlagi politične šolske ustave iz leta 1805 in konkordata z dne 18. avgusta 1855, ki je določal, da bo ves pouk katoliške mladine »v vseh, tako javnih kot zasebnih šolah usklajen z naukom katoliške vere, škofje pa bodo po svoji pastirski službi vodili versko vzgojo mladine v vseh učnih zavodih, javnih in zasebnih, ter skrbno pazili, da ne bo pri nobenem učnem predmetu ničesar, kar bi nasprotovalo katoliški veri in pravosti«, ter da bodo »vsi učitelji za katolike določenih osnovnih šol podrejeni cerkvenemu nadzorstvu«. »Vera in ponašanje kandidata za učiteljsko službo mo-

rata biti brez madeža; kdor bo zašel s prave poti, bo odstavljen s svojega mesta.«³

V šolo je hodilo na Slovenskem leta 1843 nekaj nad tretjino (37 %), leta 1865 pa nekaj nad polovico (54 %) vseh otrok v šolski starosti. Deklic je hodilo v šolo precej manj (50 %) kot pa dečkov (59 %). Tudi po deželah so bile precejšnje razlike: na Kranjskem in Primorskem ni hodila v šolo niti polovica otrok, na Štajerskem in Koroškem pa je znašal šolski obisk nad tri petine. Osnovne šole so se delile v normalke in glavne šole po pomembnejših krajih (z njih je bil mogoč prehod na gimnazijo) ter trivialke, ki so bile večinoma šole z eno samo učilnico in z enim samim učiteljem. Razen rednih šol so bile še začetne in ponavljalne nedeljske šole. Nadzorstvo nad šolami je bilo v glavnem v rokah cerkve: župnikov, dekanov in škofijskih konzistorjev.

Učitelj je bil na podeželju večinoma obnem cerkovnik in orglar, vendar je za cerkovniška opravila največkrat najemal hlapca. Učitelja so plačevali starši šolskih otrok ter drugi prebivalci šolskega okoliša s šolnino, bero in davčnimi dokladami, z denarnimi in naturalnimi prispevki; ponekod bolj na tak, ponekod bolj na drug način. Naturalni prispevki so se vse bolj preračunavali v denarne in učitelju je bilo vedno manj treba osebno, na mučen in poniževalen način pobirati prispevke od hiše do hiše. Učiteljske plače so bile od občine do občine močno različne. Kakor po prejemkih in ugledu tako je bil učitelj šibek tudi po svoji izobrazbi. Zadostovali so trije ali štirje razredi osnovne šole ter za vaške šole enoletni, za glavne šole dvoletni pedagoški tečaji.⁴

II

Leto 1867 je pomenilo v razvoju habsburške monarhije zelo važen mejnik. Prišlo ni samo do dualizma, do razdelitve na avstrijsko in ogrsko polovico, ampak tudi do velikega vzpona liberalizma v avstrijski polovici. Tega leta izvoljeni državni zbor je imel močno nemško liberalno večino. Zato, da je pristal na dualizem, je izsilil od vlade vrsto zakonov, ki so razširjali pravice državljanov, večali vlogo parlamenta in uvajali liberalne reforme. »Nujno potrebna je reforma celotne zakonodaje in uprave v duhu svobode in napredka,« je bilo rečeno v adresi državnega zbora, sprejeti 5. junija 1867.⁵ Tik pred koncem leta 1867 je bila sestavljena liberalna vlada, tako imenovano »meščansko ministrstvo«. Glavni napadi liberalnega tabora so

bili usmerjeni proti konkordatu kot simbolu absolutizma in reakcije. Cerkev je v obrambi pred temi napadi začela zbirati in organizirati vrste svojih pristašev. Oba tabora sta zbirala podpise za različne resolucije in peticije proti konkordatu in v obrambo konkordata. V tem boju se je med avstrijskimi Nemci proti liberalni stranki organizirala katoliška konservativna, klerikalna stranka, ki je imela dotlej politične pozicije edinole na Tirolskem, in je prvič nastopila na volitvah leta 1870 s precejšnjimi uspehi na podeželju.

Slovenci so v teh letih vodili političen boj za svoje nacionalne pravice. Leta 1867 so na volitvah v deželne zbore prvič organizirano nastopili in dosegli izredno močno, skorajda nepričakovano zmago v vseh kmečkih volilnih okrajih na Kranjskem, Štajerskem in Goriškem, zelo lepe uspehe pa tudi v mestni kuriji na Kranjskem ter s tem večino v kranjskem deželnem zboru. V dunajski parlament je prišlo na ta način osem slovenskih poslancev: Toman, Svetec, Klun, župnik Pintar in grof Barbo s Kranjskega, Lenček in Lipold s Štajerskega ter Černe z Goriškega. Ta slovenska delegacija pa je s svojim zadržanjem v parlamentu takoj prvo leto vzbudila velik odpor v domovini: namesto politike ostre opozicije ali abstinence po zgledu Čehov je namreč vodila oportunistično politiko uklanjanja dualizmu, lojalne opozicije ter sodelovanja v delu parlamenta. Tako sta nastala na Slovenskem dva tabora: tabor politike državnih poslancev, ki je povsem dominiral na Kranjskem, ter tabor radikalne narodnostne politike, tabor »levice«, kakor ga je imenoval Vošnjak, ki je bil najmočnejši na Štajerskem in katerega jedro so bili mladoslovenci okrog Slovenskega naroda. Ta tabor je močno pozivil akcijo za Zedinjeno Slovenijo in začel prirejati taborne.

Boj proti konkordatu ter liberalno-klerikalni konflikti seveda niso mogli iti mimo Slovencev. Liberalni mladoslovenci, ki so kot glavno točko svojega programa postavili Zedinjeno Slovenijo, so hoteli v boju zanjo in za slovenske narodne pravice povezati in združiti vse slovenske sile. Ob mednarodnem položaju, kakor je bil takrat, zlasti od pruske zmage leta 1866 naprej, ko se je zdelo, da utegne habsburška monarhija vsak trenutek razpasti, se jim je upravičeno zdelo, da se morajo Slovenci čimprej in čimbolje pripraviti na usodni trenutek, ki utegne priti. V takem položaju bi moglo biti za Slovence rešilno samo to, da bi svet slišal zanje, za njihove težnje in zahteve in da bi tudi vedel, da stoje za temi težnjami in zahtevami množice, res ves slovenski narod. Edino to bi jih utegnilo rešiti nacionalne katastrofe, priključitve Nemčiji ali razdelitve med Nemčijo in Italijo.

Zato so mladoslovenci menili, da je treba zdaj delati za narodnost, za druga vprašanja pa da imamo še čas. Hoteli so torej prepričati Slovence iz katoliškega tabora, »da je naša narodnost v veliko večji nevarnosti kakor katoličanstvo«, sami pa so se tudi odrekli nastopanju za svoje liberalne nazore in koncepte. Bili so pripravljeni deklarirati tudi načelno katoliško usmerjenost, kakor nam priča program Slovenskega naroda v prvi številki: »Slovenski narod ne bo nikdar preziral, kako globoke korenine ima v našem narodu katoliška cerkev. Dobro nam je znano, za koliko blagega narodnega razvitka se imamo nji zahvaliti in koliko ga imamo še od nje pričakovati. Tedaj ne bodo samo našemu listu verske zadeve, dogme in bistvene cerkvene naprave svete, kakor so celemu narodu, ampak poganjal se bode npr. tudi za to, da se neoskrunjeno ohrani cerkveno premoženje, da se ljudska šola ne loči od cerkve, da se oživlja bolj in bolj javno cerkveno življenje.«⁷ V vsakdanjih liberalno-klerikalnih sporih in polemikah so hoteli biti liberalni mladoslovenci, da tako rečemo, nevtralni. Menili so, da bi pisanje o verskih zakonih in podobnih problemih utegnilo razdvojiti Slovence v dva tabora, kar bi narodni stvari samo škodovalo. »Naš narod ne podnese verskega poleg narodnega boja,« je pisal Jurčič Vošnjaku.⁸ Hoteli so torej molčati, izogniti se tej nevarni problematiki.

Včasih se je zdelo liberalcem, da bo taka politika kar lahka, ali, da citiramo še naprej iz Jurčičevega pisma: »farji so pa tako zadovoljni, ako se jih v miru pusti in ako se pohvali kako konservativno društvo, kar je lahko in glede naših okolišnosti potrebno«. Tako preprosto pa to ni bilo. V začetku so tako v liberalnem kot v katoliškem taboru prevladovali strpni, ki so bili pripravljeni marsikaj popustiti, da le ne bi trpela narodna stvar. Nestrpni so morali marsikdaj odnehati, ker ni bilo popularno načenjati stvari, ki vodijo v razdor, in ker je vzbujalo tako početje dokaj splošen odpor. Toda dogodki okoli nas, zlasti pa veliki liberalno-klerikalni boj v monarhiji in rastoča organizacija konservativnega katoliškega tabora so pritiskali na domače razmere in podpirali ekstreme. Tudi na Slovenskem so začele rasti samostojne katoliške organizacije in ekstremni klerikalizem je vedno bolj zahteval od narodnega gibanja, da se v celoti opredeli tudi versko-politično. Zavedajoč se velike vloge duhovščine v organiziranju slovenskega političnega tabora je mogel tudi groziti in celo izsiljevati. Tudi med liberalci so se pojavljala bojevita stališča. Vendar pa slovenski liberalizem kot celota ni imel tistega občutka moči kot nasprotna smer, pa je bil zato tudi bolj popustljiv, do-

stikrat dvoličen in neiskren. Močno okrepitev klerikalnega tabora je prineslo leto 1870. Poslej so konflikti med obema strujama vedno bolj rasli in izbruhnili zlasti ob volitvah v Slovenski matici septembra 1872, ko je Slovenski narod odkrito nastopil z geslom »vse za domovino, omiko in svobodo«. V naslednjem letu pa je postavila vsaka stran ob volitvah v državni zbor svoje posebne kandidate.

Tak je bil položaj v monarhiji in na Slovenskem v letih velike reforme osnovne šole.

III

Šolska reforma se je začela v direktni zvezi z bojem proti konkordatu. Že v prej omenjeni adresi državnega zbora z dne 5. junija 1867 je bila omenjena nujna potreba, »da se prek zakonodaje, navezane na ustavo, začne z revizijo konkordata v tistih stvareh, ki spadajo v območje državne zakonodaje«. ⁵ Kot primer je bilo navedeno tudi šolstvo. Mesec dni pozneje, 11. julija, je liberalni poslanec Herbst s 70 sopodpisniki dal nujen predlog, da se pripravijo v tem smislu trije konkretni zakoni. Drugi med njimi naj bi bil zakon, s katerim »se izdajajo temeljne določbe o razmerju šole do cerkve po načelu osvoboditve prve od vpliva zadnje«. Predlog je bil 20. julija po veliki debati sprejet in tako imenovani »konfesionalni« odbor je zakone pripravil. Šolski je prišel v debato v poslanski zbornici 25. oktobra 1867 in je bil štiri dni zatem sprejet v tretjem branju, 30. marca naslednjega leta pa je prišel pred gosposko zbornico, ki ga je sprejela z malenkostnimi spremembami. 25. maja 1868 so dobili vsi trije »konfesionalni« zakoni (zakon o nekaterih straneh medkanskega prava, šolski zakon in zakon o medkonfesionalnih odnosih) cesarjevo sankcijo.

Glavna misel zakona, »s katerim se izdajajo temeljne določbe o razmerju šole do cerkve«, je bil prehod šole pod vodstvo in nadzorstvo države (»Vrhovno vodstvo in nadzorstvo nad vsem poukom in vzgojo pripada državi in ga izvajajo za to po zakonu določeni organi«) ter enakopravnost ver, izražena v dostopnosti državnih, deželnih in občinskih šol vsem državljanom brez razlike veroizpovedi. Skrb, vodstvo in neposredno nadzorstvo nad veroukom v osnovnih in srednjih šolah je bilo prepuščeno cerkvam, pouk drugih predmetov na teh šolah pa naj bo, kakor pravi zakon, »neodvisen od vpliva vsake cerkve ali verske družbe«. Prav tako potrebujejo učbeniki le odobritve državnih šolskih nadzornih organov; le učbeniki za verouk morajo biti poprej odobreni od cerkve. Za vodstvo in nadzorstvo osnovnega šolstva je predvidel zakon za vsako deželo krajevne,

okrajne in deželne šolske svete. Njihovo sestavo je prepuščal deželnim zakonodajam, le za deželne šolske svete je določal, naj bodo vanje pod predsedstvom deželnega predsednika (ali njegovega namestnika) poklicani člani deželne vlade, delegati deželnega odbora, duhovniki v deželi zastopanih ver ter pedagoški strokovnjaki. ⁹

Cerkev, ki je v teh letih doživljala udarec za udarcem in bila v ostrem konfliktu s takrat modernim liberalnim duhom, je seveda zavzela do zakonodaje, ki ji je jemala njeno dotedanjo oblast in pravice, zelo negativno stališče. Papež Pij IX. je v svoji alokuciji 22. junija označil vse tri konfesionalne zakone kot »ostudne« (kakor je prevedla Zgodnja danica) in izjavil, da jih po svoji apostolski oblasti zavrača in obsoja ter razglaša »za povsem nične in trajno neveljavne«. ¹⁰ V pastirskih listih in v katoliškem časopisju tistega časa neprestano beremo o »brezverski šoli«. Danes se nam seveda zdijo taki izrazi za takratno »novo šolo« zelo pretirani, saj liberalna šolska reforma nikakor ni bila ekstremna. Niti ni vrgla verouka iz šole niti ni izključila duhovščine iz šolskih svetov. O pravi ločitvi šole od cerkve prav težko govorimo. Vsekakor pa je seveda cerkev zelo veliko izgubila, odtod tudi tako oster boj proti novi šoli z njene strani.

Slovenskih poslancev v državnem zboru glede konkordatskih in cerkvenih zadev vsaj v začetku, leta 1867, ni vezala klubska disciplina. Večina teh poslancev je bila gotovo liberalnih nazorov. Vendar ti nazori niso prišli dosti do izraza. Klun je sicer stalno, Lenček pa večkrat glasoval v protikonkordatskem smislu in Lipold je predložil peticijo okrajnega zastopa v Laškem za ukinitvev konkordata. V celem pa je pri zadržanju teh liberalcev igrala nedvomno vlogo težnja, ne priti v konflikt s katoliškim taborom, ne cepiti slovenske narodne stranke, pa tudi strah pred kritiko in konsekvencami s klerikalne strani. Včasih so se nekateri izognili glasovanju, večinoma pa so glasovali klerikalno, a če se je le dalo, so molčali. Noben slovenski poslanec razen klerikalnega grofa Barba in župnika Pintarja se ni kaj dosti angažiral v obrambo cerkve in konkordata. Prijatelj se je močno motil, ko je trdil, da je branil Toman konkordat v parlamentu z isto vnemo kakor sloviti tirolski pater Greuter. Veliki boj proti konkordatu je šel v državnem zboru tako rekoč mimo Slovencev, prav tako pa tudi konfesionalni zakoni s šolskim vred. Vendar pa je še en dogodek povezan prav z debato o zakonu o razmerju šole do cerkve. Dr. Vinko Fereri Klun, ki je bil že poprej v pismu Bleiweisu nastopal proti zagovarjanju konkordata ter proti rusofilstvu v slovenski

politiki,¹¹ je nastopil 25. oktobra kot prvi govornik za šolski zakon, kmalu nato pa je zapustil slovensko stranko ter se preselil v klopi nemškega levega centra.¹²

Ko so bili konfesionalni zakoni sprejeti tudi v gosposki zbornici, je bil to velik triumf liberalizma. Ko pa naj bi v znak radosti tudi v Ljubljani razsvetlili okna, so se temu uprli tudi slovenski liberalci. V uvodniku »Temna okna — temna srca« je zapisal Slovenski narod 7. aprila, da bodo ostala slovenska okna in srca ob tej priliki temna. »Mi se... za konkordat ne bomo prevscepili, ve-di in vesti posameznega prepuščamo poiskati si v tej borbi svoje mesto. Izreči pa moramo, da po našem svetem prepričanju sedanja bor-ba proti konkordatu drugega ni kakor — no-va megla... narejena, da ljudem pokriva oči.«

Tu smo pri načinu umovanja, ki ga v tem času zelo pogosto srečujemo v liberalnem Slovenskem narodu pa tudi v konservativnih Bleiweisovih Novicah, ki tudi niso bile klerikalne po svojem srcu: zavračanje boja proti konkordatu, toda ne s stališča interesov katoliške vere in cerkve, temveč s takimi razlogi kakor: da vodijo nemški liberalci ves boj proti konkordatu le zato, da bi odvrnili pozornost od bolj važnih in pomembnih problemov, npr. pravične notranje preureditve monarhije, nacionalne enakopravnosti in podobno. Prav tako se zavrača boj proti konkordatu s poudarjanjem zaslug slovenske duhovščine v narodnem gibanju in na šolskem področju. Prav gotovo moramo priznati, da je bilo na Slovenskem nemalo duhovnikov, ki so zelo požrtvovalno in z veliko ljubeznijo ustanavljali in vodili šole ter si na vso moč prizadevali, da bi dvignili pismenost in splošno izobrazbo, pa čeprav njihovi pedagoški nazori niso bili ravno enaki liberalnim, modernejšim pedagoškim načelom.

Pri presojanju odnosa mladoslovencev do liberalne zakonodaje državnega zbora je treba še upoštevati, da so bili mladoslovenci v odločni, načelni opoziciji proti vladi in državnemu sistemu, da so od slovenskih poslancev terjali politiko abstinence, da so torej nekako načelno zavračali ves državni zbor in vso njegovo zakonodajo.

V VI. poglavju bomo še posebej govorili o pomembnem razlogu, zaradi katerega so Slovenci, tako liberalci kot neliberalci, skeptično ali s strahom gledali na nove šolske zakone — to je bil strah pred germanizacijo, občutek, da bo novo državno šolstvo mnogo bolj nemško, kot pa je bilo staro pod cerkvenim nadzorstvom.

Pa pogledjmo si še drugo stališče, ne stališče odgovornih politikov, ki so morali manevrirati med Scilo in Karibdo, temveč stališče na-

ših svobodomiselnih študentov. Levec je pisal Jerici Dolinarjevi 24. marca 1868 z Dunaja, kako je vse mesto norelo, ko je gosposka zbornica sprejela prvega od konfesionalnih zakonov. Tudi Jurčič, Kos in Levec so proslavljali ta dogodek »in razun dobrega dunajskega piva nas je navduševala tudi sladka zavest, da je zmagal liberalizem zoper absolutizem in ultramontanizem«.¹³

Malo pozneje pa je pisal Levec iz Ljubljane: »Kmalu sem se prepričal, da v slovenske družbi besed svoboda, liberalnost, odprava konkordata i.t.d. ne smeš imenovati in jih zagovarjati, če hočeš veljati za poštenega domoljuba... Ko sem Levstika o tej reči vprašal, djal mi je: »Pustimo farje pri miru, saj jih bo vlada sama pobila!« Vse vpije: »Po čemu so nam te postave? ali so potrebne? ravnopravnost naj Beust vpelje ravnopravnost, davke naj nam zniža i.t.d. Vse to je humbug! V Avstriji ni iskati svobode i.t.d. i.t.d. S šolsko postavo hoče Beust samo narodne duhovne iz ljudskih šol pehniti in vladne učitelje postaviti, ktere bo teroriziral, da bodo mladi-no germanizirali. ... Mladi Slovenci, katerih je precejšnje število, niso taki ultramontanci, njim bi bile nove verske in šolske postave skoz in skoz po godu — da jih ni dalo novo ministerstvo, kterega ne priznavajo. Mislim, da, ko bi kako federalistiško ministerstvo take postave dalo, bi jih z veseljem sprejeli. Beustu pak nič ne zaupajo.«¹⁴

IV

Na podlagi zakona o razmerju šole do cerkve je vlada predložila deželnim zborom že v jesenskem zasedanju 1868 osnutke zakonov o šolskem nadzorstvu, ki so bili vsi sestavljeni po enotnem konceptu. Določali so sestavo in pristojnosti krajevnih, okrajnih in deželnih šolskih svetov ter funkcije krajevnih, okrajnih in deželnih šolskih nadzornikov.

Tu je treba povedati, da je bila deželna avtonomija v Avstriji po ustavi precej večja kakor pa v praksi. Zakonski predlogi, ki so jih izglasovali deželni zbori, vladi pa niso bili všeč, enostavno niso dobili cesarjeve sankcije, četudi niso bili v nasprotju z državno zakonodajo. Tako je npr. zakon o razmerju šole do cerkve o krajevnem in okrajnem šolskem svetu povedal le to, da njegovo sestavo določa deželna zakonodaja. Toda s tem vlada še ni dovoljevala, da bi te šolske svete uredila vsaka dežela po svojem lastnem predudku. V njenem predlogu deželnih zakonov o šolskem nadzorstvu je bil npr. krajevni šolski svet sestavljen iz zastopnikov cerkve (župnika oziroma župnikov v občini zastopanih ver), šole (učitelja) in občine (2 do 5 članov). Kakih večjih odmikov od tega koncepta ni do-

puščala. Deželni zbori so že vnaprej pri obravnavanju zakonskih osnutkov vedeli, na kaj bo vlada pristala, na kaj pa ne; to so zvedeli od deželnega predsednika oziroma vladnega zastopnika, ki se je udeleževal razpravljanja. Zelo pogosto so se zato v deželnih zborih slišali argumenti, da bi bil ta ali oni predlog sicer zelo primeren in deželi najbolj ustrezen, da pa ne pride v poštev, ker vlada nanj ne bo pristala. Zato je predstavljala deželna zakonodaja vedno določeno prilagajanje dežele vladni politiki, pa tudi vlada s svoje strani je bila včasih pripravljena deželi v kakih stvareh popustiti.

Vladni osnutki zakonov o šolskem nadzorstvu so vzbudili pomisleke z obeh strani, liberalne in klerikalne. Z liberalne strani so npr. v štajerskem deželnem zboru poudarjali, da pomenja vladni predlog zaradi načina sestave šolskih svetov korak nazaj od zakona o razmerju šole do cerkve, in da spravlja vse šolstvo spet v večjo odvisnost od cerkve. Vendar zaradi grožnje, da vlada večjih odmikov ne bo sprejela, radikalnejši predlogi spremembe vladnega osnutka niso dobili večine.¹⁵ Tako so se potem mogle v liberalnih deželnih zborih uveljaviti le nekatere težnje, zmanjšati delež katoliške duhovščine v šolskih svetih pa vključiti vanje, kjer se le da, tudi nekatoliško (protestantsko, židovsko) duhovščino. V koroškem deželnem zboru je npr. zmagal predlog, ki je dal zastopniku cerkve in šole v krajevnem šolskem svetu le posvetovalen glas — pravi član sveta je bil le, če ga je izvolil občinski odbor kot svojega zastopnika. Prav tako so v deželni šolski svet vključili enega katoliškega in enega evangeličanskega duhovnika, medtem ko je imel vladni predlog dva katoliška in enega evangeličanskega.¹⁶

S klerikalne strani so se tu in tam pojavili ekstremni predlogi, da se o vladnem osnutku sploh ne razpravlja, ampak preide na dnevni red (na Štajerskem, v Istri, na Goriškem), toda ti predlogi tudi v lastnem taboru niso našli vselej na podporo. Tako je npr. ostal s takim predlogom osamljen v goriškem deželnem zboru italijanski konservativec Doliac; niti edini duhovnik v deželnem zboru, profesor Andrej Marušič, ni bil za tako radikalno smer. V kranjskem deželnem zboru se tak predlog sploh ni pojavil. Slovenska večina je tu izglasovala zakon, ki je število duhovnikov v šolskih svetih v primerjavi z vladnim predlogom povečal. V krajevni šolski svet naj bi kot zastopnika šole prišla učitelj in katehet, v okrajnem šolskem svetu naj bi bila dva duhovna namesto enega. Debata med slovensko večino in nemško manjšino je bila ob tem razpravljanju precej ostra.

Nemška stranka je očitala slovenski, da hoče še nadalje obdržati dotedanjo vlogo duhovščine v šoli. Dokazovala je, da ta vpliv za šolstvo ni bil pozitiven. »Osnovna šola ni religija in duhovščine tudi ne gre zamenjavati z religijo,«¹⁷ je rekel Dežman, ki je bil v tej diskusiji najbolj radikalen. Govoril je o času protireformacije, ki je za dvesto let uničila začetke šolstva v protestantskem času, o odporu, ki ga je v času Marije Terezije kazala duhovščina proti njenim dobrim namenom glede šolstva, o stališču takratne duhovščine, da znanje branja in pisanja za kmete ne bi bilo priporočljivo in koristno. Govoril je o nazadovanju osnovnega šolstva na Kranjskem v zadnjem času, navajal je statistiko, da je šolski obisk od vseh dežel na Kranjskem najnižji (najvišji pa na Tirolskem). Prerpadanje šolstva na Kranjskem je povezoval (čeprav ne izrecno, pa s povezavo podatkov) z njegovo slovensko usmerjenostjo. Rekel je, da je bral v različnih programih, ki so jih objavljali šolski ravnatelji — duhovniki, da mora osnovna šola na Kranjskem vzgajati predvsem Slovence. »Sprejemam to načelo z rezervo, da Slovenec ne sme ostati za Avstrijcem, ne za človekom.« Omenjal je »strup nacionalnega sovraštva, ki se na žalost... že v osnovnih šolah vceplja mlademu duhu.«¹⁸

Na te koncepte je odgovarjal s slovenske strani Svetec, »da ne duhovstvo, ampak da vlada in birokracija ste bile veliko večji zadržek šolstvu, kakor duhovstvo«, da razvitost šolstva na Tirolskem pač kaže, »da niso duhovniki, niso klerikalci krivi, če so šole slabe«. Med vzroki za slab napredek šol je navedel še enega »in ta vzrok je bil ravno en tak, ki je prihajal od vlade, ki je tako rekoč navdihoval vse naredbe zastran šol, to je bila želja, našo deželo ponemčiti«. V takih šolah se seveda »noben ni naučil ne nemškega jezika ne domačega, pa tudi nobene druge reči ne«. Šele v najnovejšem času so se šole »in to ravno po duhovščini uravnale tako, kakor morajo biti, na narodni podlagi.«¹⁹ Potrebo po narodnih šolah so Slovenci posebej poudarjali. »Naše šole, posebno ljudske šole, ne bodo poprej napredovale, dokler ne bodo narodne in zato take hočemo imeti,« je dejal Toman. V nemških deželah šola tudi zato bolje napreduje, ker Nemcu nemška šola koristi, kakor bi nam koristila slovenska. V času reformacije, je odgovarjal Toman Dežmanu, so protestanti »podpirali naše slovstvo, so podpirali tako našo narodnost... zdanji domači reformatorji pa nas hočejo ponemčiti.«²⁰

Kranjskega predloga zakona o šolskem nadzorstvu vlada ni sprejela »zaradi načelnih odklonov od vladnega predloga.«²¹ 8. februarja 1869 so dobili cesarjevo sankcijo samo zakoni za Štajersko, Koroško, Goriško in Istro.

Za dežele, kjer do deželnih zakonov še ni prišlo, med njimi za Kranjsko in Trst, pa je minister za bogočastje in uk izdal 10. februarja 1869 ukaz, ki je s 1. marcem ukinjal dotdanje cerkveno šolsko nadzorstvo ter določal začasne ukrepe do tedaj, ko bodo izšli deželni zakoni.²² Kranjski deželni odbor je videl v tem kršenje deželne avtonomije in se je pritožil pri vladi, češ da bi moralo ostati šolstvo urejeno po starem, dokler ne bi prišlo do novih zakonov. Slovenski državni poslanci s Tomanom na čelu so vložili zaradi tega interpelacijo v parlamentu. Deželni odbor je odklonil vsako sodelovanje v začasnem deželnem šolskem svetu. Toda vlada je s svojo akcijo vendarle uspela, ker je bilo kljub težavam mogoče urediti začasno šolsko vodstvo in nadzorniško službo. Ljubljanska škofija sodelovanja ni odklonila.

V jesenskem zasedanju kranjskega deželnega zbora (1869) je vlada predložila nov osnutek zakona o šolskem nadzorstvu. Slovenska večina ni vztrajala na vseh svojih stališčih prejšnjega leta, ker je sodila, da je od vlade uvedeni provizorij škodljiv in zaradi tega čimhitrejša zakonska ureditev potrebna. Tako katehet ni postal član krajevnega šolskega sveta in v ekrajni šolski svet je prišel le en duhovnik. Pa tudi vlada je nekoliko popustila. Tako je novi tekst 25. februarja 1870 dobil cesarjevo sankcijo.

V Trstu med deželnim zborom (mestnim svetom) in vlado glede deželnih šolskih zakonov sploh ni prišlo do soglasja in mesto je ostalo brez njih vse do propada monarhije.

v

2. marca 1869 je predložil minister za bogočastje in uk, vitez Leopold Hasner, poslanski zbornici dunajskega parlamenta osnutek zakona, »s katerim so določena načela poučevanja glede ljudskih šol«. Pomen in potrebo novega zakona je utemeljil s tem, da dosedanja zakonodaja zahtevam časa v polnem obsegu še ne ustreza, poleg tega pa da je toliko različnih zakonskih določil in predpisov, da se v njih že nihče več ne spozna.²³ Osnutek je bil dan v obravnavanje prav istemu konfesijskemu odboru, ki je bil slabi dve leti prej razpravljal o zakonu o razmerju šole do cerkve. 21. aprila se je začela v poslanski zbornici diskusija o zakonu. Medtem ko so se poslanci o prvem zakonu opredeljevali v glavnem po svojem liberalnem ali klerikalnem prepričanju, pa tega za ta drugi veliki državni šolski zakon, zakon o osnovni šoli, ne moremo reči. Tu se je pokazala opozicija nenemških poslancev, ki ni izhajala iz konservativnih razlogov, ampak iz odpora proti centralizmu, proti prevelikemu uniformiranju

in iz bojazni pred vsiljevanjem nemščine v nenemških pokrajinah. Proti zakonu so nastopili Poljaki, tržaški in goriški Italijani, Slovenci in Tirolci. Proti zakonu je s poljske strani nastopil isti Sawczyński, ki je bil oktobra 1867 govoril za zakon o razmerju med šolo in cerkvijo. Zdaj je sicer priznaval, da pomeni zakon o osnovnem šolstvu s tehnične strani velik napredek, obsojal pa je, da se spušča v podrobnosti, da predpisuje veliko preveč kot pa dovoljuje ustava, da je torej protiustaven. Po 11. členu spremenjenega zakona o državnem zastopstvu iz decembra 1867 je namreč sodila v delovno področje zbora sicer zakonodaja o univerzah, glede osnovnih šol pa le »določitev temeljnih načel pouka«. Slovenci in Italijani so kritizirali tudi določbe zakonskega osnutka glede učnega jezika, o katerih bomo govorili še v VI. poglavju, Tirolci pa so protestirali še iz verskih razlogov. Predlog, da se osnutek predela, in predlog, da se prek njega preide na dnevni red, sta bila od nemške liberalne večine odklonjena. Ko pa se je 24. aprila začela specialna debata, je najprej v imenu poljskih poslancev izjavil Grocholski, da se zaradi protiustavnosti zakona ne bodo udeležili debate in glasovanja. Za njim je v imenu slovenskih poslancev dal dr. Lovro Toman podobno izjavo, »ker je predloženi zakonski osnutek proti ustavi in pravicam dežel, ker odločno krši nacionalno enakopravnost, ker je za naše razmere nepraktičen in neizvedljiv« in dodal, da se slovenski poslanci odločno ograjujejo proti zakonu, če bo sprejet.²⁴ Tretjo tako izjavo je dal v imenu Tirolcev Giovanelli, ki je posebej poudaril še, da so s predlaganim zakonom prizadete pravice cerkve in staršev. Posebej opozarjamo na to, da take izjave glede cerkve v slovenskem besedilu ni! Takoj nato so Poljaki, Tirolci in Slovenci zapustili zbornico; Italijani pa se temu odhodu niso pridružili. Mladoslavensko glasilo Slovenski narod je bilo nad takim postopanjem slovenskih poslancev v duhu svoje abstinencijske politike izredno navdušeno: »Današnji izstop iz državnega zbora je bil naj bolj diplomatičen čin naših poslancev od kar tukaj v lesenjači sedijo.«²⁵ Poslanci, ki so po odhodu opozicije ostali v zbornici, so nato zelo naglo, tako rekoč demonstrativno, brez diskusije sprejeli predlagano besedilo s 111 proti 4 glasovom. Po sprejemu v gosposki zbornici je dobil zakon 14. maja 1869 cesarjevo sankcijo.

Namen osnovne šole je zakon takole določil: »Ljudski šoli je naloga, otroke nравоversko vzgajati, razvijati jim duševne moči, oskrbovati jih s potrebnimi znanostmi in zvedenostmi, da se lahko dalje izobražujejo za življenje, in dajati jim pravo podstavo, da bodo kdaj vrli ljudje in državljani.«²⁶

Zakon je z zahtevnejšimi določbami o tem, kje se morajo ustanoviti šole, znatno povečal število šol ter dal s tem podlago za uresničenje splošne šolske obveznosti. Prepuščal je sicer odločanje o ustanavljanju šol deželni zakonodaji, vendar pa je postavil kot obveznost, da je treba šolo vsekakor ustanoviti povsod tam, kjer je v območju ene ure po petletnem povprečju več kot 40 otrok, ki morajo hoditi v šolo dlje kakor pol milje (pozneje formulirano: 4 kilometre).

Z določbo, da je treba ob številu 80 učencev (v poprečju treh zaporednih let) odpreti na šoli drugo učiteljsko mesto, ob številu 160 učencev tretje in tako naprej, je bilo poskrbljeno za to, da bodo imele šole več učiteljev, učilnic in s tem tudi višjo kvaliteto.

Vsebina pouka se je močno razširila. Novi zakon je določal, da se morajo učiti na vsaki osnovni šoli vsaj naslednji predmeti: verouk, jezik, računstvo, najpomembnejše iz prirodosnanstva, zemljepisa in zgodovine s posebnim ozirom na domovino in njeno ustavo, pisanje, geometrijsko oblikoslovje, petje, telovadba in za deklice še ženska ročna dela ter gospodinjstvo.

Razširjena je bila šolska obveznost in sicer na čas od dovršenega 6. do dovršenega 14. leta, to je, na osem let. »Z ozirom na posebne razmere« pa so bile dovoljene izjeme za severovzhod (Galicijo in Bukovino) ter jug (Kranjsko, Goriško, Istro in Dalmacijo). Od slovenskih dežel se je v deželni zakonodaji te pravice najmanj poslužila Goriška: tu so ostali pri splošni določbi, to je, osemletni obveznosti, toda pooblastili so deželni šolski svet, da lahko po zaslišanju okrajnega šolskega sveta v tistih šolskih okoliših, kjer to krajevne razmere zahtevajo, skrči šolsko obveznost na čas od dovršenega 7. do dovršenega 12. leta. V Istri so na splošno omejili obveznost od končanega 6. do končanega 12. leta, dodali pa obvezno večerno ponavljalno šolo do 14. leta. Na Kranjskem so tako skrajšano obveznost proglasili za pravilo, za mesta in trge s tri-razrednimi ali večrazrednimi šolami pa so določili neskrajšano. Še posebej pa so določili, da lahko okrajna šolska oblast glede na posebne terenske in klimatske razmere izjemo- ma dovoli, da se začne šolska obveznost šele s končanim 7. ali 8. letom.

Še posebej je zakon poskrbel za kvaliteten dvig osnovnega šolstva s tem, da je predpisal višjo izobrazbo učiteljev. Ustanovljena so bila štiriletna učiteljišča. Način sprejema v službo, odpusta iz službe, stališča do stranskih zaposlitev, ki naj bodo učiteljem prepovedane ali za katere potrebuje dovoljenje, določbe, koliko lahko učiteljice v nižjih razredih osnovne šole poučujejo tudi dečke — vse to je bilo prepuščeno deželnim zakonodajam. Prav tako

naj bi deželne zakonodaje določale, ali je za poroko še ne stalno nastavljenega učitelja ali podučitelja potrebno dovoljenje šolske oblasti, koliko se lahko može učiteljice itd. Tudi določanje učiteljskih plač je sodilo v deželne zakonodaje, vendar je bilo v splošnem zakonu rečeno, da morajo biti minimalni prejemki tako odmerjeni, da bodo lahko učitelji in podučitelji vse svoje sile posvetili poklicu, ne da bi se jim bilo treba ukvarjati s stranskimi posli, in da bodo učitelji lahko tudi krajevnim razmeram primerno vzdrževali družino. V splošnem zakonu je bilo tudi določeno, da morajo dobivati učitelji plačo od šolskih oblasti, da se jih ne sme poverjati s pobiranjem šolnine ter da imajo kakor državni uradniki pravico do pokojnine.

Glede kritja finančnih stroškov za osnovno šolstvo, ki so seveda zaradi vseh teh sprememb silno narasli, je določal splošni zakon, da skrbi za potrebe osnovne šole najprej občina, da določa vlogo in delež okraja pri kritju šolskih stroškov deželna zakonodaja in da, kolikor občinska oziroma okrajna sredstva ne zadoščajo, krije potrebe dežela. Deželnim zakonodajam je bilo tudi prepuščeno odločanje o nadaljnjem obstoju šolnine. Ta ostanek starega sistema so v začetku obdržali v vseh naših deželah. Ko pa se je proti njej pojavil med prebivalstvom hud odpor, so jo po vrsti odpravljali: na Štajerskem, na Kranjskem (razen za Ljubljano) in v Istri 1874, na Goriškem 1875. V Istri so jo obnovili 1896. Splošni zakon je tudi določal, da bodo dobivale tiste dežele, h katerih šolskemu fondu je že dotlej prispevala država, državno podporo tudi vnaprej in sicer v višini poprečnega zneska podpore v letih 1866—1868. Skrb za učiteljišča in za štipendije učiteljiščnikom je prevzela država.

Šolski sistem, kakor je bil ustvarjen s tem zakonom, je pomenil ogromen napredek. Seveda pa so bile tudi pri šolski zakonodaji zakonske določbe eno, izvajanje teh določb pa drugo. Raziskovanje tega drugega, kako so se izvajale določbe državne in deželnih zakonodaj o osnovni šoli, bi nam pokazalo marsikaj zanimivega, predvsem pa osvetlilo izredno velike razlike po posameznih deželah. Leta 1910 je bilo npr. med Slovenci na Štajerskem in na Kranjskem 12 % nepismenih, v Istri pa še celih 47 %. Državna zakonodaja pa je bila pri tem ista, deželna ne tako zelo različna. Tudi učiteljskih prejemkov ne smemo soditi samo po besedilu zakona. Položaj učiteljev se je res izredno popravil, toda učiteljske plače tudi po novem zakonu niso bile najboljše. Na svojem zborovanju septembra 1872 so ocenili učitelji svoje plače v vseh naših deželah kot prenizke. Če je imel Valentin Zarnik prav s svojim, v kranjskem deželnem zboru izraženim mne-

njem, da »600, 700, 800 gld. mora dandanes vsak izobražen človek zaslužiti na kmetih, ako hoče svojo rodovino in družino pošteno rediti«,²⁷ potem je bila seveda najnižja plača, odmerjena leta 1869 s 300 gld., nekaj let pozneje pa s 400 gld., nizka in ni ustrezala načelu, navedenemu v splošnem zakonu. Kakor je šolska reforma pred sto leti dvignila učitelju ugled in izobrazbo, mu vendarle še ni ustvarila eksistence, kakor bi jo ob svojem napor-nem delu zaslužil.

Državni šolski zakon iz leta 1869 je ostal (z nekaterimi poznejšimi spremembami) v veljavi vse do propada monarhije in še dlje. Nanj so se naslonili v kratkem času še nekateri državni zakoni in uredbe kakor npr. šolski in učni red z dne 20. avgusta 1870, zakon o plačah na državnih učiteljskih iz leta 1872, zakon o verouku iz istega leta itd. ter deželni šolski zakoni.²⁸ Jeseni 1869 je predlagala vlada deželnim zborom osnutke dveh deželnih zakonov: zakona o ureditvi ustanavljanja, vzdrževanja in obiskovanja javnih ljudskih šol ter zakona o ureditvi pravnega položaja učiteljskega stanu na javnih ljudskih šolah. Ti zakoni so potem izšli leta 1870 za Koroško (17. januarja), Štajersko (4. februarja), Istro (30. marca) in Goriško (10. marca o učiteljih, 6. maja o šolah), 29. aprila 1873 pa za Kranjsko.

VI

Klerikalni tabor je sprejel zakon o osnovni šoli iz leta 1869 v glavnem prav tako negativno kot zakon o razmerju šole do cerkve iz prejšnjega leta. Zaradi odklonilne sodbe o novem razmerju med šolo in cerkvijo so v katoliškem taboru prevladoval negativne sodbe sploh o vseh ali skoraj vseh novostih, ki jih je prinesla šolska reforma, pa naj je šlo za število predmetov, obseg učne snovi, način financiranja šolstva, trajanje šolske obveznosti ali kaj drugega. Skratka, marsikateri katolik ni videl na novi šoli prav nič dobrega, čeprav bi v drugačnih okoliščinah morebiti marsikaj z veseljem sprejel.

Pri svojem ocenjevanju zakona je klerikalni tabor povzel tudi sodbo o njegovi protustavnosti, ki je bila izrečena, kakor smo videli, v državnem zboru po liberalnih in klerikalnih nasprotnikih centralizma. Vendar se je ta argument le malo uporabljal. V goriškem deželnem zboru je nastopil z njim Tonkli, toda italijanski liberalni poslanec Pajer, ki je bil sam v državnem zboru govoril proti šolskemu zakonu, mu je odgovoril, da je bil zakon pač sprejet, dobil cesarjevo sankcijo in postal obvezen od trenutka, ko je bil objavljen v uradnem listu. »Ta zakon je torej zdaj obvezen za vse cesarstvo in ne vidim več vzroka za razpravljanje o vprašanju kompe-

tence«. ²⁹ Tonklijev predlog, da se o osnutkih deželnih šolskih zakonov sploh ne razpravlja, ampak preide na dnevni red, tudi med Slovenci ni dobil splošne podpore. V kranjskem deželnem zboru so bile izrečene hude obsodbe novega šolskega zakona. »Ta šolska postava je, v ti obliki in podobi, s takimi principi, v taci okoliščinah, kakor je sklenjena bila, neugodna, nepravna in čisto nepravilna, nepostavna. Ona je zdravim principom pedagogike posamezne osebne individualne in politične, kakor tudi verske svobode naravnost in popolnoma nasproti.«³⁰ Tako je govoril župnik Tavčar 8. oktobra 1869 in Costa je o njegovem govoru dejal, da »to niso samo načela g. župnika, ampak vseh narodnih poslancev in so načela velike velike večine slovenskega ljudstva«. ³¹ Toda na stališče, da bi razpravljanje o vladnih predlogih enostavno zavrnilo, se ni ne tedaj ne v naslednjih letih v kranjskem deželnem zboru nihče postavil.

Nasprotniki šolske reforme so stalno poudarjali, da bo nova šola predraga. Ta argument se je zlasti ponavljal na Kranjskem. Že leta 1868 je poudarjal Costa, da je kmet na Kranjskem preobložen z davki, da je cela dežela preobložena z davki, in se je vpraševal, »kako je mogoče šole zidati, če ni denarja za živež in potrebne materialne reči«. ³² Ugotovitev o preobremenjenosti Kranjske je bila sicer povsem pravilna, vendar pa kaže v tej zvezi na neko posebno miselnost, ki je značilna prav za Kranjsko še desetletja in desetletja, miselnost, ki zlasti rada varčuje pri šolstvu in kulturi. Položaj učiteljstva je bil na Kranjskem v začetku sedemdesetih let slabši kakor v sosednjih deželah — prav tako slabši je bil štirideset let pozneje.

Nasprotniki so očitali novi šoli, da bo učila stvari, ki so zlasti kmečkemu človeku nepotrebne, da bo ustvarjala »učenjake«, ki ne bodo več voljni delati. V goriškem deželnem zboru je Tonkli, ko se je zavzemal za omejitve šolske obveznosti na šest let, poudarjal, da se bo mladina, če bo morala hoditi v šolo do 14. leta, navadila na preveč udobno življenje in se bo potem težko posvetila poljedelstvu ali obrti; velike težave bodo za revne starše, ki bodo morali dlje vzdrževati svoje otroke; z daljšo šolsko obveznostjo bomo ustvarjali proletariat. ³³ Toman je v svojem govoru v dunajskem parlamentu 22. aprila 1869 očital zakonu, da uvaja abstraktne predmete. »Vi hočete stvariti učene, pa petnajst let stare kmečke dečke. Po 15. letu naj se hodijo 5 let sprehajati, kasneje stopijo v vojsko, in gospodje so! Kdo bo pa delal, kdo ustanavljal državno blagostanje, kdo bo plačeval davke?« Temu učnemu načrtu, po njegovem neprimernemu za otroka, ki »ima potem ostati v priprostem, delavnem življenju« in ki ne bo mogel prebaviti

vseh predmetov, je postavil Toman nasproti svoj koncept potrebne, praktične osnovne šole. »Našim narodom je treba, da se vsak popolnoma nauči materinega jezika, ker mu le ta more pomagati, da si pridobi še drugih znanih; potem pa je treba, da se otrok seznani s tem, kar tirjajo posamezni poklici. Ljudstvo naj se uči, kako naj si primerno zida svoje hiše, kako naj skrbi za čista, zračna in svetla stanovanja, kako naj si pripravlja svoj živež. Otrok naj se podučuje, da bo poznal človeka, da bo vedel, kako naj se gledé hrane in zdravja vede, kader mu zdravnik ni pri rokah; otrok naj se uči, kako se polje obdeluje, kako se gozdi zboljšujejo; otrok naj se vadi najpotrebnejih hišnih del in domače obrtnije.«³⁴

Samo sem in tja se taki vrsti kritike pridružujejo tudi liberalni ljudje, tako Božidar Raič. Raič gotovo ni bil kak načelen nasprotnik šolske reforme. V tem smislu je zanimiva resolucija, ki jo je glede šolstva sprejel tabor v Ormožu 8. avg. 1869, torej le nekaj mesecev po izidu novega šolskega zakona, resolucija, ki jo je predlagal prav Raič v zvezi s svojim znamenitim govorom mladini. Ta resolucija je zahtevala, »ka slovenska mladina, da bode bodoče na večjo korist sebi, svojemu narodu in državi, mora se gojiti in učiti v ljudskih učilnicah osnovanih na narodni podlogi; da še se k rednim predmetom pridruži nauk o umnem gospodarstvu, o zgodovini slovenskega naroda.«³⁵ Decembra 1870 pa je Raič objavil v Slovenskem narodu članek, v katerem je sicer pohvalil novo zakonodajo, kar se tiče učiteljstva, ker se učiteljem ne bo treba »več ponižati in klanjati vsakemu nevednežu in širokoustnemu predrznežu«, ker bodo postali samostojni, ker bodo dobro in temeljito izobraženi, zelo ostro pa je kritiziral šolski zakon kot neprimeren za kmečke otroke. »Ta umetna strojevina setkana je največ za mestne, a ne za vesniške otroke... Drugo je v Gradci ali v Beči v topli sedé zakonariti, a drugo narode in ladanjsko življenje poznovati«. Raiču se je zdelo prevelika strogost glede obiskovanja šole na kmetih neprimerna zaradi mnogih zadržkov, zimskih poti, siromaštva itd. Druga stvar, ki jo je očital novi šoli, je bila germanizacija. Po njegovem je imela »nemška skuha novih učilniških zakonov največjo nalogo nemčiti našo mladino« in je to dokazoval s primeri šolske prakse v ptujskem okraju.³⁶

Naj na tem mestu spregovorimo o določbah o učnem jeziku v novi šolski zakonodaji. Po državnem šolskem zakonu je glede učiteljišč določal učni jezik minister za šolstvo na predlog deželne šolske oblasti, glede osnovnih šol pa je o njem (in o pouku v drugem deželnem jeziku) odločala »deželna šolska oblast v mejah, ki jih postavljajo zakoni, po zaslišanju onih, ki šolo vzdržujejo«. Prav zoper obe ti

dve določbi je protestiral Toman v državnem zboru.

Od deželnih zakonodaj je dodatno uredila vprašanje učnega jezika Štajerska: tu so (proti volji slovenskih poslancev) poverili krajevne šolske svete, da dajejo predloge glede učnega jezika, okrajne šolske svete pa, da odločajo o učnem jeziku v prvi instanci.

Tako je ustvarila zakonodaja dva, oziroma na Štajerskem tri odločilne faktorje: deželni šolski svet, občino (ta je bila v večini primerov tista, ki je šolo vzdrževala) in na Štajerskem še okrajni zastop. Deželni šolski svet je mogel imeti slovensko podobo le na Kranjskem, dokaj ugodno sestavo za Slovence pa le še na Goriškem. Okrajni zastopi, ki jih je volilo prebivalstvo posameznih sodnih okrajev, so obstajali od naših dežel samo na Štajerskem. Zaradi nedemokratskega sistema volilnih razredov, po katerem so volili veleposestniki, največji obdavčenci v trgovini in industriji, prebivalci mest in trgov ter podeželsko prebivalstvo vsak po eno četrtino poslancev, so imeli lahko Nemci, ki so šli svoje pristaše med najbogatejšimi, večino tudi v povsem slovenskih okrajih. Tudi občine so bile lahko po svojem prebivalstvu povsem slovenske, po svoji politični usmerjenosti pa nemške. Nemška stranka je imela vedno največ pristašev med najpremožnejšim prebivalstvom, med kmečkimi in nekmečkimi veljaki, trgovci, gostilničarji, raznimi podjetniki, veleposestniki ali inteligenco. Teh veljakov se pri občinskih volitvah zelo pogostoma enostavno ni dalo prezreti. Freie Stimmen pričajo 30. julija 1871, da bi se slovenske občine izrekle za slovenski šolski in uradni jezik, če bi beseda pripadla vsem občanom in ne le »bolj inteligentnim članom občinskih odborov«.³⁷ Tako je, najbolj na Koroškem, marsikje na Štajerskem, o občini odločala vrhnja plast njenega prebivalstva in jo vodila v nemško šolo ter ustvarjala tako počasi, toda vztrajno se razširjajočo nemško miselnost. Če smo hoteli imeti slovenske šole, smo potrebovali predvsem krepkih slovenskih občin, ki bi bile trdno v zavednih slovenskih rokah in bi odločno zahtevale slovenski učni jezik. To pa je bilo na Koroškem, v najbolj ogroženi slovenski deželi, izredno težko doseči. Tu so z nemške strani v novembru in decembru 1866 organizirali prošnje več občin v slovenskem delu dežele, da bi postala nemščina učni jezik na njihovih osnovnih šolah. Deželni zbor je tem prošnjam seveda ugodil in s tem še pred novo zakonodajo o osnovni šoli uvedel občino kot odločilen faktor glede izbire učnega jezika.³⁸ Germanizacija slovenskega šolstva na Koroškem, ki se je s tem začela, je imela za svojo pravno podlago »voljo« občin, to se pravi, njihovega vodstva.

Ker se je položaj slovenščine v šolah zlasti po letu 1848 močno popravil, ker je na splošno, ne sicer za mesta, trge in druga središča, pač pa za podeželje veljalo, da je učni jezik materinščina, ker so bili na podeželju zelo številni nacionalno zavedni in vneti župniki, ker se od cerkve germanizacije v glavnem ni bilo bati, se je povsem upravičeno zdelo za slovenščino vnetemu rodoljubu slovensko šolstvo bolj varno v rokah dotedanjih gospodarjev, župnikov, kot pa v rokah državne oblasti, ki je le korak za korakom popuščala pred slovenskimi zahtevami glede rabe jezika, uradništva, ki je bilo v glavnem do slovenščine negativno razpoloženo, in občinskih vodstev, ki so bila dostikrat nemško usmerjena.

VII

Ko je bil novi sistem enkrat uveljavljen, ko se je pokazalo, da bo nova šola obstala in da ni neposrednega upanja, da bi propadla, se je moralo spremeniti tudi gledanje nanjo. Odločevati se načelno za ali proti ni imelo več praktičnega pomena.

Za katoliški tabor se je pojavilo praktično vprašanje, kaj storiti. Ali odklanjati vsako sodelovanje v novi šoli, kolikor ne gre prav za najožja vprašanja verskega pouka, ostati v sovražnem odporu do nje, ali pa sprejeti novo zakonodajo kot izvršeno dejstvo in aktivno sodelovati v vsem šolskem delu, v vseh šolskih svetih, da bi bili tudi interesi cerkve kar najbolj mogoče dobro zastopani. Videli smo že, da se ni odločil za načelen odpor kranjski deželni zbor, ne ljubljanska škofija. Med duhovščino so bila mnjenja deljena. Dr. Janez Pogačar, poznejši ljubljanski škof, je že leta 1868, v času ko je izšel zakon o razmerju šole in cerkve, ni pa še bilo deželnih zakonov o šolskem nadzorstvu, objavil v Zgodnji danici članek, ki ne gleda preveč tragično na novi zakon ter upa posebej od kranjskega deželnega zbora in njegove zakonodaje, »da uk in vsa odgoja pri nas ohranita nespremenljiv krščansko-katoliški značaj za vso prihodnost«. Glavno razliko glede vpliva duhovščine na šolo vidi v tem, »da mera tega vpliva v prihodnje ne bode toliko zastavljena na častljivost duhovskega stanu, kolikor na osebno veljavo duhovnega pastirja, to je, na njegovo višjo razumnost in omiko ter na žarečnost njegove ljubezni do mladosti«. In na koncu pravi o duhovnikih: »Nikakor se tedaj ne bodo smeli obupno odtezati, ampak serčno se poprijemati vsake prilike, po kateri morejo rastočemu zarodu donesti tisto izobraženost in prosveto, v katero vsi z enim glasom povečujejo čast in slavo Gospoda, ki prebiva v nedosežni svetlobi.«³⁹ Iz vsega Pogačarjevega članka veje topla zavzetost za šolstvo.

V naslednjem letu poroča Zgodnja danica, da nekateri škofje »dopustijo duhovstvu v šolsko nadzorstvo, drugi ne«, in meni, da so sicer vsi, kakor papež, nezadovoljni z novimi šolskimi zakoni, ker žalijo pravice sv. cerkve, da pa »okoliščine tirjajo, da se v enem kraju po drugi poti namen doseže, kakor pa v drugem«.⁴⁰ Čeprav cerkveni časopisi hvalijo kranjski deželni zbor oziroma njegovo slovensko večino, da je v deželni zakonodaji kolikor je bilo mogoče štela interese cerkve, je bilo, kakor kaže, prav na Kranjskem negativno razpoloženje do sodelovanja v novi šoli zelo močno. V Novicah in Zgodnji danici je bil objavljen novembra 1870 članek, ki je duhovnikom odsvetoval sprejemati predsedniško mesto v krajevnih šolskih svetih. »Duhoven naj kot ud krajn. šolskega sveta svojo dolžnost goreče in neprestrašeno spolnjuje«, naj skrbi za krščansko vzgojo in vedenje ter pouk mladine, »vse drugo ga ne briga zdaj, naj toraj v nemar puša, ker nima nobene dolžnosti več, kakor jo je imel po starih šolskih postavah; tudi to ni njegova naloga, da bi priganjal starše in otroke zastran šole. Take dostikrat zlo zoperne reči ima zdaj vlada v rokah. Pomozi ji Bog!«⁴¹

Za liberalni tabor, kolikor je imel pomisleke proti novi šoli iz nacionalnih razlogov ali kolikor je zaradi narodne sloge sprejemal njeno obsodbo, se je vprašanje, kaj storiti, pojavljalo še bolj ostro. Simpatije do liberalne šolske reforme so morale siliti na dan. Nacionalni interesi so zahtevali sodelovanje z novo šolo, saj bi odpor do nje mogel prinesiti samo škodo. Učiteljstvo, ne samo liberalno, je sprejelo novo zakonodajo po veliki večini z veseljem, saj je dvignila njegovo veljavo, ugled in položaj. Splošen slovenski odpor do nove šole bi mogel odtujiti učiteljstvo narodni stranki ter ga voditi v nemški tabor. Treba je bilo tudi pokazati, da niso vsi narodnostno zavedni Slovenci »mračnjaki«, kakor je to želela prikazati nemška liberalna propaganda. Intimna mnjenja slovenskih liberalcev o novi šoli se verjetno niso kaj dosti spreminjala, pač pa so se spreminjala stališča, kakor jih je do šolstva izražal Slovenski narod, iz navedenih razlogov, pa tudi zaradi naraščajočih liberalno-klerikalnih trenj. Naj navedemo samo nekaj primerov.

Omenili smo že programsko izjavo v prvi številki Slovenskega naroda, da se bo list zavzemal za to, »da se ljudska šola ne loči od cerkve«. 22. novembra 1870 pa je izšel zelo previdno napisan članek, ki ugotavlja, da Narod še ni dosti pisal o razmerju med šolo in cerkvijo, poudarja važnost šol in pravi: »Tudi slovenski domoljubi važnost šole sicer ne prezirajo, pa vendar so jej menda premalo udani še«. Glede novih zakonov sodi: »Mi me-

nimo, da nima niti tisti prav, ki vlado v tej zadevi graja, niti tisti, ki jo zagovarja... Nove šolske postave, akoravno so pomanjkljive, ker so za vse dežele po enem kopitu osnovane, vendar niso tako nepravilne, kakor bi jih kdo sodil. Res jemljejo nekaj pravic duhovnom, a dajejo jih drugim stanovom, katerim gredo po naravni in splošni državljanski postavi«. Članek poudarja dosedanje zasluge duhovščine za šolo, obsoja pa duhovnike, ki zaradi novih zakonov »ne marajo za šolo kratko nič«. Kmet se še marsikje jezi na šolo, ki mu naklada davke in odteguje otroke od dela. Če mu še duhovnik, »na katerega stavi prosti kmet vse svoje zaupanje«, šole ne priporoča, podpira na ta način napačno ljudsko mnenje, ter škoduje ljudstvu. Duhovščina naj torej sodeluje v šolstvu že zaradi domoljubja.

Ista misel se pozneje še večkrat ponavlja, sodba o šolskih zakonih pa je vedno bolj pozitivna. 21. januarja 1871 piše Slovenski narod: »nove šolske postave so v principu dobre« ter poudarja, da postava iz leta 1869 »nam Slovencem ne bode škodovala, marveč koristila, ako jej ne bomo nasprotovali, ter je rajši sprejeli in porabili to, kar je v njej dobrega«.

1. junija 1871 je že rečeno, da mora šolsko postavo iz leta 1869 »slehern, ki nepristransko sodi, pravično imenovati«. Znova so posvarjeni duhovniki, ki ne delajo z veseljem pri krajevnih šolskih svetih in nočejo v njih prevzeti predsedstva. »Sicer pa naj tudi duhovniki premislijo, preden pride do resnega boja, da sovražniki šolstva so tudi sovražniki naroda. Slovenski duhovniki so bili zlasti kot učniki dobrotniki slovenski. Varujejo naj se, da zaradi male neugodnosti v svoji strasti kot šolski nasprotniki ne pridejo ob svoje dobro ime!«

V istem smislu je izzvenelo tudi prvo zborovanje učiteljev iz vseh slovenskih dežel v Ljubljani 24. septembra 1872. Ivan Lapajne je dejal v svojem govoru, da bi morali duhovniki učitelja pri njegovem delu podpirati. »Tedadaj mi želimo s tako slovensko duhovščino v harmoniji živeti. Če pa ona ne samo nič prišoli ne pomaga, ampak celo graja, graja vse nove šolske uredbe, in graja javno in očitno tisto šolsko postavo, ki je učiteljski stan k večji veljavi povzdignila in ga osvobodila; tedaj morajo tudi slovenski učitelji javno povedati, da beseda takega duhovna v šolskih zadevah nij sveta in nezmotljiva.«⁴²

Vse kaže, da je tudi na Kranjskem raslo nezadovoljstvo s konservativno politiko slovenske večine deželnega zbora v šolskem vprašanju. Učitelji so postajali ogorčeni, ker je bil njihov položaj na Kranjskem najslabši. Mnogi so odhajali v druge dežele. Široki krogi so najbrž čutili, kako taka politika škoduje ugle-

du in koristim Kranjske in slovenske stranke. Tudi to in najbrž ne samo nujnost prilagajanja vladnim stališčem je povzročilo, da so slovenski poslanci v deželnem zboru kot celota spremenili svoja stališča.

Šolski odbor kranjskega deželnega zbora je že leta 1869 obravnaval vladna osnutka zakona o šolah in zakona o učiteljih ter izdelal svoja predloga, sestavljena v dokaj konservativnem duhu, z ohranitvijo šolskih patronatov, z ohranitvijo povezave med učiteljsko in cerkovniško službo (vendar z določbo, da ne sme učitelj tega posla opravljati osebno), pa zlasti z izredno varčnostjo, ki se je kazala tako pri odmerjanju učiteljskih plač kakor denarja za nove šole. Odbor se je izrekel tudi za šestletno šolsko obveznost namesto osemletne.⁴³ Pred deželni zbor pa predloga nista prišla, ker je vlada zaradi pripravljene avtonomistične resolucije, ki se je dotikala tudi možnosti Zedinjene Slovenije, deželni zbor 22. oktobra predčasno zaključila.

V naslednjem letu se vsa zadeva ni nikamor premaknila, morebiti res zaradi tega, ker je bilo zasedanje deželnega zbora izredno kratko. V letu 1871 je novi šolski odbor znova začel pretresati gradivo. Pripravil je predlog zakona o šolah, ki ga je ohranil skoraj neizpremenjenega,⁴⁴ ko je 12. oktobra nenadoma prišlo sporočilo, da bo deželni zbor predčasno zaključen. Ostala sta le še dva dneva. Bleiweis in Costa sta izrazila željo, da bi se rešila vsaj šolska zakona (prisotni poslušalci so z aplavzom pozdravili to izjavo),⁴⁵ toda 14. oktobra je dal šolski odbor poročilo, da »česaravno se je trudil, kolikor je mogel«, predlogov ni mogel pripraviti. Če bi bil hotel predložiti stari predlog zakona o učiteljih, bi bila stvar enostavna, vse torej kaže, da je prišlo v odboru do težav in nesoglasij. Namesto besedila obeh zakonov je predlagal odbor, »da bi pa vendar nekaj storil za naše ljudsko šolstvo, in da bi vsaj nekterim, najsilnejšim željam ljudskega učiteljstva ustregel«, kratek zakon, »s katerim se začasno urejajo nekatere pravne razmere učiteljstva na javnih ljudskih šolah«, katerega glavna vsebina je bila določitev minimalne učiteljske plače na 400 gld., za 100 gld. več kakor v osnutku izpred dveh let.⁴⁶ Na hitro sprejeti predlog ni dobil cesarjeve sankcije. Na sestanku učiteljev leta 1872 je Lapajne poročal o dogodkih leta 1871, da deželni zbor »nij utegnil ali ni hotel omenjenih dveh jako potrebnih šolskih postav končno dognati, če ravno so ga kranjski učitelji ustno in pismeno in skor da ne kleče prosili, da naj njih razmere uravna in uredi«.⁴⁷

Končna rešitev je prišla šele leta 1872 (s cesarjevo sankcijo 1873). To pot je šolski odbor pripravil osnutka šolskega in učiteljskega zakona, toda mnogo bolj v skladu z vladnimi

predlogi kot pa s predlogi, ki so bili prejšnja leta nastali v deželnem zboru. Vrsta nekdanjih konservativnih formulacij je odpadla. Tako je bila zdaj cerkovniška služba končno veljavno ločena od učiteljske. Tudi v finančnem oziru so bili zdaj pripravljeni za šolo več izdati. V deželnem zboru je govoril v splošni debati župnik Tavčar, ki je, kakor pred leti, dejal, »da načelo te postave in izvršitev takega je vsaki osebni, družbinski in ... tudi nekoliko občinski svobodi, kakor tudi načelom matere katoliške cerkve naravnost nasproti«, ter izjavil, »da po svojem prepričanju nisem v stanju za predloženo postavbo glasovati«,⁴⁸ toda to pot ni nihče izjavil, da so njegova načela načela vseh narodnih poslancev in nihče ni podprl njegovega mnenja.

Glavna debata pa je bila o šolski obveznosti. Medtem ko se je večina odločila za šestletno, sta se Razlag in Svetec z nemško stranko vred zavzemala za osemletno. Slovenska stranka to pot ni bila več enotna. Razlag, Svetec, Peter Kozler, dolenski kmet Zagorec in predsednik trgovsko-obrtno zbornice V. C. Supan so bili v sporu z večino. To se je pokazalo pri šolskem zakonu, pri problemu verifikacije ljubljanskih volitev, pri adresi in še drugod. Zasedanje deželnega zbora je bilo dva meseca po volitvah pri Slovenski matici, ko je Slovenski narod prvič razvil svobodniško zastavo »za domovino, omiko in svobodo«. Poslanci te slovenske deželnozborske opozicije so bili nedvomno liberalne smeri. Razlag je svoje nazore in stremljenja malo pozneje imenoval »naredno katoliško stranko«.⁴⁹ Novice so napadale to skupino; očitale so Razlagu, da je »odstopil od starodavne naše zastave Kranjske dežele« in se pridružil Vošnjakovu.⁵⁰ Toda tudi Slovenski narod Razlaga ni podprl, obsojal je opozicijo, zagovarjal disciplino in enotnost ter izjavljal, da priznava samo eno politično stranko in ta je narodna.⁵¹ Liberalni Zarnik pa je bil v teh deželnozborskih debatah eden glavnih govornikov večine.

S tem smo z našim razpravljanjem pri kraju. Če hočemo prav razumeti stališče Slovencev do nove avstrijske šolske zakonodaje pred sto leti, ga ne smemo presojati izolirano, samo v zvezi s šolsko problematiko, ampak ga moramo gledati v zvezi z vsemi burnimi liberalno-klerikalnimi, nacionalnimi in ustavnimi boji tistega časa. Ko bi takratni slovenski poslanci sklepali o šolskem zakonu brez strahu pred nacionalnim nasprotnikom in brez potrebe po slogi v nacionalnem boju, na bi tako slovenski liberalci lahko odkrito pokazali svoje mišljenje, bi imele debate in glasovanja po vsej priliki močno drugačno podobo.

1. O naraščanju pismenosti na ozemlju SRS glej študijo Ž. Šifrer: Pismenost prebivalstva (Prikazi in študije X, št. 5, maj 1964). — 2. Milčinovič-Krek: Kroaten und Slowenen, Jena 1916, str. 103—105. — 3. Reichsgesetzblatt 1855, št. 195, art. 5, 6, 8. — 4. Razvoj šolstva v tem času, prav tako pa tudi še novo zakonodajo je podrobno obdelal V. Schmidt: Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, III (1848—1870), Ljubljana 1966. — 5. Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten, IV. Session, str. 178. — 6. Slovenski narod 31. dec. 1868. — 7. Prav tam 2. apr. 1868. — 8. Nedatirano pismo iz leta 1871 v Vošnjakovu korespondenci v Arhivu Slovenije. — 9. Tekst zakona: Reichsgesetzblatt 1868, št. 48. — 10. Slovenski tekst alocucije: Zgodnja danica 3. mal. serp. 1868 (str. 211). — 11. Objavljeno v Naših zapiskih 6. 1909, str. 133—135. — 12. O orientaciji slovenskih državnih poslancev 1867 glej V. Melik: Sprememba programa slovenskega političnega tabora v letu 1867 (Zgodovinski časopis 19—20, 1965—66, str. 309—317). — 13. F. Bernik: Pisma Frana Levca, I. Ljubljana 1967, str. 29. — 14. Prav tam str. 64—65. — 15. Stenographische Protokolle des steierm. Landtages, seia 3. okt. 1868 ter priloga 123. — 16. Stenographische Protokolle des kärntn. Landtages, 1868, str. 321, 371. — 17. Obravnave dež. zbora ljubljanskega 1868, str. 438. — 18. Prav tam str. 440. — 19. Prav tam str. 442. — 20. Prav tam str. 448, 449. — 21. Obravnave dež. zbora ljubljanskega, 1869, priloga 36, str. 139. — 22. Reichsgesetzblatt 1869, št. 19. — 23. V op. 5 cit. delo str. 5046—5047. — 24. Prav tam str. 5805. — 25. Slovenski narod 27. apr. 1869. — 26. Reichsgesetzblatt 1869, št. 62 (§ 1). — 27. Obravnave dež. zbora kranjskega, 1872, str. 69. — 28. Pregled državne in deželnih šolskih zakonodaj daje Mayrhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst, Vierter Band, 5. Auflage, Wien 1898. — 29. Pertrattazioni della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca 1869, str. 72. — 30. Obravnave dež. zbora ljubljanskega, 1869, str. 91. — 31. Prav tam str. 96. — 32. Obravnave, 1868, str. 444. — 33. V op. 29 cit. delo str. 89, 92. — 34. Citirano po prevodu v Novicah 5. maja 1869 (str. 140, 141). — 36. Prav tam 29. in 31. dec. 1870. — 37. J. Pleterski: Narodna in politična zavest na Koroškem, Ljubljana 1963, str. 197. — 38. V op. 4 cit. delo, str. 384—387. — 39. Zgodnja danica 21. vel. serpana 1868, str. 269—271. — 40. Prav tam 27. vel. serpana 1869, str. 277. — 41. Novice 9. nov. 1870 (str. 360), Zgodnja danica 11. list. 1870 (str. 358). — 42. Slovenski narod 14. okt. 1872. — 43. Obravnave dež. zbora ljubljanskega 1869, priloga 92 in 111. — 44. Obravnave dež. zbora kranjskega 1871, priloga 49. — 45. Prav tam str. 44. — 46. Prav tam priloga 58. — 47. Slovenski narod 24. okt. 1872. — 48. Obravnave dež. zbora kranjskega 1872, str. 46. — 49. Slovenski narod 5. jan. 1873. — 50. Novice 18. dec. 1872 (str. 410). — 51. Slovenski narod 17. dec. 1872.

V pogojih revolucionarnega obdobja proti koncu prve svetovne vojne in po njej ter pod vplivom zmagovite oktobrske revolucije je nastala nova organizacijska oblika delavskega gibanja, to so bili tovarniški sveti, prek katerih so delavci v podjetjih sodočloali z upravo podjetja pri reševanju nekaterih gospodarskih in socialnih problemov delavstva. Taki sveti z istim ali drugačnim imenom so bili ustanovljeni v mnogih podjetjih v skoraj vseh evropskih državah.¹

Tudi v stari Jugoslaviji je delavski razred s svojim pritiskom po prvi svetovni vojni dosegel uvedbo delavskih predstavnikov v podjetjih. V prvih letih je bila institucija delavskih zaupnikov precej tesno povezana z institucijo obrtnega nadzorništva in bi do neke mere njeno vlogo lahko razumeli kot kontrolo proizvodnje. Poznejše uredbe in zakon o zaščiti delavcev z dne 28. februarja 1922, ki je uvedel delavske zaupnike v vsa podjetja v državi, pa so zreducirali njihovo funkcijo na izrecno posredniško — pomirjevalno; bili so brez vpliva na upravljanje podjetij. Imeli so pravico ščititi gospodarske, socialne in kulturne interese delavcev. Sodelovali so pri sklepanju kolektivnih delovnih pogodb, posredovali v sporih med delavci in delodajalci, pazili so, da se izpolnjujejo predpisi glede delovnega časa, zdravja, življenja delavcev in predpisi o socialnem zavarovanju. Dalje razvoj institucije delavskih zaupnikov ni šel, ker se je med tem že poglobilo revolucionarno razporeženje delavstva, buržoazija je prešla z oživljanjem gospodarstva v protiofenzivo, delavsko gibanje je pa oslabilo tudi zaradi svoje neenotnosti. Sicer se pa tudi delavski sindikati sprva niso posebno zavzemali za razširitev te organizacijske oblike delavskega gibanja.

Delavski zaupniki so bili zakoniti zastopniki delavstva po obratih, posredniki med delavci in delodajalci v delovnih sporih in varovalci delavsko zaščitne zakonodaje po obratih. Bili so izvoljeni predstavniki vsega v določenem obratu zaposlenega delavstva, zato so jih pogosto imenovali tudi delavske obratne zaupnike. Delavski zaupniki niso bili predstavniki ali zastopniki političnih strank niti delavskih strokovnih organizacij, volili so jih vsi zaposleni delavci ne glede na strokovno organiziranost ali neorganiziranost. Seveda pa so bili zelo pogosto delavski zaupniki pripadniki določenih strank, najpogosteje delavskih, in tudi strokovno organizirani v enem od sindikatov. Delavski obratni zaupniki, ki so uživali zaupniško imuniteto,

so pogosto postajali tudi nosilci sindikalne borbene politike ali pa so bili to že prej, ne pa le varovalci delavsko zaščitne zakonodaje in posredniki med delavci in podjetjem. Zato so se sindikati borili, da bi imeli čimveč svojih ljudi med zaupniki.

V Sloveniji je bila institucija delavskih zaupnikov uvedena z uredbo že 18. decembra 1918, in sicer z uredbo celotne narodne vlade SHS v Ljubljani glede obrtnega nadzorništva. Ta uredba je območje obrtnega nadzorništva za Kranjsko raztegnila na vse ozemlje Narodne vlade SHS v Ljubljani in pri vseh obratih iz tega nadzorništva se je morala uvesti institucija delavskih zaupnikov. Z delavskimi zaupniki je moralo biti obrtno nadzorništvo v najožjem stiku.

O notranji ureditvi institucije delavskih zaupnikov je bil napovedan izid posebne uredbe.²

V moči te uredbe in ob podpori revolucionarnega razporeženja delavstva so bili v mnogih podjetjih izvoljeni ali postavljeni delavski zaupniki. Njihovo delovanje, kompetence, pravice in dolžnosti ter način izvolitve pa z zakonodajo še dolgo časa niso bili določeni.

Zakon o zaščiti delavcev je v § 108 sicer določal, da imajo delavci pravico izvoliti svoje delavske zaupnike v vseh podjetjih, za katere je ta zakon veljal,³ ni pa istočasno predpisal navodil za izvolitev delavskih zaupnikov niti poslovnika, po katerem naj bi delavski in nameščenski zaupniki poslovali. Ta dva dokumenta sta izšla šele 23. dec. 1927.⁴ Ves ta čas so v mnogih podjetjih delavski zaupniki sicer obstajali in delovali, podjetniki pa so imeli možnost ovirati njihovo delo, odrekati legalnost njihovega poslovanja, jih preganjati, ovirati volitve in jim odrekati vlogo legalnih predstavnikov delavstva. V mnogih podjetjih pa delavskih zaupnikov sploh niso volili.

Delavske zaupnike so volili z neposrednim tajnim glasovanjem po kandidatnih listah (proporčni sistem). Aktivno volilno pravico so imeli vsi delavci, ki so bili ob času volitev zaposleni v podjetju in bili stari nad 18 let. Mandat delavskih zaupnikov je trajal 1 leto. Vsak delavski zaupnik je bil lahko ponovno izvoljen. Delavski zaupnik je lahko izgubil mandat predčasno, če se mu je prostovoljno odpovedal, po izgubi državljskih pravic, z izstopom iz podjetja in zaradi hude kršitve dolžnosti ali s prekoračenjem področja svojega delovanja; o tem je določala pristojna inšpekcija dela na zahtevo dveh tretjin delavcev, če je delavski zaupnik hudo kršil svoje dolžnosti, ali podjetnika, če je prekora-

čil področje svojega zakonitega delovanja. O pritožbi je dokončno odločalo ministrstvo za socialno politiko.

Volitve delavskih zaupnikov so vodili volilni odbori. Volilni odbori so bili za prve volitve delavskih zaupnikov sestavljeni iz najstarejših delavcev tistega podjetja. Poznejše volitve zaupnikov pa so izvajali delavski zaupniki sami, ko jim je potekel mandat.

Število delavskih zaupnikov se je ravnalo po številu delavcev, ki so bili zaposleni v posameznem podjetju. V podjetjih z do 20 delavci so volili enega zaupnika, nato pa na vsakih 50 delavcev še po enega, vendar vseh zaupnikov v enem podjetju ni smelo biti več kot 16. Tudi nameščenci, če jih je bilo v podjetju več kot 10, so volili svoje posebne zaupnike.

Delavski zaupniki so morali konec vsakega leta pristojni inšpekciji dela predložiti pismeno poročilo o svojem delovanju.

Delavski zaupniki niso dobivali za svoje delo nobene plače ali nagrade. Svoje dolžnosti so morali opravljati zunaj delovnega časa, če je le bilo to mogoče. Če dela, ki je izviralo iz zaupniške funkcije, ni bilo mogoče opraviti zunaj delovnega časa, ga je smel delavski zaupnik opraviti med svojim delovnim časom in mu zaradi tega podjetnik ni smel ničesar odtegniti od plače, niti ga ni smel ovirati pri opravljanju dela. Če je delavski zaupnik delal po normi, mu je za čas odsotnosti z dela tekla urna mezda.

Delodajalci niso smeli odpuščati niti preganjati delavskih zaupnikov zaradi pravilnega opravljanja njihovih dolžnosti, ki jih je predpisoval zakon o zaščiti delavcev. O izpolnjevanju te določbe in o njeni veljavnosti bomo še govorili.

Vloge in pomena institucije delavskih zaupnikov so se zavedali tako delavci kot delodajalci. Čeprav je bila vloga delavskih zaupnikov izključno in izrecno posredniško-pomirjevalnega značaja, so jim delavci pripisovali velik pomen. Z dobro organizacijo dela so mogli narediti mnogo dobrega in koristnega za materialni položaj delavcev pa tudi za razvoj in napredek delavskega gibanja nasploh. Delavske strokovne organizacije vseh smeri so jim dajale vedno večji pomen in v veliki meri opirale svoje delovanje prav na delavske zaupnike. Delavci so v njih videli svoje neposredne in konkretne zastopnike pri urejanju svojih odnosov z delodajalcem. Zlasti, če ni bilo v podjetju močnih delavskih strokovnih organizacij, so bili delavski zaupniki edini zaščitniki delavcev in varovalci njihovih pravic. Delavci so dobivali občutek, da niso prepuščeni samim sebi v odnosih do podjetnika. To so razumeli tudi delodajalci. Kakor niso radi trpeli moč-

nih delavskih strokovnih organizacij v svojih podjetjih, prav tako niso radi videli dobrih delavskih zaupnikov, zlasti še, ker so bili ti z zakonom o zaščiti delavcev zaščiteni in jih podjetnik zaradi njihovega delovanja ni smel odpustiti ali kako drugače preganjati in jih sicer ovirati pri delu. Ker pa so izšla navodila za volitev delavskih zaupnikov šele 23. decembra 1927, prav tako tudi poslovnik o delovanju delavskih zaupnikov, so ves ta čas delavski zaupniki obstajali in delovali v neki pollegali. Podjetniki so jih priznavali, ali jih pa niso priznavali, sklicujoč se pri tem, da ne priznajo izvolitve, ker navodila za to še niso bila predpisana. In ker izvolitve za zaupnika niso priznali, vršilec dolžnosti delavskega zaupnika tudi ni užival tiste zaščite, do katere je po zakonu imel pravico. Enako je bilo glede njihovega delovanja. Čeprav je že zakon o zaščiti delavcev točno določal njihove naloge, so jih podjetniki pri izvajanju teh nalog ovirali, češ da še ni izšel poslovnik o delovanju delavskih zaupnikov in zato ni jasno, kako naj delujejo.

Vse te nejasnosti in neurejenosti so bile sicer izključno formalnega značaja in se stanje tudi po izidu navodil in poslovnika ni bistveno spremenilo. Priznala pa sta vsaj formalno in pravno jasnost. Kot že rečeno, so navodila za volitev delavskih in nameščenskih zaupnikov izšla 23. decembra 1927, prav tako tudi poslovnik o delovanju delavskih in nameščenskih zaupnikov. Oba dokumenta je izdal minister za socialno politiko dr. Andrej Gosar.

Glede volitev navodila niso v ničemer spremenila zadevnih določb zakona o zaščiti delavcev, le natančneje so opisala ves postopek.

Glasovanja za izvolitev delavskih in nameščenskih zaupnikov pa ni bilo, če je bila vložena samo ena kandidatna lista. V tem primeru so se imeli vsi kandidati in njihovi namestniki na tej kandidadni listi za izvoljene, kar je volilni odbor razglasil kot rezultate volitev.

Praksa je pokazala, da je bil volilni postopek v mnogih primerih po nepotrebnem predolg in prekompliciran. Zato so poznejša navodila poleg rednega volilnega postopka dopuščala tudi skrajšanega, če je na to pristalo podjetje in štiri petine zaposlenega delavstva.

Razlika med rednim in skrajšanim volilnim postopkom je bila ta, da pri skrajšanem postopku ni bilo treba volitev prijavljati banski upravi in je volitve razglasil volilni odbor sam. Pri rednem postopku pa so morali banski upravi najprej sporočiti, da se je konstituiral volilni odbor za izvedbo volitev delavskih zaupnikov, koliko zaupnikov se voli in predlagati dan volitev. Banska uprava pa je nato razglasila volitve, to sporočila volilnemu od-

boru, delavski zbornici, inšpekciji dela in podjetniku, od katerega je zahtevala, da da volilnemu odboru na razpolago seznam vseh zaposlenih delavcev. Sam potek glasovanja je bil pri obeh postopkih enak.

Izvoljeni delavski zaupniki so dobili zaupniške izkaznice in bili registrirani pri pristojnih delavskih zbornicah.

Poslovník o delovanju delavskih in nameščenskih zaupnikov je urejal konstituiranje zaupnikov, določal naloge zaupnikov in način njihovega delovanja. Na prvi seji so morali novo izvoljeni zaupniki izvoliti starešino delavskih zaupnikov. Glede nalog zaupnikov poslovnik ni prinesel nobenih sprememb. Glede načina delovanja pa je bilo ponovno poudarjeno, da je »delovanje delavskih in nameščenskih zaupnikov posredniško-pomirjevalnega značaja.« Iz tega načela so sledila vsa druga navodila o delovanju in sicer: delavski zaupniki niso smeli sodelovati pri sprejemanju in odpuščanju delavcev, niti pri določanju njihovih mezd ali akordnih cen. V teh zadevah so smeli samo posredovati ob nastalih sporih. Pri podjetniku je o prošnjah in pritožbah delavcev posredoval starešina delavskih zaupnikov. Če starešina pri svojih intervencijah ne bi uspel in če bi zaradi nepopustljivosti delodajalca ali pa delavcev preti-la stavka ali izprtje (locout), bi moral o tem nujno obvestiti pristojno inšpekcijo dela in zahtevati nieno posredovanje, da bi se ta nevarnost odvrnila. Med stavko ali izprtjem starešina zaupnikov ni smel nastopati niti kot govornik niti kot voditelj stavke.

Izpraznjeno mesto delavskega zaupnika je zasedel njegov namestnik.

Vse stroške v zvezi z delovanjem delavskih zaupnikov so morale pokrivati pristojne delavske zbornice.

Zelo pomemben je bil člen 21 poslovnika, ki je določal: »Delodajalci ne smejo odpuščati niti preganjati delavskih in nameščenskih zaupnikov zaradi pravičnega delovanja njih dolžnosti po odredbah zakona o zaščiti delavcev in navodil za volitve delavskih in nameščenskih zaupnikov«. Ta člen, ki je bil za delavske zaupnike najpomembnejši, dajal jim je zaupniško imuniteto, je bil kljub svoji jasnosti zelo sporen, zlasti še, ker so ga podjetniki in tudi sodišča postavljali v zvezo s čl. 6, ki je starešini delavskih zaupnikov prepovedoval sodelovanje v vodstvu stavke. Ali je sodelovanje delavskih zaupnikov v stavki dopustno, ali ne, so se spraševali. Eni so trdili, da je to celo dolžnost, ne samo dopustno,⁵ drugi pa da ne. Iz tega je sledilo vprašanje ali je sodelovanje v stavki odpustni razlog, kar je pomenilo izgubo zaupniškega mandata in s tem izgubo zaupniške imunitete.

O vseh teh zadevah niso odločale pristojne inšpekcije dela kot nadzorni organi delavskih zaupnikov, ampak pristojna redna sodišča in Stol sedmorice v Zagrebu kot najvišje prizivno sodišče v delavskih vprašanjih. Do izida uredbe o minimalnih mezdah, sklepanju kolektivnih pogodb, pomirjevanju in arbitraži z dne 12. februarja 1937, ki je v svojih določilih vsebovala tudi norme o delavskih stavkah, je bila sodna praksa edino merilo in vodilo o postopanju glede zaščite delavskih zaupnikov. Delavskemu zaupniku ni bilo mogoče odpovedati delovnega razmerja, marveč samo razvezati službeno razmerje, če je za to obstajal važen razlog, ki ga je moral delodajalec navesti istočasno z odpovedjo. Delodajalec je moral pri odpovedi delavskemu zaupniku dokazati, da je imel za odpoved dejanski razlog in da ne gre za preganjanje zaupnika zaradi pravičnega opravljanja njegovih dolžnosti. Delovno razmerje pa je bilo mogoče delavskemu zaupniku odpovedati šele potem, ko je bilo pravnomočno odločeno, da njegov mandat ne obstaja več. Namestnik delavskega zaupnika pa ni bil zaščiten. Udeležba pri stavki je bila odpustni razlog za delavskega zaupnika. Zasedba tovarne v času stavke se je imela za protipravno dejanje in je bila zato tudi glede delavskega zaupnika odpustni razlog.⁸

Po vsem tem vidimo, da delavski zaupniki le niso bili tako zelo zaščiteni, kot bi po besedah zakona o zaščiti delavcev morda pričakovali. To je potrdila tudi praksa, ko je bilo v stavkovnem valu leta 1936 veliko število delavskih zaupnikov odbučenih z dela.

Glede števila delavskih zaupnikov in številna podjetij, v katerih so bili delavski zaupniki izvoljeni, doslej razpoložljivi viri v fondih delavske zbornice in inšpekcije dela ne omogočajo sumarnega pregleda. Po statistiki industrije⁷ je bilo leta 1938 na Slovenskem 491 takih obratov, kjer bi morali voliti delavske in nameščenske zaupnike. Glede na velikost obratov bi jih morali v vsej Sloveniji izvoliti okrog 1800. Iz poročil o volitvah delavskih zaupnikov pa je razvidno, da so jih volili le v slabi polovici obratov.⁸ Do 15. aprila 1937 je bilo izvoljenih v 217 obratih 857 delavskih in nameščenskih zaupnikov. Skoraj vsi so bili strokovno organizirani, neorganiziranih je bilo le 10 %. Naiveč zaupnikov je pripadalo Strokovni komisiji in krščansko-socialni Jugoslovanski strokovni zvezi, manj pa liberalni Narodno strokovni zvezi in ultra klerikalni režimski Zvezi združenih delavcev.⁹ Do konca leta 1937 je bilo izvoljenih v Sloveniji 1213 delavskih zaupnikov.

Leta 1939 se je število delavskih zaupnikov močno povečalo, ker so zaupnike volili tudi v majhnih obratih z do 10 zaposlenimi delavci.

Partija je sredi tridesetih let pravilno skušala uveljavljati načela enotne fronte preko delavskih zaupnikov. Predlagala je, naj pri volitvah delavskih zaupnikov ne glede na strokovno pripadnost vzpostavijo v vseh industrijskih, rudarskih, plavžarskih, prometnih, trgovskih in drugih obratih enotne liste, ki naj bodo izraz in volja vsega zaposlenega delavstva. Obratno zaupniški zbori morajo biti nosilci enotnosti delavstva in tvoriti eno izmed organizacijskih oblik enotne fronte v obratu.¹⁰ Kjer so se obratni delavski zaupniki pri svojem delu res opirali na enotnost in moč delavskih strokovnih in političnih organizacij, so bili dejansko res neposredni zaščitniki delavcev v obratu, ki so nadzorovali točno izvajanje kolektivnih pogodb in socialnozaščitne zakonodaje v podjetju, čeprav so delovali samo v okviru zakona o zaščiti delavcev.

OPOMBE

1. Prim. A. Kržišnik, Socialna politika I. del, Ljubljana 1967, str. 149—150; St. Bajič, Zaščita delavskih in nameščenskih zaupnikov, Ljubljana 1933; Vanek Šiftar, Delavsko soodločanje in upravljanje v industrijskih podjetjih, Maribor 1969, str. 207—233. — 2. Ur. l. št. XXVIII/216, str. 61, z dne 28. dec. 1918. — 3. V rudarskih in topilniških podjetjih v Sloveniji, ki so spadala pod nadzorstvo ministrstva za gozdove in rudnike, pa niso volili delavskih zaupnikov po čl. 108 in sl. zakona o zaščiti delavcev, marveč člane krajevnega delavskega odbora po čl. 23 avstrijskega zakona o rudarskih zadrugah z dne 14. avgusta 1896. Zaščito delavskih funkcionarjev rudarskih zadrug je zagotavljal statut rudarskih zadrug, ki je v čl. 7 zahteval, da morajo izvoljeni delegati

rudarskih zadrug, člani krajevnih odborov, zaupniki, prisledniki poravnalnega urada in razsodišča opravljati svoje delo vestno in po najboljši volji; da morajo podjetniki in zakupniki zagotoviti članom druge skupine (delavska ali tako imenovana II. skupina rudarskih zadrug) polno svobodo in neodvisnost pri opravljanju njihovih dolžnosti v obsegu njihovega zakonitega področja, tako da izpolnjevanje teh dolžnosti ne bi moglo biti vzrok za njihov odpust ali za ukrepe, ki bi bili v nasprotju z zakonom o rudarskih zadrugah. Za druga področja, kjer ni veljal avstrijski zakon o rudarskih zadrugah in kjer niso obstajali krajevni zadružni odbori na osnovi tega zakona, je minister za gozdove in rudnike s svojo odločbo z dne 9. marca 1931 (Sl. N. 62/XVIII, Sl. l. 503) posebej dovolil, da se v vseh rudarskih in topilniških podjetjih, volijo delavski zaupniki po navodilih o volitvah delavskih zaupnikov z dne 23. dec. 1927. O delavskih zaupnikih monopolskih delavcev je določal pravila šele čl. 31 pravilnika o monopolskih delavcih z dne 19. julija 1935 (Sl. N. 261/LXV; Sl. l. 4, 1936) o delavskih zaupnikih delavcev državnih prometnih ustanov pa čl. 116 pravilnika o delavcih prometnih ustanov z dne 24. junija 1939 (Sl. N. 154/LIII; Sl. l. 562, 1939). — 4. Sl. N. 396/LXXXIII Ur. l. št. 3/1928. — 5. Prim. V. Kraigher; Pravni pogledi na stavko, Ljubljanski zvon 57/1937, št. 7—8, str. 395—396. — 6. Odločbe Stola sedmorice oddelek B v Zagrebu z dne 22. jan. 1930, Slovenski pravnik II. str. 223; z dne 9. avg. 1927, Organizator, Ljubljana 1934; str. 40—41, z dne 4. apr. 1935, Organizator, Lj. 1935, str. 71; z dne 24. avg. 1937, Slovenski pravnik III., str. 573; z dne 3. maja 1938, Organizator 1938, str. 119. — 7. Statistika industrije kraljevine Jugoslavije, Beograd 1941, str. 46. — 8. Delavec 1937 z dne 15. marca in 15. aprila. — 9. Arhiv IZDG, fond Delavske zbornice v Ljubljani, fasc. 47. — 10. Delavski obzornik, 21. dec. 1935.

Pomemben zgodovinski vir novejšega časa so dokumentarni filmski zapisi. Prve filmske stvaritve na Slovenskem segajo v začetek našega stoletja. Nastale so neposredno po iznajdbi »žive slike«. V desetletjih pred drugo svetovno vojno so se ukvarjali pri nas s snemanjem filmov posamezni amaterji, zavzeti za filmsko umetnost, in filmska podjetja. Eno najpomembnejših je bilo »Sava-film«, ki ga je leta 1927 ustanovil Metod Badjura.

Dokumentarno filmsko gradivo, ki je nastalo v času pred drugo svetovno vojno, hrani Triglav-film in posamezniki, ki so to gradivo ustvarjali. Arhiv Triglav-filma hrani tudi gradivo iz povojnega časa. Številni so filmski obzorniki, ki prikazujejo važnejše gospodarsko, politično, kulturno in športno dogajanje v Sloveniji v letih po osvoboditvi. V varstvu Triglav-filma so tudi dokumentarni filmi iz časa narodnoosvobodilnega boja. Zbirko filmov iz tega časa hrani tudi Muzej narodne osvoboditve. Filme sekretariata za informacije, ki prikazujejo razne gradnje po osvoboditvi, hrani Viba-film. Film iz novejšega časa se v velikem številu zbirajo v arhivu RTV Ljubljana. Zbirke dokumentarnih filmov hranijo tudi posamezniki, ki so to gradivo snemali.

Dokumentarni filmi prikazujejo zlasti politične dogodke, razna zborovanja in manifestacije, podobo posameznih krajev v preteklosti, znamenite osebe, narodne običaje, dogodke iz vojne itd.

Prve dokumentarne filme na Slovenskem je posnel ljutomerski odvetnik dr. Karel Grossmann. Njegova filma zajemata snov domačega kraja. Prikazujeta sejem v Ljutomeru leta 1905 in odhod od maše v istem mestu leta 1906. Za snemanje je uporabil ozki (17,5 mm) trak. Imenovana filma sta v zelo slabem stanju. Kino klub »Unikal« v Ljubljani ju hrani pod posebnimi pogoji, sicer bi razpadla. Oba filma je imenovani kino klub prekopiral na šestnajstmilimetrski trak.

Znani ljubljanski fotograf Veličan Bešter je s kamero spremljal prenos judenburških žrtev v Ljubljano. Posnel je smučarske tekme v Bohinju in prihod kralja Aleksandra na Bled. Velike vrednosti je njegov film, podobna Kranja pred drugo svetovno vojno.

V začetku tridesetih let so ugodnejši pogoji za rast slovenskega filma prispevali k nastanku prvega slovenskega celovečernega filma. Prof. Janko Ravnik je leta 1931 posnel za turistični klub Skala film »V kraljestvu Zlatoroga«, ki ga štejejo za prvi slovenski igrani

film. Gledalca popelje v Triglavsko pogorje ter prikazuje lepote gorskega sveta. Alpinisti z njim niso bili zadovoljni. Želeli so več prizorov o plezanju.

Leta 1932 so se snemalci zopet napotili pod Triglav. Dr. Stanko Tominšek, Evgen Lovšin in Metod Badjura so ustanovili posebno družbo in začeli pripravljati snemanje novega igranega filma, ki so ga imenovali »Triglavske strmine.« Scenarij je napisal Janez Jalen v sodelovanju z Metodom Badjuro. Osrednja scena prikazuje vzpon plezalcev Čopa, Potočnika in Zupančiča na Triglav. V filmu je sodelovala Milka Badjura kot igralka in montažerka ter njen brat Jože Kunstelj. Režijo je prevzel Ferdo Delak. Prizore v steni je posnel dr. Tominšek z ročno kamero. Glasbeno spremljavo, ki jo je izvajal orkester, je pripravil France Marolt.

Še pred snemanjem »Triglavskih strmin« in pozneje sta Metod in Milka Badjura posnela vrsto dokumentarnih filmov. V letu 1926 je nastal njun prvenec »Odkritje spomenika kralja Aleksandra v Kranju«. Spremljala sta športne prireditve in tekmovanja. Znamenit je njun film »Bloški smučarji«. Zapisovala sta narodne običaje in politične dogodke. Leta 1945 sta sodelovala pri snemanju dokumentarnega filma »Ljubljana pozdravlja osvoboditelje.« Ob letalskem napadu na Ljubljano med drugo svetovno vojno so bili nekateri njuni filmi uničeni. Njuno filmsko delovanje se nadaljuje do današnjega dne.

Prizadevanja slovenskih filmskih delavcev sredi tridesetih let so se združevala v stremljenju, da bi ustvarili slovenski zvočni film. Želja in načrti so se jim uresničili s filmom »Mladinski dnevi« leta 1938, ki ga je za Prosvetno zvezo režiral dr. Marjan Foerster, posnel pa Anton Smeh. Zvok je posnel Rudi Omota.

Leta 1939 je Milan Kham v tistem družabništvu s Prosvetno zvezo ustanovil Emonofilm, ki naj bi proizvajala domače filme, jih predvajala in skrbela za distribucijo uvoženih filmov s pravico licence na ozemlju vse Jugoslavije.

V času svojega obstoja in delovanja je Emona-film posnel »Železniško nesrečo pri Ozlju«, »Otvoritev Žal«, prvi slovenski reklamni zvočni film s poklicnim igralcem »Jugoslovansko knjigarno«. Posnel je tudi »Odkritje spomenika kralja Aleksandra v Ljubljani«, »Pogreb dr. Antona Korošca v Ljubljani« in film »O, Vrba«, ki ga je režiral dr. Foerster.

V okviru Emona-filma je ob osvoboditvi nastal dokumentarni film »Ljubljana pozdravlja osvoboditelje«. Režijo, montažo in sinhronizacijo filma je prevzel dr. Marjan Foerster. Za ton je skrbel Rudi Omota. Po osvoboditvi je bilo ustanovljeno Državno filmsko podjetje, ki je prevzelo celotno tehnično bazo Emona-filma.

Med pionirji slovenskega ozkega dokumentarnega filma štejemo tudi prof. Božidarja Jakca. Prve njegove filmske stvaritve so nastale v letih 1925—1929. Filmi, posneti v tem času na devetmilimetrskem traku, so izgubljeni. V številnih filmskih zapisih prikazuje Božidar Jakac lepote Dolenjske in Bele krajine ter stare ljudske običaje v tem delu Slovenije. S kamero je spremljal dogodke narodnoosvobodilnega boja. Navzoč je bil na I. zasedanju SNOO v Kočevju, kjer je posnel vse delegate zasedanja. Film se ni ohranil. Izgubljen je tudi film, ki prikazuje bombardiranje Novega mesta. V Beli krajini je med vojno posnel filme: »Prenos ranjencev«, »Gradnja mostu na Kolpi«, »Prihod V. prekomorske brigade v Belo krajino«, »Pogreb padlih angleških pilotov v Črnomlju«, »Evakuacija prebivalstva z zavezniškimi letali«, in še nekatere druge filme.

Dogodke med narodnoosvobodilnim bojem so snemali še Čoro Škodlar, Stane Viršek in Dušan Fortič. Škodlar je posnel bitko za Črni vrh. V prepričanju, da bo film varno shranjen, ga je leta 1944 izročil v Črnomlju ruski misiji. Rusi pozneje filma niso vrnili.

Dušan Fortič je med NOB posnel več dokumentarnih filmov pri IX. korpusu. Te filme so shranili na Primorskem v bunkerju v nekem gozdu. Pozneje so filme iskali, pa jih niso več našli. Za njimi je izginila vsaka sled.

Stane Viršek je snemal boje za osvoboditev Trsta in Ljubljane.

Filmsko gradivo iz narodnoosvobodilnega boja hrani Arhiv Triglav filma pod naslovom Partizanski dokumenti. Ti filmi so bili po osvoboditvi prekopirani z ozkega na široki trak.

Jože Gale je priredil film, v katerem je zajel gradivo Jakca, Virška in Škodlarja, vendar ne v celoti. Zbirko filmov iz ljudske revolucije hrani Muzej narodne osvoboditve.

V Ljubljani sta v času vojne Rudi Omota in Milan Kham posnela zastavo, ki so jo ponoči aktivisti OF izobesili na zvonik frančiškanske cerkve. Snemala sta skozi okno iz stanovanja Milana Khama. Še pred tem sta prinesla iz Uniona kamero in sicer skozi dva kordona italijanskih vojakov. Pozneje, ko so Nemci preiskovali stanovanje Milana Khama, je bil film uničen.

Filmi, ki so bili posneti v času do druge svetovne vojne in v prvih letih po osvoboditvi, so bili posneti na nitro-traku. Lastnosti teh vrst trakov so znane. Zaradi nevarnosti samovžiga in eksplozivnosti terjajo nitro-trakovi za hrambo posebna skladišča. Ti filmi so bili strokovno pomanjkljivo izdelani. Na mnogih trakovih so se začele kazati sledi razkroja. Slabo izprani fiksir je čedalje bolj razjedal sliko in mnogi filmi so bili že na meji svoje obstojnosti. Arhivski prostori arhiva Triglav filma ne ustrezajo zahtevam o varni hrambi filmskega gradiva. Poleg tega Triglav film (kot gospodarska organizacija) nima interesa za hrambo pretežnega dela starejšega gradiva, ki ga več ne potrebuje za tekoče poslovanje.

Slovensko filmsko gradivo je bilo v preteklih letih izpostavljeno uničenju. Alternativi rešitve sta narekovali dvoje: poslati gradivo kinoteki v Beogradu, ki bi to gradivo obdržala v nepreklicni hrambi, s čimer bi bili ti filmi odtegnjeni slovenski javnosti. Druga sprejemljiva alternativa je bila v tem, da se za to gradivo zagotovijo ustrezni prostori in strokovna hramba. Zakon o arhivskem gradivu in o arhivih nalaga skrb za hrambo in varstvo zgodovinsko pomembnega filmskega gradiva arhivom. Glede pogojev hrambe, ki jih terja filmsko gradivo, ima ustrezne pogoje Arhiv Slovenije. Skupnost arhivov Slovenije je na eni svojih sej pooblastila Arhiv Slovenije, da zbira in hrani filmsko dokumentarno gradivo. Načrti za gradnjo novih skladišč v Arhivu Slovenije predvidevajo tudi prostore za hrambo in obdelavo filmskega gradiva. Filmski oddelek bo imel vso opremo, ki je za ta oddelek potrebna. Izpolnjeni bodo pogoji, ki jih zahteva hramba filmskega gradiva: primerna vlaga in temperatura, da bi se ohranila fotografska kemična emulzija, požarna varnost itd.

Filmski oddelek pri Arhivu Slovenije bo zbiral dokumentarno filmsko gradivo, ki se nanaša na ozemlje Slovenije in je pomembno za znanstvene raziskave.

V preteklem letu je Arhiv Slovenije v sodelovanju z Arhivom Triglav filma pripravil kopiranje starejšega, ogroženega dokumentarnega filmskega gradiva. Prekopirani in prevzeti so bili v varstvo Arhiva Slovenije starejši filmi, v glavnem do začetka druge svetovne vojne. Vsi nitro-trakovi so bili prekopirani na težko gorljivi safety-trak. Za vsak posamezni film sta bila izdelana po dva trakova lavand ali dub-negativ in pa kopija.

V letu 1969 je Arhiv Slovenije začel evidentiranje filmskega gradiva. V tem letu se je opravljalo na območju Ljubljane, v prihodnje pa se bo razširilo na vso Slovenijo.

Ivan Nemanjč

Francè Stele, Slikarstvo v Sloveniji od 12. do srede 16. stoletja, Ljubljana, Slovenska matica, 1969, 361 strani, 268 slik.

Pod naslovom *Iz zgodovine slovenskega cerkvenega slikarstva* je ta razprava izhajala v Mladiki v letih 1934 in 1935. Mohorjeva družba v Celju je razpravo izdala v knjižni obliki leta 1937 z naslovom *Cerkveno slikarstvo, o njegovih problemih, načelih in zgodovini*. Ta izdaja naj bi služila bralcu kot dopolnilo k zgoščenemu in težje razumljivemu tekstu *Monumenta artis Slovenicae I*, ki so leta 1935 izšla pri Akademski založbi.

Stane Mikuš je v ZUZ (1937, str. 87) ocenil *Cerkveno slikarstvo* skupno z *Monumenta I*. Poudaril je didaktični pomen knjige, ki dopolnjuje reprezentativni, ilustrativni značaj *Monument I*.

Letošnja knjiga nam bo prav tako s tekstom dopolnila bogato ilustrirane izdaje MK *Ars Sloveniae*, ki jih še pričakujemo na tem področju.

Kot pravi avtor v predgovoru današnje izdaje tega teksta, se je pokazalo, da bi ponatis ne bil več umesten, saj so po več kot tridesetih letih spremembe v spomeniškem gradivu tako velike, da navadni popravki in dostavki ne bi več zadoščali.

Število spomenikov je naraslo za več kot dvakrat. Še tehtnejši razlogi za predelavo tega dela so bili novi dosežki Steletovih učenec na domačem gradivu in dela raznih tujih strokovnjakov v zamejstvu za slovenske obrobne pokrajine. Novemu naslovu primerno je pisatelj priključil tudi profano slikarstvo in slikarstvo v raznih drugih tehnikah (iluminirani rokopisi, slikana okna itd.).

Avtor je knjigo sistematično razvrstil v šest širših poglavij: stensko, tabelno, enciklopedično in profano, portretno slikarstvo, iluminirane rokopise in slikana okna.

Obdobje, ki ga avtor obdeluje, je že v naslovu knjige jasno opredeljeno, čeprav je vsekakor poudarek na najmočnejše zastopanih spomenikih, gotskih freskah. Najzanimivejše je vsekakor prvo poglavje. O stenskem slikarstvu imamo tu pred seboj nekakšno monografijo te stroke, saj je pisatelj prav na tem področju največ prispeval za poznavanje te zvrsti. Ker je o stenskem slikarstvu dosti povedati, nam ga avtor razčleni z ikonografske, kulturne in geografske strani, govori o umetniški osebnosti, skratka odkriva nam različne aspekte na ta predmet. Kogar bodo zanimali slikarji sami in njihova dela, jih ima monografsko obdelane v nadaljevanju tega poglavja. Tabelno slikarstvo je obdelano ob redkih ohranjenih ali arhivalno izpričanih

spomenikih. Ostala štiri poglavja so krajša, a zanimiva.

Knjiga je vseskozi napeto poučno pisana. Ker nima opomb, je med tekstom vedno omejen avtor, ki se na določen problem najbolj spozna. Zato pa ima knjiga na koncu dovolj obširno literaturo. Uporabnost knjige povečujeta kazalo krajev in umetnikov.

Počasi prehajamo na stopnjo, ko že lahko govorimo o tem, česa še nimamo obdelanega.

Seveda pa bodo posamezna obdobja in umetniki še vedno ostali vredni monografske obdelave.

France Štukl

Branko Božič, Razvoj gasilstva na Slovenskem, Ljubljana 1968, 259 + (I) str. 80.

V uvodnem poglavju je avtor z zelo širokimi zamahi in splošnimi potezami naslikal gasilstvo skozi stoletja. Nato pa se je lotil zgodovine gasilstva na Slovenskem s požarnim redom za Ljubljano iz leta 1676. Tudi pri nas je imelo gasilstvo v fevdalni družbi vse poteze cehovskega organiziranja. Do velikih sprememb je prišlo šele v šestdesetih letih prejšnjega stoletja, ko so se pojavila prva prostovoljna gasilska društva. Že na začetku nove dobe je gasilstvo dobilo tudi mnoga nacionalna in družbena obeležja, ki jih je v različnih oblikah obdržalo do danes. Gasilska društva niso bila organizacije, ki bi na svojih praporih nosile le gesla ljubezni in pomoči, ampak so nanje napisali tudi politična in narodnostna načela. Slovenske gasilske organizacije so imele v dobi germanskega pritiska na slovenski narod pomembno vlogo pri utrjevanju narodne zavesti. V njih pa so seveda vsak čas našle svoje odseve tudi različne strankarske ambicije. Gasilci so bili pomembna skupina organiziranih ljudi (v začetku 1940 jih je bilo 31.000), ki so jih hotele različne politične sile vpreči v svoj voz.

Božičeva zgodovina gasilstva se končuje z letom 1949.

Nekatera poglavja so prav dobro napisana, zanimiva in snovno popolnoma nova. Odveč se zdijo obširni opisi politične zgodovine na začetkih posameznih poglavij. Dejstva iz splošne zgodovine, ki jih je avtor vpletel v oris razvoja gasilstva in ki so vplivala na njegov potek, bi povsem zadostovala. Mnogokdaj bralec dobi vtis, da je pisec zapisal vse, kar je vedel o stvari, in ne samo tisto, kar je res pomembno. Branko Božič za razdelitev svojega spisa na poglavja, za periodizacijo, ni iskal mejnikov v razvoju gasilstva, temveč v zunanjih političnih okvirih. Izjemo je napravil le z zarezo, ki je nastala s pojavom pro-

stovoljnih gasilskih društev. V njegovem delu je bolj v ospredju politična in organizacijska plat slovenskega gasilstva kot pa njegova vloga pri varovanju materialnih dobrin. Marsikje je avtor pri gradnji dela nedomišljen, premalo discipliniran. V tekstu moremo najti tudi razne nerodnosti, ki jih ne bi bilo, če se piscu ne bi tako mudilo: (napisal je npr.: »Dokončna slovenska zmaga na Kranjskem z Notranjsko in delom Primorske, okraja Idrija in Postojna...«, kot da ne ve, kaj je obsegala Kranjska). Tudi pri takem delu kot je zgodovina gasilstva, zlasti pa še, ker je prvo obsežnejše delo na to temo, si želimo spremljajočega znanstvenega aparata. Delo utegne spodbuditi zgodovinarje, da bi napisali podobne zgodovine za druge organizacije, društva, ki jih na Slovenskem nikoli ni bilo malo.

K napisom za slike na strani 11 in 15: ni vse srednjeveško, kar je staro!

Janez Kos

Mirko Rupel, Valvasorjevo berilo. Druga, izpopolnjena izdaja, uredil Branko Reisp, Mladinska knjiga, Ljubljana 1969.

Komaj smo utegnili zapisati nekaj misli ob Slavi vojvodine Kranjske, ki je izšla v zbirki Kondor, že je izšla nova knjiga Valvasorjevih del, tokrat bolj bleščeča in imenitna ter obsežnejša kot prejšnja. Gospod Bogenšperški bi bil nemalo vesel, ko bi vedel, da je s svojimi deli v resnici »storil prijetno uslugo ne le sodobnemu svetu, ampak tudi zanamcem«. Skoraj po tristo letih Slovenci radi beremo njegova dela, iz katerih veje velika, iskrena ljubezen do domače dežele in izvira mnogo podatkov o naši preteklosti; z izdajo njegovih del — v dobrem letu so izšle tri knjige — pa mu ponovno potrjujemo pomembno mesto v slovenski kulturi, ki mu gre po vsej pravici.

Valvasorjevo berilo je zelo lepa knjiga, okusno opremljena, dragocena. Pravi užitek je listati po njej. Ta druga izdaja se po izboru in jezikovni obliki ne razlikuje od prve, le snov je malo drugače razporejena. Deli se v tri dele: Iz Slave vojvodine Kranjske, Iz Valvasorjevih umetnostnih in topografskih del, Spremne besede in opombe (v katerih najdemo Ruplovo študijo o Valvasorju in Steletovo o Valvasorjevem grafičnem delu ter opombe, ki jih je napisal Rupel, popravil in dopolnil pa urednik). V knjigi je 121 prav dobro posnetih podob, prvič pa so v njej zbrane tudi naslovne strani vseh objavljenih Valvasorjevih del. Branko Reisp, vse večji mojster pri pripravi za izdaje starih tiskov, je lepo uresničil zaključno misel svojega uredniškega poročila, namreč, da naj »Valvasor neposredno, le s svojimi besedami in slikami, v mojstrskem prevodu Mirka Rupla spet

spregovori slovenskemu bralcu«. Spregovoril je: hvala uredniku in založbi, ki sta mu pri tem pomagala!

Janez Kos

Ljudmila Plesničar, Jakopičev vrt, 14. knjižica zbirke vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Ljubljana 1968.

Ljubljanska arheologinja Ljudmila Plesničar, ki ima danes srečo nadaljevati delo Walterja Schmida, prvega izkopavalca in preučevalca emonskih ostalin, nas v prijetno opremljeni knjižici jedrnato seznani z zgodovino izkopavanja rimske Emone, z načrti njene prezentacije, z zgodovino mesta ter z izkopom, prezentacijo in funkcijo rimske hiše na tako imenovanem Jakopičevem vrtu v Ljubljani, kjer ji je z nemalo napora uspelo vsaj delno uresničiti domala že petdeset let staro misel o emonskem muzeju na prostem. Preden povemo oceno knjižice, poudarimo pomen objekta, ki se je prvi pridružil že trideset let v nesrečni Plečnikovi preobleki samevajočemu emonskemu obrambnemu obzidju na Mirju. Z njim je Ljubljana dobila nov spomenik, dostojno predstavitev emonske gradbene kulture in lep dodatek plemenite patine na svoji kulturni paleti. Bil je že čas, da se na prostoru, večjem kot 20 ha, ki ga je nekoč oklepalo emonsko zidovje, ohrani in obvaruje pred živahno gradbeno dejavnostjo ter vključi v asfaltno in nebotičniško sedanost vsaj nekaj emonskih arhitekturnih ostalin, za katere nam bodo, bodimo trdno prepričani, naši zanamci vselej hvaležni. Za to se vse do leta 1963 ni dovolj storilo; Steletova zmaga za ohranitev obzidja na Mirju je bilo edino veliko dejanje. V zadnjih sedmih letih, ko so se zaradi raznih gradbenih del odkrivali, preučevali in tudi za vselej uničevali razsežni deli emonskega pomerija, se je le razvnel tudi boj za ohranitev pomembnejših izkopanin na samem mestu najdbe. Rezultati tega boja so spodbudni. Brez laskanja radi povemo, da je bila v tem boju zlasti vneta prav avtorica te knjižice. Pohvaliti jo moramo za njeno veliko kulturno dejanje.

Sedaj pa o knjižici. Imenitna je, ker ima vsa poglavitna svojstva dobrega vodnika. Pohvalno je, da je v svojem drugem delu natisnjena tudi v angleškem prevodu. Druge publikacije te zbirke nimajo prevodov. Kaže pa le vso tiskati tudi v tujih jezikih, kot to delajo v drugih deželah.

Janez Kos

Mengeški zbornik, II. del, 1. in 2. snopišč. Izd. Krajevna skupnost Mengeš, 1969.

Drugi del Mengeškega zbornika v dveh snopiščih je izdala ob 50-letnici ustanovitve parti-

je in revolucionarnih sindikatov krajevna skupnost Mengeš, uredil pa ga je s sodelovanjem uredniškega odbora prof. Ivan Vidali.

Medtem ko je bil v I. delu (izšel je leta 1954) poudarek predvsem na starejši zgodovini in na deležu, ki so ga menceški rojaki prispevali k slovenski kulturi, je v II. delu na eni strani poudarek na delavskem gibanju in udeležbi Mengšanov v NOB (1. snopič), na drugi strani pa je del zbornika posvečen zaslužnim rojakom iz Mengša in okolice (2. snopič). Uredništvu je uspelo pridobiti za sodelovanje več uglednih strokovnjakov za posamezna področja. Zbornik začne članek Vasilija Melika o parlamentarnih volitvah na domžalskem in kamniškem območju v letih 1848 do 1929, kjer so nadrobno opisane prve moderne parlamentarne volitve pri nas leta 1848 in sicer volitve poslancev v nemško narodno skupščino v Frankfurtu, volitve v začasni kranjski deželni zbor in volitve v dunajski državni zbor; obenem je lepo prikazano vzdušje v času volitev, zlasti razpoloženje kmeta. Sledi opis volilnega boja od začetka ustavne dobe do konca Avstro-Ogrske in v zadnjem delu opis volitev od 1920 do 1927. Prispevek je zanimiv tudi zato, ker srečamo med poslanci mnogo znanih imen slovenskega kulturnega in političnega življenja.

Delavsko gibanje obravnavajo trije prispevki; avtor dveh je Miro Stiplovšek. V prvem z naslovom *Mezdni boji menceških slamnikarjev* govori Stiplovšek o delu v slamnikarskih obratih, kjer so bili poleg domačinov zaposleni tudi Tirolci. Neenako vrednotenje dela slovenskih in tirolskih delavcev je vzbujalo ogorčenje, ki se je kazalo predvsem v protestnih nastopih. Niti v Mengšu niti v Domžalah slovensko delavstvo pred prvo svetovno vojno ni imelo strokovne organizacije, ki bi odločno posegla v boj za boljše življenjske pogoje. V času stare Jugoslavije je bila ustanovljena Zveza slamnikarskega delavstva, izvedeni sta bili dve večji stavki, vendar je delavsko gibanje zaradi postopnega propadanja slamnikarske industrije, ki gospodarske krize ni preživela, bilo v velikih težavah. Isti avtor obravnava v svojem drugem prispevku *Delavsko gibanje na domžalskem in kamniškem območju v letih 1934–1941* obdobje po veliki gospodarski krizi in tako v nekem smislu nadaljuje prvi članek, le da tu zajame širše območje. Poseben poudarek je na strokovnih organizacijah, prikaže pa tudi ustanovitve prvih partijskih celic neposredno pred vojno. O delavskem gibanju v Trzinu piše posebej še Jože Ravbar.

Narodnosvobodilnemu boju na menceškem področju je posvečenih več prispevkov. Na prvem mestu naj omenim zelo obsežno (103 strani) razpravo Mira Stiplovška *Pregled raz-*

voja NOB v Mengšu in okolici. V prvi polovici razprave, ki sega kronološko do srede leta 1943, je težišče na opisu aktivnosti vojaških enot, v drugem delu pa na politični dejavnosti; posebej je prikazano delovanje OF in drugih množičnih organizacij. Škoda, da je zaradi stiske s prostorom pisec moral opustiti obširno citiranje virov in literature. Zato pa je kot nadomestilo v posebnem poglavju opozoril na najpomembnejše vire in literaturo; predvsem se je zadržal pri arhivskem gradivu (arhiv NOB — vojaški in civilni, nemški arhiv, arhiv kontrarevolucije). Razpravi sledi imenski seznam padlih borcev in žrtev fašističnega nasilja iz Mengša, Trzina, Loke, Topola in Dobenega. Drugi Stiplovškov prispevek iz problematike NOB je kratak cris vojaške dejavnosti VI. SNOUB Slavka Šlandra, ki je bila ustanovljena na domžalskem območju. S tem člankom sta se uredništvo in avtor želela spomniti borcev z menceškega in trzinskega območja, ki so odhajali v partizane in so se do pomladi 1944 večinoma vključevali v Šlandrovo brigado. Dva prispevka o NOB je napisal še Ivan Vidali. V prvem je opisal vstajo v kamniškem partijskem okrožju, v drugem pa se je lotil težavne naloge o ugotavljanju borcev menceškomoravške, radomeljske in kamniške čete 1941.

Prvi snopič II. dela zbornika zaključuje govor Jožeta Pogačnika na žalni seji ObLO Domžale ob smrti častnega občana Toma Brejca, znanega predvojnega borca za pravice delavcev in enega glavnih organizatorjev ljudske vstaje na Gorenjskem.

V drugem snopiču, ki je v glavnem posvečen zaslužnim osebam z menceškega območja, odpade največji delež prispevkov (4) na obravnavo menceškega rojaka Janeza Trdino. Anton Slodnjak je prispeval govor ob odkritju spomenika Janezu Trdini v Mengšu 14. avgusta 1955. Dušan Moravec je v eseju o Trdini ocenil njegovo delo, Janez Logar pa nam je prikazal Trdino kot popotnika in planinca, orisal njegovo ljubezen do lepote naše zemlje in poudaril, da so v njegovih leposlovnih delih opisi naravnih lepote redki, ker je vsa njegova pozornost veljala človeku.

Trdinov prispevek k slovenski etnografiji je opisal Vilko Novak. Naglasil je, da je imel Trdina s svojim zanimanjem za nekatere strani življenja na kmetih in v mestu tako pravilno razmerje, kot ga ima etnografska znanost šele v zadnjem času.

Naslednja dva prispevka govorita o pesnici Franji Trojanšek-Dekleva-Zorani, sodobnici slovenske moderne, ki pa nanjo, kot se zdi, ni imela večjega vpliva. Ivan Vidali je v zanimivi študiji *Iz zapuščine pesnice Zorane* ocenil umetniško vrednost njenih pesmi in jih uvrstil v krog Medvedove in Aškerčeve rea-

listične poezije. Ivan Zika pa je prispeval kratek zapisek o Zoranini prozi.

Precej obširen pa je članek treh avtorjev: Alfonza Mihelčiča, Romana Maligoja in Jan-ka Torellija o razvoju šolstva v Mengšu in Trzinu od skromnih začetkov konec 18. stoletja do 1967. Ker je Mengeš na skrajni vzhodni meji, kjer se še govori tipična gorenjščina, bo za marsikoga zanimiv krajši prispevek Tineta Logarja o mengeški govorici. Spomeniške vrednote v Mengšu je orisal Nace Šumi, pri tem je treba posebej opozoriti na njegov zaključek; ta vsebuje načela, ki naj bi jih upošteval urbanistični program. Tone Ravnikar je na osnovi mengeških matičnih knjig prikazal razvoj nekaterih krajevnih imen in priimkov, zlasti tistih, ki so še živi, posebej pa so zanimivi podatki o rodu baročnega slikarja Jelovška. Pesem iz cikla »Igre« je zapisala Marija Makarovič. Gre za otroške igre, ki so v Mengšu in okolici še žive. Ne le planincem, ampak tudi širokemu krogu bralcev je namenjen opis vzpona na Himalajo, ki sta se ga udeležila leta 1965 tudi dva Mengšana.

Pod skupnim naslovom Znameniti in zaslužni Mengšani in okoličani je v zborniku več zanimivih prispevkov. Na prvem mestu je vsekakor treba omeniti prispevek Franceta Planine o znanem slovenskem kartografu Ivanu Selanu, Emilijan Cevc je orisal umetnostnega zgodovinarja dr. Janeza Veiderja, Tone Ravnikar glasbenika Pavla Kosca itd.

Drugi snopič zaključujejo podatki o gibanju prebivalstva od 1959 do 1967 na območju krajevnе skupnosti Mengeš.

H koncu pregleda o vsebini II. dela Mengeškega zbornika naj poudarim, da je to še en prispevek več h krajevnemu zgodovino-pisju. Njegov vzgled bi lahko posnemali tudi drugi kraji na Slovenskem, saj bi s tem obogatili naše poznavanje lokalne zgodovine, veliko uslugo pa bi napravili predvsem prosvetnim delavcem, ki v šoli pri obravnavanju zgodovine domačega kraja mnogokrat nimajo kaj vzeti v roke.

Oba snopiča sta bogato ilustrirana, veliko je fotografij iz povojne izgradnje Mengša, s čimer je uredništvo skušalo izpolniti vrzel, ker v II. delu zbornika ni prikazan razvoj Mengša po vojni. Sicer je pa urednik v uvodni besedi nakazal misel, naj bi izšel še III. del zbornika, ki bi obravnaval razvoj Mengša v zadnjih petdesetih letih. Želimo, da se ta misel v naslednjih letih uresniči.

Olga Janša

720 let Ravne na Koroškem, uredil Marjan Kolar ... 1968, 103 str.

Ob tako pomembni zgodovinski obletnici, kot je 720-letnica, je mestna konferenca SZDL

Ravne na Koroškem v lanskem letu izdala zbornik z dvema daljšima razpravama in z uvodnim razmišljanjem prizadevnega koroškega kulturnega delavca dr. Franca Sušnika ob dveh časovnih mejnikih: ob letu 1248, ko listina iz graškega frančiškanskega samostana imenuje dva guštanjska viteza Hiltprandusa de Gutenstein in Ditricusa de Gutenstein, in ob letu 1968, ko so se mestni možje zavedli svoje dolžnosti in založili dragocene zapise o svojem kraju in ljudeh. Namig na morebitno 900-letnico kraja vsebuje Valvasorjev zapisek v Topographii, ko je baje vdova grofa Friderika Vovbrškega prejela Guštanj kot svojo doto. Čez nekaj let, če se bomo tega dogodka zavedli, se bomo lahko spominjali, da so pred 500 leti, na Šmihelovo, turška krdela prek noči taborila pri farni cerkvi Device Marije na Jezeru, ki je bila do leta 1860 fara tudi za Guštanj. Kdor bo iskal ime Ravne med starimi listinami, bo moral poseči nazaj v krstne, poročne in mrliške knjige iz štiridesetih let 17. stol., kjer se pojavi nemški zapisek Streiteben. Slovensko ime na Rauni-ah pa je prvič zapisano v krstni knjigi za leto 1650.

Arheolog Stanko Pahič je objavljial razprave o arheoloških najdbah v koroški regiji v lokalnem glasilu ravenjskih železarjev Fužinarju. V zborniku objavljena razprava pa je pomembna sinteza nekaterih že starejših dognanj in mnogih novih, ki mnogokrat še niso dovolj argumentirana. Pot do rešitve mnogih problemov zlasti zavira pomanjkanje novih arheoloških odkritij, saj je arheološko delo v teh krajih že staro in sta imela zanj največ zaslug slovenjegraški notar Hans Winkler in graški arheolog Walter Schmid že pred prvo svetovno vojno. Pahičeva razprava spremlja tok dogajanj od paleolitske Potočke zijalke prek obdobja človekove prazgodovine skozi čas, ko so po rimski cesti iz Celeje v Virunum mimo Colatia drveli vozovi. Zapiske konča staroslovansko naidišče na Puščavi. hribčku nad Slovenjim Gradcem. V bližini Raven je najpomembnejša arheološka točka Zagrad pri Prevaljah, kjer je morala biti najbrž rimska postojanka za menjavanje konj. Najimennitnejša najdba tod, ki nekaj pove tudi o premožnosti ljudi iz teh krajev, je kamniti rimski sarkofag, ki še danes kljubuje vremenu in času pred Brančurnikovo gostilno na poti z Raven na Prevalje, in druga znamenita najdba marmorni torzo rimskega oficirja, ki je danes v celovškem muzeju. Prav za okolico Raven avtor sumi, da bi lahko našli še nekaj porušenih zidav, ki jih dozda-
je še ne vemo pravilno datirati. Zelo dragocen je seznam arheoloških najdišč z navedeno literaturo. Mnogo je zapisanega o cesti iz Celeje v Virunum. Pahič ugotavlja, da zlasti

manjkajo časovni podatki o začetku gradnje, medtem ko smeri te ceste še zdaleč niso do kraja raziskane. Rimska postojanka Colatio v Starem trgu pri Slovenjem Gradcu mora biti za arheologa še vedno zanimiva.

Dolinškova razprava prepleta dogodke od slovanske naselitve do obdobja pred kmečko odvezo leta 1848. Razen v že omenjeni najstarejši listini se guštanjski vitezi omenjajo kot priče še v dveh listinah, obeh iz šestdesetih let 13. stoletja. Leta 1281 bamberski škofje po izumrtju Ortov podelijo grad Gutenstein v fevd vovbrškemu grofu Ulriku. Nejasna je lokacija gradu guštanjskih gospodov, ki se omenjajo v številnih listinah iz 13. stoletja. Lastniki Guštanja se menjajo: Vovbržanom slede Auffenstein, 1396 pa postanejo njegovi gospodje Habsburžani. Leta 1361 postane trg, s prihodom pod Habsburžane pa deželno knežji trg. V guštanjsko gospostvo sta vključena še gornji in spodnji grad, naselbina pa je nastala poleg gradu. Na mestu, kjer je stal stari grad, so zgradili Grünfels, ki pa je že davno v razvalinah. Leta 1601 je cesar prodal grofom Thurnom skupaj s Pliberkom tudi Guštanj. Njegovi trije letni sejmi so bili določeni šele v času od 16. do 18. stol. Guštanjski grb predstavlja lipa s tremi krošnjami, pečat pa ima ob robu zapisek S. Gemainde. Markts. Gueten. Stein. Turške šance in obrambni okopi so varovali prehod proti Podjuni iz štajerske strani in so bili uporabljeni še v času, ko so leta 1704 pridrveli v bližino Ptuja uporni Madžari, in stoletje kasneje, ko so tod plenili Francozi. Slovenski punt 1515 je odmeval tudi v Mežiški in Laboški dolini, Herberstein pa je zadušil upor pri Vuzenici. Lutrova vera se je zasedrila tudi med fevdalci v okolici Slovenjega Gradca. Z zmago protireformacije je povezan dvig nekaterih rodbin do plemiških naslovov: baronov von Schlangenbergov in vitezov von Jaborneggov. Ko je kuga pobirala ljudi po notranjeavstrijskih deželah, so Korošci sklenili, da zaprejo deželne meje proti Štajerski. Vsi napor niso pomagali in šele po letu 1726 je črna smrt pojenjala. V času Marije Terezije so iz Koprivne znani vojaški dezertarji, ki so se uprli prestrogim nabornim ukrepom. Vsi večji kraji so tedaj dobili trivialke. Avtor ne obravnava zgodovine železarstva, ker o tem že obstaja izčrpna literatura, podaja pa oris kmečkega življenja do zemljiške odveze, ki je dovolj obsežen glede na obseg pričujoče razprave.

Gvido Stres

Ob nekaterih odmevih na prvo knjigo Krajevnege leksikona Slovenije.

Kot odgovorni urednik čutim dolžnost, da na kritiko Janeza Kosa, ki je bila objavljena

v Kroniki, obširneje odgovorim. Odgovor ni polemičen, ker se z večino stvarnih pripomb strinjam, bodi pa potrebno pojasnilo, ker ozadje o nastanku Krajevnege leksikona ni znano. Izdajo je sprožila Državna založba Slovenije domala pred desetimi leti. Že prvim pogovorom sem prisostvoval. Kasneje se je založnica odločila, da poveri spisovanje vrsti znanstvenih inštitutov. S tem bi bila izvedena delitev dela po strokah, kar bi bilo seveda najbolj na mestu, in to trdim soglasno s kritikom. Po dveh letih tipanja pa se je izkazalo, da zamisel ni izvedljiva. Stroški bi bili preveliki, hkrati pa bi izdaja knjige bila pomaknjena daleč v bodočnost. Zato je DZS obnovila pogovor z ožjim krogom povabljenih. Ker pa sem bil med njimi edini tudi pripravljen sodelovati, so mi poverili, da predložim nadrobni načrt vsebine. Iz tega osnutka mi je predsedstvo upravnega odbora založbe črtalo vse, kar bi se tikalo cerkva in far. Dopustilo je omenjati le tiste umetnostno zgodovinske objekte, ki so z zakonom posebej zaščiteni. Kljub danim direktivam se teh nisem držal in sem vnesel v knjigo marsikaj na lastno odgovornost.

Uredništvo naj bi si porazdelili trije: sam bi prevzel skrb za Slovensko primorje, prof. Franjo Baš za severovzhodno Slovenijo, za osrednjo Slovenijo pa ni bilo moč pridobiti nikogar. DZS je omejila obseg knjige: opis enega kraja na poprečje 600 znakov, za vse stroške redakcije z vsemi dopisi vred, za dela na terenu, potne stroške in honorarje pa na sedem milijonov starih dinarjev. To je pomenilo trojno ohromitev: po vsebini, obsegu in omejitve na tiste sodelavce, ki bi bili voljni delati iz samega idealizma. Kaj to pomeni, sem bridko izkusil, najbolj usodno pa v Murski Soboti, kjer so iz finančnih razlogov odklonili delo vsi poklicani strokovnjaki z muzejem na čelu. Zato sem poslej vabil le dobre znance in prijatelje ter tiste prosvetne delavce v Slovenskem primorju, ki sem jim bil vrsto let pedagoški mentor. S toliko večjo hvaležnostjo sem pridružil krogu sodelavcev vse tiste, ki so se iz lastnega nagiba stavili na razpolago. Bilo je nekaj takih izjem.

Ko sva se s prof. Bašem pripravljala na prvo delo, je neozdravljivo obolel. Ker sem ostal sam, sem razložil založnici, da obstaja le še možnost za izdajo Krajevnege leksikona Slovenije v več knjigah z razmikom nekaj let. Predlagal sem štiri knjige, založba je končno pristala na tri. Uvodna poglavja v prvi knjigi, ki jih ima stari leksikon dravske banovine, so seveda odpadla. Bila bi po izidu zadnje knjige močno zastarela, ker so upravne spremembe domala na tekočem traku. Ledinska imena, ki se zde kritiku ponekod odveč, niso le sebi namen. To posebej velja za

imena studencev in korit, ki so na krasu še kako pomembna za obstoj naselij. Res pa so v knjigi nesorazmerja med nekaterimi opisi krajev. V tem oziru je upravičena graja glede Gorenjskega kota. Avtor je namreč prvi oddal rukopis in se je točno držal dovoljenega obsega. Šele kasneje sem začutil, da morem biti liberalnejši. Vendar sem bil vezan na rok izdaje in na skromna razpoložljiva sredstva. Možnosti, da avtorja za novo delo minimalno odškodujem, pa ni bilo več.

Z grajo glede neupoštevanja italijanske narodnostne skupine v naših obalnih občinah pa se ne strinjam. Narodnostno mešana ozemlja namreč tu ni, če seveda upoštevam mednarodni kriterij vsaj 20 % drugorodnega prebivalstva. Po zadnjem ljudskem štetju je bivalo v občini Izola 467, tj. 5 % Italijanov, v občini Koper jih je bilo 872, tj. 3 %, v občini Piran 1208, tj. 10 %. Če naj bi v knjigi posebej navajali Italijane, seveda ne bi smeli prezreti drugih, zlasti ne Hrvatov, ki jih je več kot njih. Sicer pa sem zavzel v obalnem pasu nevtrarno stališče, saj navajam izrecno Capodistria, Giusterna, med pomembnimi domačini pa po abecednem redu Italijane in Slovence. Seveda ni leksikon nobeno epohalno delo, kar kritik posebej naglaša. Vendar je nastal v času — torej ima le nekaj opraviti z neko epoho — ko ni mogel zoreti v Ljubljani s pritegnitvijo najbolj poklicanih znanstvenih forumov, v sicer gluhi provinci, v Postojni, na Krasu, v Soški dolini, v Idriji in Koprju. Častni izjemi sta na tem prostoru le

idrijski in koprski muzej, v Ljubljani pa naši vodilni jezikoslovci-slavisti, kjer je edino mogla priti do veljave strokovna delitev dela. Tako sem leto dni domala vsako soboto potoval v Ljubljano z ustreznim terenskim sodelavcem na seje, kjer so se reševala krajevna in druga topografska imena. Zato je kritik pravično naglasil misel o pretežkem bremenu, ki sem si ga naložil. Ob tem naporu pa le sodim, da sem opravil neko koristno in dostojno delo, ki bi ga brez mojega napreznja ne bilo še dolgo, dolgo.

Seveda knjiga ni brez stvarnih napak. Te sem predvideval. Vidim, da jih je več, kot sem slutil. Ker novega leksikona gotovo še desetletja ne bo, bom objavil v drugi knjigi vse ugotovljene napake. S tem vabim vse, ki jih bodo kaj zasledili, da mi jih vsaj v roku enega leta sporoče. Da so marsikje občutne vrzeli, ni hudo, vsak jih bo videl z lastnega zornega kota. Sicer pa mi je dala založnica po tiskovni konferenci proste roke, da v bodoče vključim tudi fare, zgodovino šolstva in vse količkaj pomembne umetnostne spomenike.

V pripravih za drugo knjigo, ki bo zajela centralni in jugovzhodni del Slovenije, so seveda še občutne vrzeli. Zato naprošam vse tiste, ki so voljni pomagati, k sodelovanju. Redakcijsko delo moram dokončati jeseni 1970. Medtem pa seveda postopno zori tudi že tretja knjiga, pri čemer sem trčil na doma la nepremostljive težave.

Roman Savnik

SOMMAIRE

- Ferdo Gestrin, Professeur à la Faculté des Lettres, Ljubljana: Aperçu de l'économie slovène à la première époque du capitalisme (jusqu'à 1918) — CDU 33(497.12) "1848/1918" — p. 129
- Iva Curk, Conservateur du service slovène de protection des monuments, Ljubljana: Notice sur la plus ancienne histoire de Sevnica — CDU 930.26(497.12 Sevnica) — p. 139
- Janez Höfler, Professeur, Ljubljana: L'orchestre du dôme de Ljubljana dans la deuxième moitié du XVIIe siècle — CDU 783(497.12 Ljubljana) "1650/1700" — p. 141
- Marjetka Šetinc, Conservateur au Musée régional, Maribor: Les pots de laiton — CDU 739.52 "15/16" — p. 148
- Marija Verbič, Conseiller aux Archives de Slovénie, Ljubljana: Les débuts de la confection de dentelles en Slovénie et, particulièrement, à Idrija — CDU 746.2:746.43(497.12) "1696/1768" — p. 157
- Marija Verbič, L'image de la ville de Škofja Loka d'après les évaluations du revenu cadastral de 1827 et 1830. — CDU 33(497.12 Škofja Loka) "1827/1830" — p. 161
- Vasja Melik, Chargé de cours à la Faculté des Lettres, Ljubljana: A propos du centenaire de la Loi autrichienne sur l'enseignement primaire. — CDU 373.3(497.12) "1869" — p. 168
- France Kresal, Associé d'études à l'Institut historique du mouvement ouvrier, Ljubljana: Les «représentants des ouvriers» d'après la législation sociale d'avant-guerre. — CDU 331.152.34(497.12) "1918/1941" — p. 180
- Informations sur l'activité de nos établissements et de nos sociétés. — CDU 061.055 — p. 184
- Publications nouvelles. — CDU 930(048) — p. 186

GOSPODARSKO ZGODOVINSKI SPOMINSKI ZBORNIK

jubilejnih, slavnostnih
in informativnih člankov
ter člankov z gospodarskega
in kulturnozgodovinskega področja
Socialistične republike Slovenije

Za praznik

DAN REPUBLIKE

29. november

čestitajo

gospodarske organizacije in zavodi
vsem delovnim ljudem in poslovnim prijateljem
ter se priporočajo za nadaljnje sodelovanje
na gospodarskem in kulturnem področju

Obenem pa žele tudi

srečno,
zdravo in uspeha polno
novo leto 1970

Izgradnja podjetja TEOL

Podjetje Teol je specializirano za proizvodnjo tekstilnih in usnjarskih pomožnih sredstev, za proizvodnjo sintetskih detergentov in sintetskih lepil. Poleg tega izdeluje tudi nekatere druge preparate, ki se uporabljajo v papirni, kovinski, kozmetični in lesni industriji.

Podjetje je bilo ustanovljeno leta 1946 in je pričelo obratovati v adaptiranih prostorih stare usnjarne, ki stoje med Zaloško cesto in Ljubljano. Do leta 1955 so ti prostori za silo ustrezali proizvodnim namenom, ker so bile tudi zahteve potrošnikov manjše tako po količini kot po kvaliteti. Od leta 1955 dalje, ko sta se začeli razvijati obe panogi industrije, tekstilna in usnjarska, sta zahtevali tudi kvalitetnejše proizvode in večje količine in zaradi tega je moralo podjetje Teol skrbeti, da izdela preparate, ki ustrezajo tovrstnim zahodnim proizvodom po kvaliteti in ceni.

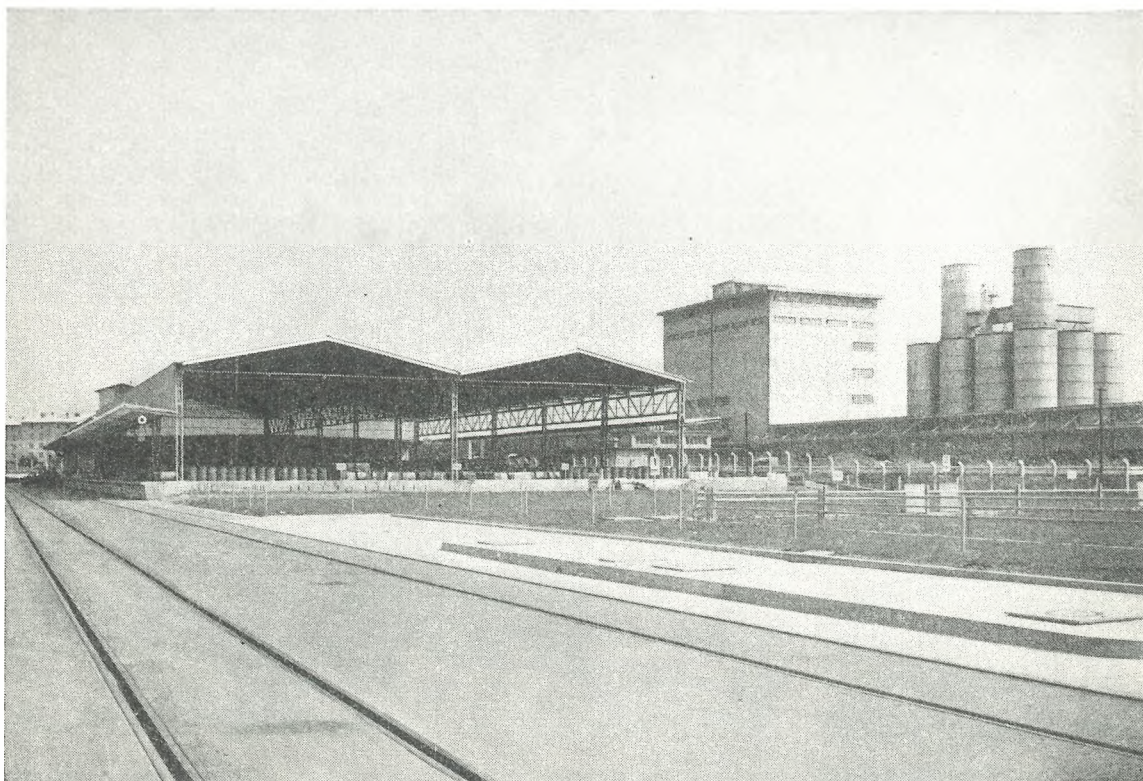
V tem času se je pokazalo, da dotedanji prostori ne bodo več primerni za namen, ki naj bi mu služili, ker je bilo treba uvesti novo tehnologijo, hkrati pa je bilo treba poskrbeti tudi za ustrezen strokovni kader.

Leta 1960 je bila podjetju Teol z odlokom občine pripojena Oljarna, to je obrat, ki je predeloval ricinusovo in laneno seme. Podjetje Teol je ta obrat začasno saniralo, vendar pa se je pokazalo, da obrat Oljarna ne bo konkurenčen že v bližnji bodočnosti drugim oljarnam, ki obratujejo v središču surovinske baze in ki razpolagajo z mnogo večjimi kapacitetami ter z modernejšo tehnologijo.

Leta 1966 je delavski svet podjetja sklenil, da se obrat Oljarna ustavi in preneha s predelavo oljnih semen. Organi upravljanja in strokovne službe so sprejeli sklep, da se na področju obrata Oljarna zgradi nov obrat, ki bi ustrezal tehnologiji in potrebam proizvodnje tekstilnih in usnjarskih pomožnih sredstev. Podjetje se je lotilo postopne izgradnje in je v prvi fazi postavilo ustrezna moderna skladišča, nadalje je uredilo ceste in komunalne priključke, hkrati pa je postavilo tudi dva nova obrata, in sicer: obrat za izdelavo neonskih proizvodov in obrat za sintetska lepila. Vse te nove gradnje in rekonstrukcije so bile izvedene z lastnimi sredstvi.

V letošnjem letu je podjetje začelo izdelovati glavni zazidalni načrt, in sicer v sodelovanju s projektantskim podjetjem »SMELT«. Kljub temu, da je podjetje računalo, da se bo nadaljnja izgradnja opravila postopoma, bo — kot vse kaže — treba s preselitvijo obrata na Zaloški cesti pohiteti, zlasti zaradi tega, ker skupščina občine Ljubljana Moste-Polje pritiska na podjetje, naj čimprej izprazni določen prostor, kjer misli v najkrajšem času zgraditi trgovski center.

Podjetje Teol ima tehnologijo in glavne projekte skoraj izdelane in upa, da se bodo dela lahko pričela spomladi prihodnjega leta. Seveda pa je stvar odvisna od finančnih sredstev. Verjetno se bo do tega časa našla ustrezna rešitev, da se bo gradnja lahko pričela, in predvideva se, da bo obrat Teol preseljen na novo lokacijo najkasneje v dveh letih.

TEGRAD

podjetje za montažo telekomunikacijskih omrežij

Podjetje TEGRAD je specializirano za gradbeno montažna dela na področju telefonskih in signalnih zvez od projektiranja do izvajanja del. Podjetje projektira in gradi medkrajevne in krajevne telefonske mreže za povezave elektroenergetskih objektov ter mreže za potrebe tovarn, hotelov in posebnih služb.

Razvoj telefonije je pospešil tudi razvoj podjetja TEGRAD. Vedno pogostejše so bile zahteve po izvajalcu, ki bi bil sposoben za realne tehnične rešitve v obliki projektov in te rešitve tudi praktično in kvalitetno izvesti. Po nekaj letih trdega dela nam je uspelo pridobiti in vzgojiti tehnični kader, ga ustrezno opremiti, tako da je danes sposoben rešiti še tako zahtevna dela s področja telekomunikacijske prenosne tehnike, od projektiranja prek montaže do poizkusnega obratovanja objekta.

Za izdelavo investicijsko-tehnične dokumentacije ima podjetje svoj PROJEKTIVNI BIRO, ki se ukvarja razen tega še z uvajanjem novih tehničnih rešitev in sodobnih konceptov na področju telekomunikacij.

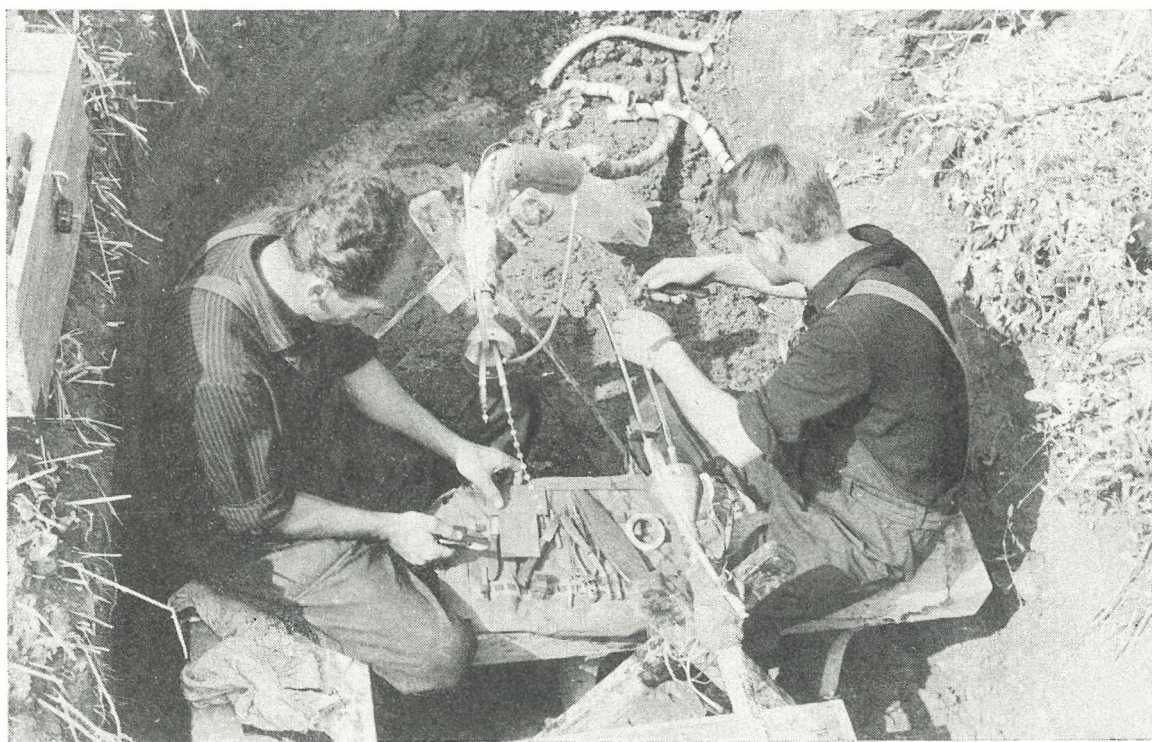
V območje NIZKIH GRADENJ uvrščamo vsa zemeljska dela ob polaganju kablov. iz-

gradnje kabelskih kanalizacij in kabelskih jaškov. V zvezi s slednjimi je razvilo podjetje vrsto novih konstrukcij in izboljšav, ki zagotavljajo ekonomičnejšo izgradnjo.

V področje MONTAŽNIH DEL uvrščamo spajanje krajevnih in medkrajevnih kablov, nizkofrekvenčno in visokofrekvenčno izravnavo telekomunikacijskih kablov ter končne električne meritve. V zadnjem obdobju smo pričeli uvajati tudi montažo jakotočnih kablov za potrebe elektrogospodarstva. Služba je opremljena s sodobnimi tehničnimi pripomočki in merilnimi instrumenti.

V manjši meri smo obdržali še MONTAŽO NADZEMNIH TELEFONSKIH LINIJ za predstavitev in rekonstrukcije nadzemnih telefonskih vodov ter montažo nadzemnih telefonskih kablov in podobnih instalacij.

Za izdelavo izvršilne tehnične dokumentacije, ki ugotavlja situacijo položenih kablov in drugih instalacij, ima podjetje posebno SLUŽBO TEHNIČNE DOKUMENTACIJE. Točnosti te dokumentacije pripisujemo izredno važnost, saj predstavlja za naročnika neprecenljivo vrednost pri iskanju morebitnih poškodb in že vnaprej v veliki meri izključuje nenamerne poškodbe.

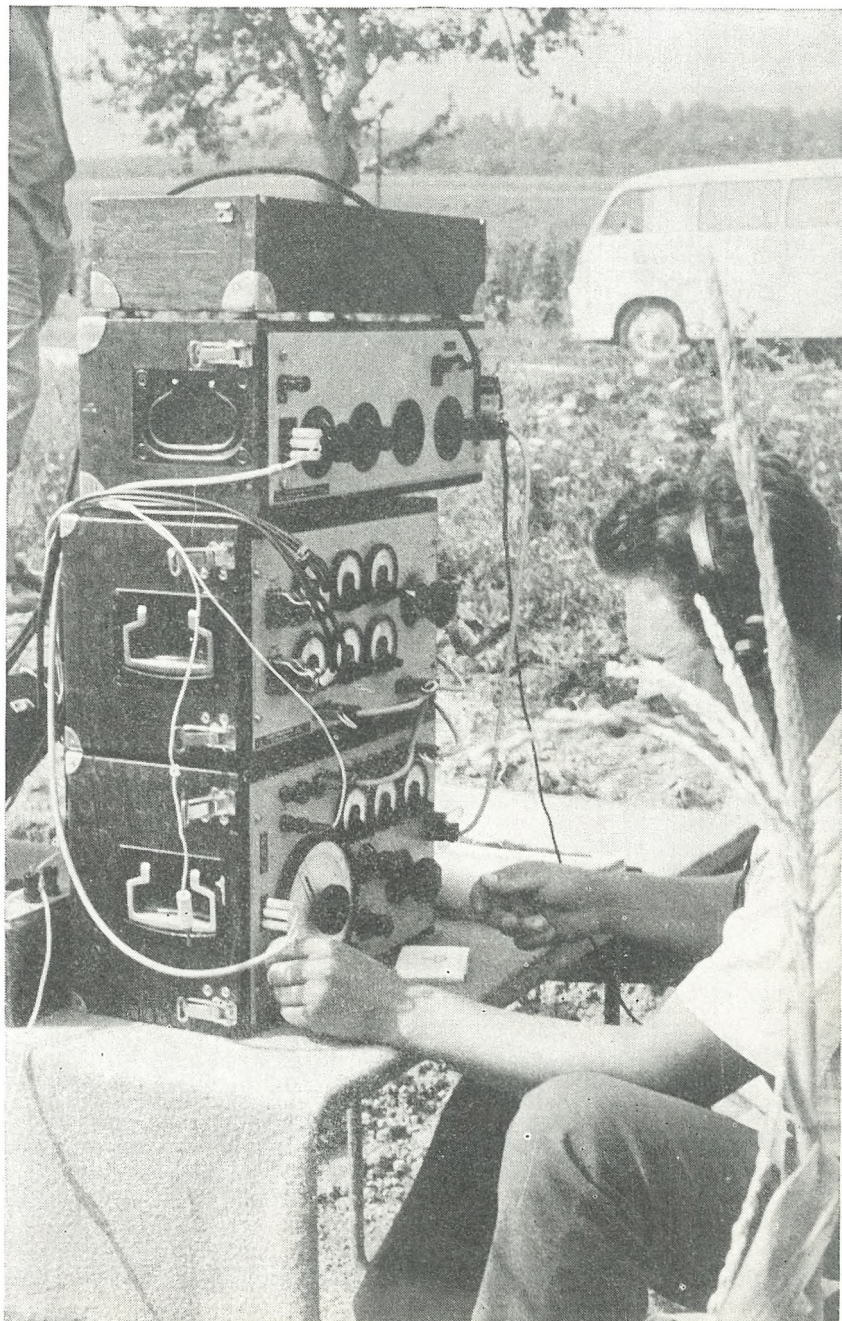
Montažna dela na medkrajevnem kablu.

V zadnjem obdobju smo pričeli skupaj z zunanji inštitucijami in firmami delovati tudi na področju KOROZIJSKE ZAŠČITE podzemnih instalacij. To področje se bo posebno razmahnilo zaradi ogroženosti podzemnih instalacij v Sloveniji, kot posledice uvedbe enosmerne električne vleke na železnici.

Da bi dosegli čim večjo usklajenost sedanjih in bodočih zmogljivosti za tovrstno dejavnost na območju Jugoslavije, smo vložili mnogo truda v poslovno-tehniško sodelovanje s podjetji iste stroke. Plod tega je sporazum o poslovno-tehničnem sodelovanju jugoslovanskih montažnih podjetij za področje

polaganja in montaže telekomunikacijskih kablov.

V poprečju zgradi podjetje letno 200—300 kilometrov novih kabelskih pravcev, bodisi krajevnih ali medkrajevnih. Zaradi kvaliteta dela je podjetje znano po vsej Jugoslaviji in si je pridobilo že zelo velik ugled. Zaradi tega so bila podjetju zaupana tudi največja dela na področju magistralnih zvez, kot so koaksialne kabelske zveze in drugi važni medkrajevni pravci. Obsežna dela je izvajalo podjetje tudi na področju telefonije za potrebe elektrogospodarstva in posebnih služb.

Kapacitivna izravnava
medkrajevnega kabla.

Razvoj distribucije električne energije v Sloveniji

Sedanja organizacija za distribucijo električne energije datira od leta 1963, ko je bilo ustanovljeno pet podjetij za distribucijo v Sloveniji, in sicer: Elektro Celje, Elektro Gorica, Elektro Kranj, Elektro Ljubljana in Elektro Maribor.

Takrat so se podjetja za distribucijo električne energije tudi ekonomsko ločila od elektrogospodarske skupnosti.

Podjetja za distribucijo električne energije so povezana v okviru Poslovnega združenja DES, prek njega pa so vključena v Koordinacijski odbor elektrodistribucije Jugoslavije in Poslovno združenje energetike Slovenije.

Vsa podjetja poleg osnovne tj. distribucijske dejavnosti opravljajo tudi postranske dejavnosti, ki obsegajo v glavnem: elektrogradnje, elektrokovinske delavnice in delavnice za vzdrževanje elektromerilnih naprav.

Distribucijska podjetja Slovenije kupujejo električno energijo od naslednjih proizvodno-prenosnih podjetij: Elektro-gospodarstvo Maribor, Savske elektrarne — Ljubljana in Soške elektrarne — Nova Gorica. Poleg tega imata podjetji Elektro Kranj in Elektro Ljubljana tudi lastno proizvodnjo električne energije v manjših distribucijskih elektrarnah. Na osnovi poslovnega sodelovanja pa prevzemajo distribucijska podjetja tudi višek energije od industrijskih elektrarn.

Distribucijska podjetja Slovenije oskrbujejo z električno energijo razen petih velikih potrošnikov (prek 50 milijonov kWh letno) vse potrošnike na področju SR Slovenije, in sicer okrog 535.000.

V obdobju od leta 1965 do 1968 je narasel odjem električne energije za 30 % ali 9,14 % poprečno letno. Največji porast v prodaji električne energije je pri odjemni skupini »gospodinjstvo«, in sicer 45 % ali 13,18 % poprečno letno.

Pri analiziranju konzuma električne energije so posebej interesantni deleži (%) posameznih skupin odjemalcev. Preglednica prikazuje deleže posameznih kategorij odjemalcev v celotnem konzumu električne energije v Sloveniji za leto 1968:

	%
Neposredni odjemalci	41,0
Odjemalci distribucije — skupno . . .	59,0
Odjemalci na visoki napetosti	31,2
Odjemalci na nizki napetosti — skupno .	27,8
Odjemalci skupine »gospodinjstvo« . .	19,6
Skupno	100

Zaradi primerjave navajamo deleže široke potrošnje v skupni potrošnji za vso državo in za nekatere druge države:

	%		%
Anglija	54,0	Avstrija	38,2
Bolgarija	27,4	Danska	69,0
Češkoslovaška	21,2	Švedska	36,0
Jugoslavija	34,3		

Delež široke potrošnje v Sloveniji je v primerjavi z deležem v Jugoslaviji in v večini zahodnih držav razmeroma nizek zaradi visokega deleža velikih porabnikov (industrijske elektropeči, plavži).

Ker ni sistemsko rešeno vprašanje financiranja razširjene reprodukcije v elektrogospodarstvu in še posebej distribucijskih naprav, so podjetja za distribucijo električne energije pri svojem razvoju vezana le na lastna sredstva, ki pa so zaradi nizke akumulativnosti izredno majhna. Temu primerna je tudi kvaliteta dobave električne energije, ki se kaže v glavnem pri:

- frekvenci,
- napetosti pri porabnikih,
- stalnosti (neprekinjenosti) dobave električne energije.

Sedanje stanje distribucijskega omrežja, zlasti nizkonapetostnega na mnogih konzumnih področjih (posebno podeželskih) ne omogoča, da bi zadovoljili vsaj minimalne zahteve, ki jih predpisuje pravilnik o tehničnih pogojih za dobavo električne energije.

Da bi se stanje vsaj delno izboljšalo, bi bilo treba v najbližji prihodnosti izgraditi nove razdelilne transformatorske postaje, predvsem za primarno napetost 110 kV s priključnimi daljnovodi, dopolnilne transformatorske postaje za nizko napetost s priključnimi daljnovodi itn. Ob tej priložnosti naj tudi omenimo, da v veliki meri slabšajo napetostne razmere na podeželju večji elektromotorji.

Zaradi slabega stanja omrežja (precejšnje iztrošenosti) in enostranskega napajanja se pojavljajo tudi pogoste prekinitve v dobavi električne energije, ki pri odjemalcih povzročajo precejšnje škode in nevšečnosti.

Kljub stalnemu pomanjkanju sredstev pa je distribucija nedvomno dosegla precejšnje uspehe, saj je v obdobju 1965—1968 povečala:

	%
— prodajo električne energije	za 30
— dolžino omrežja	za 25
— instalirano moč	za 40
— število odjemalcev električne energije	za 10
— število zaposlenih pa le	za 4,6

S stalnim večanjem prodaje električne energije, kvalitete v tehnični sestavi sredstev za delo in kvalitete v poslovanju so distribucijska podjetja v tem obdobju tudi precej izboljšala kvalifikacijski sestav delovne sile.

V prizadevanjih za sodobnejše in kvalitetnejše poslovanje so distribucijska podjetja Slovenije skupno nabavila moderen elektronski računski stroj IBM 360/30, ki deluje v okviru Poslovnega združenja DES.

Da bi zagotovili normalno rast distribucijskih podjetij, ki je — kot smo videli — izredno intenzivna, bo nujno potrebno takoj sistemsko rešiti vprašanje o financiranju razširjene reprodukcije. V nasprotnem primeru bo distribucija električne energije tudi zavirala gospodarski razvoj nasploh.

Do leta 1975 predvidevamo izgradnjo 23 transformatorskih postaj reda 110 kV, 500 km 35 kV daljnovodov, znatno ojačenje 10 in 20 kilovoltnega omrežja, saj se bo na novo priključilo okrog 140.000 manjših in okrog 150 večjih potrošnikov. Precej sredstev pa je namenjeno tudi za vlaganja v telekomunikacije in avtomatizacijo. Predvsem se predvideva dopolnitev telekomunikacijskih zvez v okviru podjetij, kakor tudi osnovnih enot in rajonov, skladno s predvideno večjo operativnostjo in zmanjševanjem časa izpadov v primeru okvar na napravah. Predvidevamo tudi dopolnitev merilnih naprav, predvsem bi prešli na meritve pretokov električne energije, meritve kvalitete električne energije, kakor tudi meritve pri potrošnikih.

Za zmanjševanje izgub in padcev napetosti v distribucijskih omrežjih je poleg večanja presekov ekonomsko utemeljeno zniževanje pretokov jalove energije. V ta namen je predvideno nameščanje statičnih kompenzatorjev tako pri potrošnikih kot v distribucijskem omrežju.

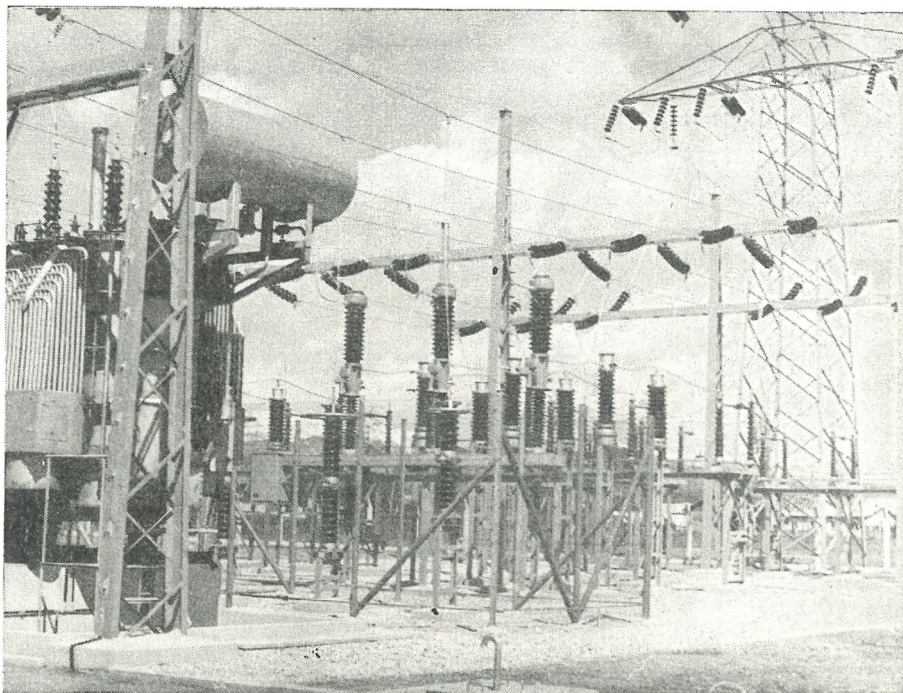
Z gradnjo 110 kV distribucijskih transformatorskih postaj se istočasno pojavlja potreba po ustrezno opremljenih distribucijskih obratovalnih bremenilnih centrih. Remontne delavnice, prostori za obratovanje in gradbene ekipe s sredstvi za delo in operativni centri, so važni elementi tehnološkega procesa pri distribuciji in so tudi za to predvidena sredstva.

Za pravilno načrtovanje razvoja distribucije in določevanje optimalnih rešitev posameznih problemov pa so potrebne ustrezne študije in razvojno delo.

Pri sedanjih cenah električne energije distribucijska podjetja razpolagajo le s ca. 40 odstotki potrebnih sredstev za razširjeno reprodukcijo.

Delno bi se stanje izboljšalo s korekcijo cen električne energije odjemalcem v odjemni skupini gospodinjstvo, predvsem z uvedbo prispevka za angažirano moč (kW), ki ga sedaj v Jugoslaviji nimajo edino podjetja za distribucijo električne energije v Sloveniji.

Prav tako bi bilo treba distribucijska podjetja oprostiti plačevanja obresti na poslovni sklad. Del stroškov pa bi morali vsekakor kriti potrošniki, ki se na novo priključujejo, in potrošniki, ki povečujejo priključno moč.

RTP
Ljubljana-Siška
110 kV stikalo

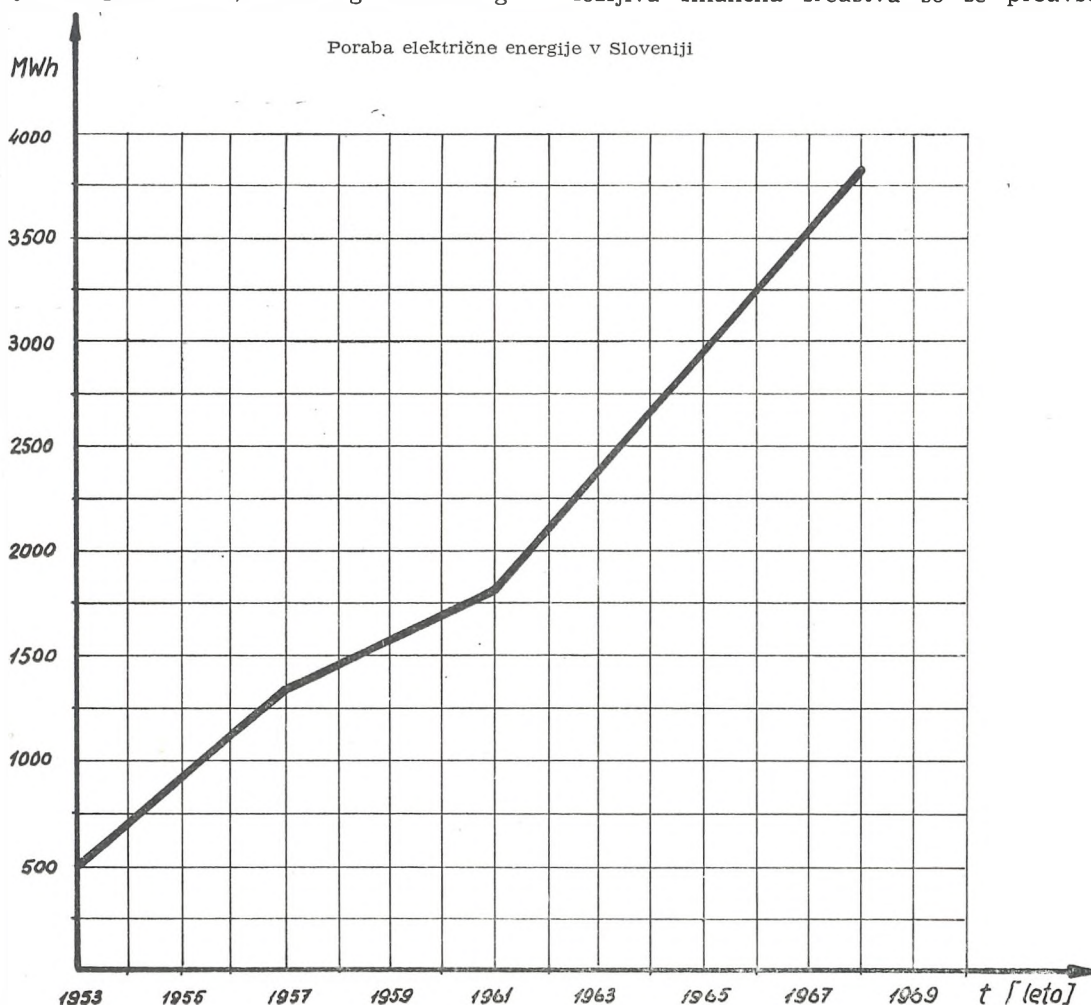
Razvoj elektrifikacije Slovenije

V kolektivnih elektrogospodarskih organizacij v Sloveniji prihaja že vrsto let občasno do izraza želja po sistematsko urejenem dokumentu o razvoju elektrifikacije slovenskega ozemlja od njenih prvih začetkov do današnjih dni. Kljub temu pa v organizacijah, ki združujejo elektro-distribucijska podjetja, do nedavnega ni bilo prave pobude za pristop k takemu delu, bodisi zaradi obilice drugih problemov ali zaradi obstoječega organizacijskega stanja v našem elektrogospodarstvu.

Prihodnje leto bomo praznovali 25-letnico osvoboditve, hkrati pa poteka četrto stoletje intenzivnejše elektrifikacije naše domovine. Zavedajoč se, da je na voljo le še malo časa, če naj jubilejna knjiga izide še na prehodu let 1970/71, je združenje DES prevzelo iniciativo in se odločilo, da se bo skupno z vsemi drugimi slovenskimi elektrogospodarskimi organizacijami: Elektro gospodarstvo Maribor, Savske elektrarne, Soške elektrarne, Termoelektrarna Šoštanj in Poslovno združenje energetike SRS, lotilo tega zahtevnega

dela. Pri tem bodo lahko sodelovala tudi tista večja podjetja, ki nastopajo kot izvajalci del in dobavitelji opreme pri izgradnji investicijskih objektov. Naša težnja je, da naj jubilejni almanah v čim popolnejši obliki podaja razvoj naše elektrifikacije in njenega gospodarstva.

Iz diagrama o porabi el. energije je razvidno, kako se je elektrifikacija z veliko naglico večala zlasti po letu 1953, zato ker so bile cene električne energije v primerjavi z drugimi dobrinami dokaj ugodne. Ta diagram prikaže porabo el. energije vseh porabnikov za vso Slovenijo šele od leta 1953 dalje zato, ker pred tem letom nimamo zanesljivih podatkov za »direktne« odjemalce. Iz diagrama pa je tudi lahko sklepati, da so se morale glede na nadpoprečen porast v porabi el. energije dograjevati nove elektrarne bodisi vodne ali kalorične, prenosne naprave višjih napetosti (35, 110, 220 kV) in distribucijska (srednje in nizkonapetostna) omrežja. Razpoložljiva finančna sredstva so se predvsem

vlagala v proizvodne objekte in prenosne naprave, medtem ko je bilo financiranje distribucijskih naprav zelo odvisno od finančnega sodelovanja nekdanjih okrajev, občin, skladov, drugih družbeno-političnih organizacij in gospodarskih podjetij.

Da pa se je v minulih letih zgradilo v Sloveniji premalo kakršnihkoli elektrarn, nam je letošnja redukcija žalosten dokaz. Pri izgradnji elektroenergetskih naprav ne smemo pozabiti na dejstvo, da nikdar in nikjer ne delujejo istočasno vse naprave s 100-odstotno zmogljivostjo, čemur prav radi botrujejo vremenski vplivi.

Na velik porast v porabi el. energije je prispevalo »gospodarstvo«, kar se močno kaže v mestih. V zadnjih letih se ta pojav opaža tudi na podeželju, kjer so radio, televizija, el. štedilnik, el. peč in drugi gospodinjski pripomočki osvojili marsikatero delavsko ali kmečko gospodinjstvo.

Za uresničitev naloge je združenje DES iz vrst včlanjenih podjetij imenovalo posebno strokovno komisijo, ki je hkrati tudi uredniški odbor. Člani komisije so:

1. Mirko Zupanc, za podjetje Elektro Celje,
2. Peter Falatov, za podjetje Elektro Gorica,
3. Mile Vozel, za podjetje Elektro Kranj,
4. Stane Jesih, za podjetje Elektro Ljubljana — predsednik,
5. Josip Kos, za podjetje Elektro Maribor, in razen teh še
6. Stanislav Fras, tajnik komisije in glavni urednik.

Na eni izmed prvih sej se je tudi odločilo, da bodo člani komisije od 1. do 5. v drugi fazi dela — uredniki, ki bodo z glavnim urednikom sestavljali uredniški odbor.

Sprejeto je načelo, da se zbirajo podatki in dokumentacija po območjih obstoječih petih distribucijskih podjetij in pa da se celotna zgodovina naše elektrifikacije razdeli na štiri obdobja:

- od začetka do konca prve svetovne vojne,
- od konca prve vojne do 6. aprila 1941,
- od 6. aprila 1941 do 9. maja 1945,
- od 9. maja do konca leta 1970.

Knjiga bo urejena po gornjih obdobjih, zajemajoč ne samo osnovno dejavnost elektrogospodarstva na bivšem primorskem, kranjskem in štajerskem ozemlju današnje Slovenije, temveč tudi vse druge dejavnosti, vključno strokovno šolstvo, publicistiko, strokovno udejstvovanje, šport, stanovanjsko izgradnjo itd.

Uredniški odbor ima v prvi fazi svojega dela nalogo:

- da sestavi predlog za vsebino knjige in
- da takoj prične z zbiranjem gradiva.

Literature oziroma dokumentacije s tega področja je razmeroma malo. Podatke za čas

po osvoboditvi ne bo pretežno zbrati, ker poleg letnih poročil, odkar izhajajo, obstaja vrsta priložnostnih publikacij. Naloga urednikov bo preverjati zbrane podatke za dobo pred drugo svetovno vojno, kar bo tem težje, čim globlje segamo v zgodovino. Zato menimo, da bi k uresničitvi zamisli lahko v veliki meri prispevali dolgoletni sodelavci v elektrogospodarstvu.

Gori imenovani bodo pri zbiranju podatkov zlasti za I. obdobje navezani na gradivo oz. podatke, ki jih je danes moč dobiti v starejših arhivih ali knjižnicah, največ podatkov pa se bo dobilo od starejših članov kolektivov elektrogospodarstva, ki pomnijo ali poznajo dogajanja na tem področju tudi v že dokaj odmaknjeni preteklosti. Da bi se v delo za zbiranje podatkov vključilo čimveč najboljših poznavalcev razmer v elektrogospodarstvu, je komisija sestavila spisek — register 174 že upokojenih ali aktivnih članov elektrogospodarskih kolektivov. Uredniški odbor bo moral vse podatke, dobljene po ustnem izročilu, dobro preveriti.

Letni poprečni porast v porabi el. energije iz javnih elektrarn v zadnjih 10 letih (brez industrijskih) za vso Slovenijo je znašal 9,3 odstotka, medtem ko je v gosteje naseljenih krajih mesta, kjer je močan odjem »gospodarstvo«, ta porast znašal 11 do 14 %. To so zaskrbljujoče številke, saj drugod v že elektrificiranem svetu znaša letni porast 7,4 %.

Da je v zadnjih letih Slovenija dosegla že lepo stopnjo elektrifikacije, dokazuje dejstvo, da je v lanskem letu znašala letna poraba el. energije v kWh na prebivalca in na leto skoraj 3000 kWh, s čimer se močno bližamo stopnji elektrifikacije v sosednji Avstriji, DR Nemčiji in Belgiji.

Slovenija je dobivala el. energijo od Dravskih, Savskih in Soških vodnih elektrarn, Šoštanja, Trbovelj, Brestanice, Toplarne Ljubljana (termoelektrarne) in iz uvoza: iz SRH, Avstrije in Italije.

V bodočnosti se bodo morale zgraditi potrebne elektrarne za pokrivanje porabe elek. energije približno do leta 1985: Srednja Drava II, Savske elektrarne, (cevne, od Litije do Krškega), na Muri, HE Solkan, Akumulacijska elektrarna na Savi ali Dravi, še neznana termoelektrarna velikosti Šoštanj II, okoli leta 1981 nuklearna elektrarna in okoli leta 1982 elektrarna na olje, zemeljski plin ali nafto, moči vsaj 320 000 kW, tako da bo pri srednji letni vodi moč vseh slovenskih javnih elektrarn znašala okoli leta 1985 približno 2500 MW.

Da se bo prenašala el. energija, proizvedena v navedenih novih elektrarnah, bo treba zgraditi tudi ustrezno prenosno in distribucijsko omrežje, kar po sedanjih cenah zahteva z elektrarnami vred letno približno 430 milijonov dinarjev.

SATURNUS

„Napredek je v kakovosti in nizkih cenah“

Tovarna Saturnus je največji jugoslovanski proizvajalec kovinske embalaže za živilsko predelovalno industrijo, farmacevtsko in kemično industrijo ter za luksuzne embalaže. Poleg tega ima še moderno proizvodnjo svetlobne opreme za motorno industrijo. V 48 letih dela si je Saturnus z močnim razvojem in visoko kakovostjo priboril vodstvo med jugoslovanskimi proizvajalci. V svoji panogi pa Saturnus ni osamljen. V Jugoslaviji je še več proizvajalcev kovinske embalaže. Največji in s proizvodnjo Saturnusu najbolj podoben je Metalografski kombinat z Reke, ki proizvaja predvsem manjšo embalažo iz bele pločevine. Drugi proizvajalci so še: Lim-Zagreb, Proleter-Beograd in Limprodukt iz Novega Sada.

Iz tega je razvidno, da med proizvajalci kovinske embalaže ne manjka konkurenčnosti. Tekmovanje med podjetji s ciljem, biti na trgu čim cenejši in pri tem dosegati čim večje dobičke, je podjetja gnalo v velika vlaganja v modernizacijo proizvodnje. Podjetja so se opremila z dragimi avtomati z velikimi zmogljivostmi, ki terjajo velike serije in veliko tržišče. Tako je nenadoma jugoslovansko tržišče premajhno. V podjetjih so se nakopičila osnovna sredstva z mnogo večjimi zmogljivostmi proizvodnje, kot pa je absorpcijska zmogljivost našega tržišča. Jasno je, da se je pokazal nesmisel razdrobljene proizvodnje in nujnost po združevanju v tej panogi proizvodnje.

Vemo, da je smiselno gospodarstvo le v stalni modernizaciji, v avtomatizaciji proizvodnje s čim manj človekovega fizičnega dela, ki pa zahteva velika finančna vlaganja za raziskave v tehnologiji, raziskave tržišča in osnovna in obratna sredstva. To je pot do nizkih proizvodnih stroškov, nizkih cen in končno do nizkih življenjskih stro-

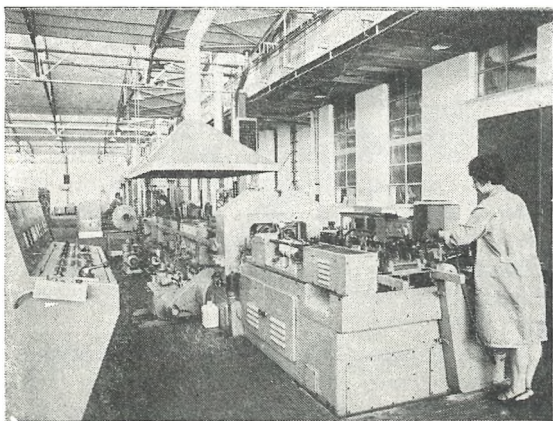
škov delavca. Za tem stremi naše gospodarstvo in temu se ne moremo izogniti, lahko le zavlačujemo, to pa je za naše gospodarstvo silno drago.

Vodstvo in samoupravni organi v Saturnusu so večkrat razpravljali o teh gibanjih, še posebno o konkretni situaciji med proizvajalci kovinske embalaže. Zaključki teh razprav so bili vedno enaki, in sicer, da je pot združevanja edina perspektivna pot tudi med embalažerji. Zato ni čudno, če je Saturnus dal že več pobud v to smer. Pripravljen je bil seči v roko drugim proizvajalcem embalaže in je nenehno iskal primerne poti v to smer, vendar do konkretne realizacije še ni prišlo. Delo na področju integracijskih poskusov le ni zaman — konfrontacija stališč, spoznanje, da je pot do integracije zelo težka in polna problemov — bogati vodstva z novimi izkušnjami, ki bodo sčasoma prav gotovo rodile zelene rezultate.

Vendar delo na področju združevanja ni edino. Prva in najvažnejša je naloga, ki so si jo zadali že pred začetkom gospodarske reforme, to je: vrhunska kakovost in nizke cene.

Hitro rast v obsegu proizvodnje smo zastavili in se lotili notranjega urejanja s ciljem, da dosežemo evropsko kakovost in čim nižje stroške. Ker pa smo proizvajalec embalaže in naše konserve še niso končni proizvod, je kakovost in cena polnjene konserve, ki jo kupi potrošnik, odvisna tudi od tistih, ki jo polnijo in dostavijo na tržišče. Zato smo se odločili za veliko akcijo sodelovanja med nami in predelovalci mesa, sadja in zelenjave, da bi s skupnimi naporji prišli do rešitev, ki zagotavljajo visoko kakovost in ceno proizvodnje. V ta namen organiziramo vsako leto posvet za tehnične kadre v podjetjih živilske predelovalne industrije, ki so odjemalci naše embalaže. Tesno sodelujemo tudi z inštituti za tehnologijo predelovanja živil, ki nas seznanijo s svojimi eksperimentalnimi dosežki in dosežki v svetu. Tako združujemo teorijo in prakso in dogovarjajo se strokovnjaki iz proizvodnje in znanstveniki iz inštitutov.

Danes, ko smo na tem področju že globoko zaorali v ledino, lahko zadovoljni rečemo, da je bila usmeritev v to pravilna in je prinesla že vrsto dragocenih tehnoloških rešitev. Tako je konserva v Saturnusu izdelana kakovostno, pri predelovalcih mesa, sadja in zelenjave pa kakovostno polnjena, kar je zmanjšalo izmet in reklamacije. Izboljšala se je kakovost in zmanjšali so se stroški, odnosi med proizvajalcem in uporabnikom embalaže pa so postali še trdnejši, kar je porok za nove uspehe.

Nova linija za izdelovanje konservnih škatel z zmogljivostjo do 9000 kosov na uro, postavljena v obratu Zalog, specializiranem za proizvodnjo konzerv

20 let veletrgovine Mercator

import-export — LJUBLJANA

...to je obdobje, v katerem so delovni kolektivi v relativno kratkem času, s pritrgovanjem osebnih dohodkov in ob naporih, sproščanju ustvarjalnosti svobodnega proizvajalca in poglobljanju delavskega samoupravljanja pomagali ustvarjati nove pogoje za gospodarjenje, pomagali razvijati moderno industrijsko skupnost jugoslovanskih narodov in se začeli enakopravno in uspešno vključevati v mednarodno delitev dela.

Mercator sodi danes v vrsto največjih trgovskih podjetij v našem jugoslovanskem gospodarskem prostoru. Razvilo se je iz leta 1949 ustanovljenega trgovskega podjetja »Živila« v Ljubljani. Nekdaj skromna detajlistična in grosistična dejavnost v razdeljevanju prehrabnih dobrin se je danes nesluteno razvila v mogočno in od potrošnikov priznano dejavnost, ki je prisotna na domačem in tujem tržišču.

V letu 1953 je takratni kolektiv spremenil ime svoje firme v Mercator, trgovsko podjetje, Ljubljana. Zunanjetrgovinsko dejavnost je podjetje začelo razvijati leta 1957 in jo uspešno opravlja do leta 1963, ko jo je moralo opustiti v skladu s takratnimi predpisi pristojnega zveznega organa, ki se je takrat ravnal po načelu, da se v vsaki republiki daje soglasnost za zunanjetrgovinsko poslovanje le enemu trgovskemu podjetju iz iste oziroma sorodne stroke. Zunanjetrgovinsko registracijo je podjetje ponovno dobilo v začetku leta 1967.

V letu 1961 je zajel proces integracije tudi podjetje Mercator. Temu se je pripojilo 16 samostojnih trgovskih podjetij, dve proizvodni podjetji: Tovarna mesnih izdelkov v Ljubljani in Emba, podjetje za predelavo in embaliranje živil, dalje dve podjetji za ekonomske usluge: Hladilnica ter Investa (s programom inženiringa za trgovinske, gostinske in poslovne objekte in opremo). Nadalje se je integriralo s podjetjem še eno gostinsko podjetje: Kavarna Evropa v Ljubljani.

Tako združuje danes Mercator grosistično in detajlistično dejavnost (v 305 prodajalnah v 18 občinah v SRS, od katerih je 42 sodobnih in moderno opremljenih samopostrežb), lastni uvoz in izvoz, proizvodno in gostinsko dejavnost, moderno hladilnico in kompleten inženiring. V podjetju je zaposlenih 2450 delavcev, v uku pa je 384 učencev v gospodarstvu.

Podjetja, ki so se pripojila, so dobila status enot z lastnimi samoupravnimi organi, pravica mi in dolžnostmi, ki so določeni s statutom podjetja. Zato lahko to strukturo podjetja označimo kot ekonomsko, poslovno in organizacijsko skupnost samoupravnih poslovnih, obratnih ekonomskih in drugih enot združenega dela. Integracijski proces ni zmanjšal samostojnosti pripojenih kolektivov, temveč je samo racionalno in smotno opredelil področja, kjer je ta samostojnost ekonomsko možna in učinkovita.

Se nekaj podatkov iz preteklega obdobja: V letu 1953 je podjetje doseglo 14 milijonov N dinarjev realizacije pri 46 zaposlenih. Ob koncu leta 1969 pa bo znašala realizacija 850 milijonov novih dinarjev pri 2450 zaposlenih in 384 učencih v gospodarstvu. Leta 1962 je bil povprečni mesečni osebni dohodek 311 novih dinarjev, za leto 1969 pa bo znašal povprečni osebni dohodek 1270 novih dinarjev. Vrednost osnovnih sredstev podjetja je bila v letu 1962: 25 milijonov novih dinarjev, ob koncu leta 1969 pa bo znašala vrednost osnovnih sredstev 110 milijonov novih dinarjev. Trgovske površine Mercatorja predstav-

S srečanja zasedanja centralnega DS veletrgovine MERCATOR v Ljubljani dne 27. novembra 1969. Predsednica centralnega delavskega sveta veletrgovine Mercator in gen. direktor izročata predstavnikom Onkološkega inštituta v Ljubljani darilo delovne skupnosti ob njegovi 20. obletnici: 5.000.000 starih dinarjev za gradnjo novega Onkološkega inštituta v Ljubljani

ljajo danes 65.000 m². V to povečanje je podjetje vložilo vsa razpoložljiva sredstva.

Drugi viri za razširjeno reprodukcijo: sredstva bank in teritorialno političnih skupnosti so bila kaj slabo udeležena, kljub temu da je splošno znano, da intenzivna in obsežna stanovanjska izgradnja nujno zahteva tudi gradnjo prepotreb- nih oskrbovalnih centrov.

Odprt problem pa so za trgovino še vedno tisti poslovni prostori, ki jih je dobilo podjetje le v uporabo, ne pa tudi v upravljanje. Ta problem delovna skupnost precej občuti, ker svoje detalistične dejavnosti ne razvija le v večjih centrih, temveč tudi zunaj njih. Nadaljnje težave so tudi pri premagovanju večtirne politike prometnega davka, pri formiranju cen in še vedno administrativnega odrejanja marž. Mercator-jeva maloprodajna mreža je razvita na področju 18 občin, v vsaki občini pa veljajo drugačne stopnje prometnega davka!

Celotni družbeni razvoj je sproti narekoval, da se prilagajamo vsem novim pogojem za boljše in sodobnejše zadovoljevanje potreb potrošnikov, ob upoštevanju prizadevanj vseh družbeno-političnih dejavnikov za čim hitrejšo prilagajanje trgovinskega omrežja povečani proizvodnji potrošnih dobrin. Modernizacija trgovine zahteva sodobnejše oblike prodajne tehnike, ki naj časovno zmanjša nakupe, poveča prodajne zmogljivosti, potrošniku pa omogoči neposredni stik z blagom in razbremeni zaposlene v trgovini. S tem pa je povezano nenehno prizadevanje veletrgovine Mercator za dvig strokovnosti članov delovne skupnosti, da bodo le-ti postali resnični svetovalci potrošnikom. Tako je vložil Mercator nad 6 in pol milijona novih dinarjev za izobraževanje kadrov ter nad 8 milijonov novih dinarjev za stanovanjsko izgradnjo v zadnjih 9 letih, kar je dokaz, da je skrb za človeka v podjetju vsestranska in stalno prisotna.

Še nekaj števil in podatkov o perspektivnem razvoju podjetja. Le-ta je začrtan v petletnem razvojnem programu, ki ga je Mercator začel uresničevati že letos. Po tem programu razvoja bo Mercator v petih letih povečal sedanje prodajne površine za 100 %, število zaposlenih se bo podvojilo. To pa pomeni povečanje prometa na približno 1800 milijonov novih dinarjev.

Na koncu zabeležimo še tole: kolektiv veletrgovine Mercator je svoje zavidljive uspehe 20-letnih prizadevanj proslavil na skromen način. Šestintrideset »dvajsetletnikov«, ki so bili zaposleni v podjetju od njegovega začetka, je prejelo spominska darila: priznanja, v obliki grafike, ki jo je izdelal renomirani slovenski grafik Janez Bernik prav v ta namen. Ob svoji 20. obletnici pa je kolektiv ponovno pokazal in dokazal svoje veliko razumevanje do problemov družbene skupnosti. Ob tej priložnosti je naklonil 5 milijonov starih dinarjev skladu za izgradnjo novega onkološkega inštituta. Naklonilo delovne skupnosti so sprejeli na slovesnem zasedanju centralnega delavskega sveta predstavniki Onkološkega inštituta s prof. dr. Boženo Ravnič-harjevo na čelu.

Papirografika

LJUBLJANA, Resljeva 30

Trgovina s papirjem in grafičnimi potrebščinami na veliko

Cestitamo vsem delovnim ljudem in svojim poslovnim prijateljem za dan republike 29. novembra, obenem pa jim želimo SREČNO IN USPEŠNO NOVO LETO 1970!

Olma

LJUBLJANA, POKOPALIŠKA 5

Telefon 311 245

proizvaja olja vseh vrst za tekstilno, usnjarsko in kovinsko industrijo ter lepila in mase za gradbeništvo.

Cestitamo za DAN REPUBLIKE 29. november!

Vsem svojim poslovnim prijateljem in delovnim ljudem pa želimo uspešno in SREČNO NOVO LETO 1970!

LES

poslovno združenje

LJUBLJANA, MIKLOŠIČEVA CESTA 38

Telefon 310 596

VSEM POSLOVNIM PRIJATELJEM IN DELOVNIM KOLEKTIVOM CESTITAMO ZA PRAZNIK DNEVA REPUBLIKE 29. NOVEMBER, OBENEM PA ŽELIMO SREČNO NOVO LETO 1970!

Težmer

servis za popravilo tehnic, težnih in merilnih naprav

LJUBLJANA, GORNJI TRG 44 — Telefon 20 844

Tudi naš kolektiv se pridružuje čestitkam

ZA DAN REPUBLIKE 29. NOVEMBER

Vsem svojim poslovnim prijateljem in delovnim ljudem pa želi uspešno in SREČNO NOVO LETO 1970!

Priporočamo se še v naprej za izkazano zaupanje pri naših storitvenih uslugah.

IZVOZNO-UVOZNO
PODJETJE

Slovenija šadije

LJUBLJANA, MIKLOŠIČEVA 10/IV

Hladilnica in zorilnica banan: Zalog pri Ljubljani
Hladilnica: Bohova pri Mariboru

Predstavništva in skladišča:

VOLČJA DRAGA; KANAL OB SOČI; KOPER,
Vojkovo nabrežje 12; BEOGRAD, Knez Mihajlova
7/III; SUBOTICA, Trg cara Jovana 3; ZAGREB;
BRČKO

Koteks Tabus

IMPORT

EXPORT

LJUBLJANA

in trgovina
visoke mode

BOUTIQUE

v poslovni stavbi
Miklošičeva 5

želita svojim cenjenim odjemalcem in poslovnim prijateljem SREČNO IN USPEŠNO NOVO LETO 1970!

Tiskarna ptt
Ljubljana

TRŽAŠKA CESTA 42

Telefon 61 475
61 630

Izdelujemo tiskovine vseh vrst, kakor:

VEČBARVNI TISK
PLAKATE
RAZGLEDNICE
KATALOGE
PROSPEKTE
ETIKETE
BROŠURE
KNJIGE
OBRAZCE
ITD.

Naši specialni
oddelki:

STROJNA STAVNICA
ROČNA STAVNICA
PLASTIČNA STEREOTIPIJA
KNJIGOTISK
KNJIGOVEZNICA

VSEM POSLOVNIM PRIJATELJEM IN DELOVNIM KOLEKTIVOM ČESTITAMO ZA PRAZNIK DNEVA REPUBLIKE 29. NOVEMBER, OBENEM PA ŽELIMO SREČNO IN MIRNO NOVO LETO!

•HOJA• LJUBLJANA
PREDELAVA LESA
LJUBLJANA LANGUSOVA 8

Oskrbimo vam: rezan les / lesno galanterijo / rolete, lesene in plastične / kletno pohištvo / vgrajeno pohištvo / kuhinjske elemente / stavbeno mizarske izdelke / strešne konstrukcije in montažne hiše in hišice.

Telefoni: Prodajni sektor 20 122,
centrala 20 042, 20 977, 20 532

VSEM POSLOVNIM PRIJATELJEM IN DELOVNIM KOLEKTIVOM ČESTITAMO ZA PRAZNIK DNEVA REPUBLIKE 29. NOVEMBER, OBENEM PA ŽELIMO SREČNO IN MIRNO NOVO LETO!

metalka

LJUBLJANA, DALMATINOVA 2

PRODAJA, UVAŽA IN IZVAŽA

izdelke metalurgije in kovinske industrije, izdelke elektroindustrije, izdelke iz gume in umetnih snovi, gradbeni material, rudnine

ZASTOPA INOZEMSKÉ FIRME

v specializiranih prodajalnah na drobno v **Ljubljani, Domžalah, Kamniku, Mariboru, Metliki, Ptuju, Bečeju, Prištini in Titogradu**

vam nudimo kovinske izdelke za dom in gospodinjstvo, obrt, gradbeništvo in industrijo

KOMUNALNO
PODJETJE
VIČ

LJUBLJANA

Uprava, tehnična služba, služba za urejanje in oddajo stavbnih zemljišč

LJUBLJANA, VRHOVNIKOVA ULICA 2

Telefon h. c. 61 279, 61 286, 61 288
direktor: 61 780

Stranski obrati:

Ljubljana, Viška 58 in 65
Telefon: 61 424, 61 328

- gradi in vzdržuje ceste,
- gradi manjše mostove, kanalizacijo, razne objekte itd.,
- ureja mestna zemljišča,
- opravlja strojne storitve po konkurenčnih cenah,
- daje brezplačne tehnične informacije,
- opravlja transportne storitve,
- izdeluje in prodaja betonske izdelke.

VSEM POSLOVNIM PRIJATELJEM IN DELOVNIM KOLEKTIVOM ČESTITAMO ZA PRAZNIK DNEVA REPUBLIKE 29. NOVEMBER, OBENEM PA ŽELIMO SREČNO IN MIRNO NOVO LETO!

COMMERCE

ZASTOPSTVO INOZEMSKIH TVRDK
IZVOZ-UVOZ
LJUBLJANA, TITOVA CESTA 81
Telefon h. c.: 322 241

Zastopamo priznane tuje tvrdke, ki oskrbujejo našo kemično, tekstilno, papirno, gradbeno in druge industrije s surovinami, stroji in orodji ter kmetijstvo z zaščitnimi sredstvi za rastlinstvo in gnojili. Spremljevalne dejavnosti (servise, tehnično-posvetovalne in druge službe) zaokrožujejo našo dejavnost.

Cestitamo za praznik DNEVA REPUBLIKE 29. november, istočasno pa želimo svojim poslovnim prijateljem in znancem tudi SREČNO IN USPEŠNO NOVO LETO 1970!

Še danes se prepričajte, kaj je Signal

EDINO ZOBNA KREMA

Signal

vsebuje fosfate in heksaklorofen, ki ščiti vaše zobe 24 ur.

SIGNAL — svetovna znamka!

LJUBLJANA

PODJETJE

PLASTIFIKACIJA

KAREL ZUPANČIČ

plastificer

LJUBLJANA, SAVELJSKA CESTA 21
Telefon del. 341 217, stanovanje 341 019

vam plastificira različne tiskovine, kot so npr.: razglednice, slike, katalogi, ovitki revij, knjige, brošure, mape, karte, prospekti, albumi.

Svojim poslovnim prijateljem in znancem želi SREČNO IN USPEŠNO NOVO LETO 1970!

Preden pričnete graditi,
obiščite trgovsko podjetje

GRAMEX

LJUBLJANA

KURILNIŠKA 10

Prepričali se boste, da imamo na zalogi bogato izbiro najrazličnejšega gradbenega materiala. Priporočamo vam nakup sanitarne in obložne keramike iz uvoza po konkurenčnih cenah. — Obiščite naša skladišča v Ljubljani, na Lavrici in Vrhnikih. — Izkoristite možnost nakupa tudi v popoldanskem času.

Ž I M A

tovarna ščetarskih
in žimarskih izdelkov

LJUBLJANA, FUŽINE 21

Telefon 48 048

proizvaja

sortirano ščetno, tapetniško
žimo, ščetke in čopiče.

Naša delovna skupnost ŽIMA se tudi pridružuje čestitkam za PRAZNIK DNEVA REPUBLIKE 29. november, obenem pa želi vsem poslovnim prijateljem, dobaviteljem in odjemalcem SREČNO IN USPEHA POLNO NOVO LETO 1970!

Komunalno podjetje

MESTNI VODOVOD

Ljubljana, Krekov trg 10

Telefon taj. 314 572, dir. 312 642

Vzdržuje in gradi vodovodne napeljave
na področju mesta

Za DAN REPUBLIKE

čestitamo

vsem delovnim kolektivom
in našim poslovnim prijateljem!

PEKARSKO PODJETJE

PEKARNA CENTER

LJUBLJANA, TRŽAŠKA CESTA 90

Telefon h. c. 61 235, dir. 61 455

vam priporoča v svojih prodajalnah kvaliteten kruh in druge pekarske ter slaščičarske izdelke. Odjemalcem prodajamo tudi visokokvalitetno pakirano moko in testenine. Obiščite nas in prepričali se boste o kvaliteti naših izdelkov.

Cestitamo za praznik DNEVA REPUBLIKE 29. november, istočasno pa želimo svojim poslovnim prijateljem in znancem tudi SREČNO IN USPEŠNO NOVO LETO 1970!

Gozdno gospodarstvo Ljubljana

s sedežem

v Ljubljani, Tržaška cesta 2

prek svojih obratov proizvaja
in prodaja vse vrste gozdnih
sortimentov, opravlja gozdno
gojitvena dela, gradi ceste ter
osnavlja gozdne plantaže
in intenzivne nasade

Cestitamo vsem našim poslovnim prijateljem in delovnim ljudem ZA DAN REPUBLIKE 29. NO-
VEMBER, obenem pa želimo svojim poslovnim
prijateljem in znancem SREČNO IN USPEŠNO
NOVO LETO 1970!

TRGOVSKO PODJETJE

"Moda"

LJUBLJANA, RIMSKA CESTA 24
Telefon: 20 133

se priporoča s svojimi poslovalnicami:

MANON, Prešernov trg 3
MODA, Nazorjeva 5
OKRAS, Čopova 42
MODA, Cankarjeva 7

Cestitamo za praznik dneva republike, obenem
pa želimo srečno in uspešno NOVO LETO 1970!

GALIS

LJUBLJANA

Lepodvorska ulica 23 a

trgovsko podjetje z igračami,
galanterijskimi izdelki
in otroško konfekcijo
na debelo

Telefoni: direktor 310 061
komerciala 311 314
oddelek pletenin
— blagajna 311 315
skladišče 311 306

Cestitamo vsem delovnim ljudem in svojim
poslovnim prijateljem ZA DAN REPUBLIKE
29. november, obenem pa želimo polno delov-
nih uspehov v NOVEM LETU 1970!

TRGOVSKO PODJETJE **Drogerija**

Telefon 311 650, 311 646

Ljubljana, Ulica Milana Majena 12

sporoča cenjenim kupcem, da ima v svojih po-
slovalnicah v Ljubljani in Domžalah lepo izbiro
daril, kot so damske manikire, moške in dam-
ske potovalne garniture, kopalni pribor, razpr-
šilci za kolonjsko vodo, okrasni predmeti z bo-
gato izbiro domačih in inozemskih kozmetičnih
preparatov. Obiščite naš kozmetični salon »CU-
TIS« v Pražakovi ulici 8 in pedikerski salon
»Danica« na Trubarjevi cesti.

Cestitamo ZA DAN REPUBLIKE
29. november,

svojim poslovnim prijateljem, znancem in vsem
delovnim ljudem, obenem pa želimo SREČNO
IN MIRNO NOVO LETO 1970!

TRGOVSKO PODJETJE

Izbira

LJUBLJANA, TOMSIČEVA 2/V
Telefon: 23 521, 22 571

Kupujte vse modno blago v naših posloval-
nicah:

ROKAVIČAR, Titova cesta 10, telefon 23 415
Pletenine, trikotaza, rokavice
PIONIR, Titova 17, telefon 21 597
Vsa oblačila za otroke, igrače
NOGAVIČAR, Nazorjeva ulica 3, telefon 23 414
Nogavice vseh vrst
JELKA, Miklošičeva 34, telefon 314 134
Modno blago vseh vrst
MAJA, Miklošičeva 10, telefon 312 024
Specialna trgovina za ženske rokavice, noga-
vice, perilo, pletenine

**INŽENIRSKI BIRO
ELEKTROPROJEKT
LJUBLJANA**

GRADBENE, STROJNE IN ELEKTRO-
TEHNIČNE SKUPINE IZDELUJEJO
KOMPLETNO INVESTICIJSKO TEH-
NIČNO DOKUMENTACIJO IN IZVA-
JAJO ENGINEERING ZA ENERGETSKE
IN INDUSTRIJSKE OBJEKTE

Specializirano podjetje za razsvetljavo

Javna razsvetljava

LJUBLJANA, POLJANSKI NASIP 42

Telefon: h. c. 321 598, kom. 321 571, dir. 312 936

Izdelujemo, projektiramo in montiramo
vse vrste svetlobnih napisov. Izdeluje-
mo svetlobna telesa (plafoniere) vseh
vrst zahtevanih dimenzij. Montiramo
in izdelujemo svetlobne strope. Naši iz-
delki so iz najnovejših in najkvalitet-
nejših materialov.

Obveščamo vse občinske skupščine kakor
tudi vse gospodarske organizacije, da da-
jemo usluge podjetjem in projektivnim
birojem pri izdelavi projektov in gradnji
javne razsvetljave: razsvetljavo športnih
objektov, igrišč in kopališč, osvetlitve raz-
nih monumentalnih zgradb, fasad, cest,
mostov, spomenikov in dvoran. Opravlja-
mo usluge pri izdelavi in montaži reklame
in izložbene razsvetljave, transparentov,
semaforjev in drugih prometnih znakov.
Vzdržujemo in opravljamo vse servisne
storitve za vse vrste obstoječe razsvet-
ljave in osvetlitve.

Zahtevajte informacije in ponudbe!

Delovna skupnost JAVNA RAZSVETLJAVNA v
Ljubljani čestita ZA DAN REPUBLIKE
29. NOVEMBER obenem pa želi vsem svojim
prijateljem in znancem SREČNO, MIRNO IN
USPEHA POLNO NOVO LETO 1970!

TRGOVSKO PODJETJE
MEDEX Import
Export

LJUBLJANA, Miklošičeva 13
ima stalno na zalogi naravne
vrste priznanih medov, kot so:
cvetlični, ajdov, lipov, žajbljev,
kostanjev in dr. — Potrošniki:
Zahtevajte med znamke ME-
DEX! — SE PRIPOROČAMO!

Poslovno združenje prevoznikiših
in avtoremontnih podjetij

Avtonabava Telefon 315 762

LJUBLJANA, Smartinska cesta 110

Čestita vsem delovnim ljudem
za DAN REPUBLIKE 29. november — svojim
poslovnim prijateljem in znancem pa želi
SREČNO NOVO LETO 1970!

KOMUNALNO PODJETJE

RAST

Telefon 20 390

LJUBLJANA, RIMSKA CESTA 24

Čestitamo za praznik DNEVA REPUBLIKE
29. november, istočasno pa želimo svojim poslov-
nim prijateljem in znancem tudi SREČNO
IN USPEŠNO NOVO LETO 1970!

Elektroobnova

LJUBLJANA - POLJE
Telefon 48 134

opravlja vse vrste elektroinstalacij na novih
gradnjah in adaptacijah stanovanjskih in indu-
strijskih objektov ter elektro-servisno službo.
Kolektiv se priporoča, istočasno pa čestita za
praznik DNEVA REPUBLIKE 29. november, svo-
jim poslovnim prijateljem pa želi

SREČNO NOVO LETO 1970!

Jugobanka

podružnica
Ljubljana
Titova 32

PO NAJUGODNEJŠIH POGOJIH:

- prodaja devizna sredstva na potne liste za
privatna in službena potovanja
- odkupuje tuje valute ter vnovčuje čeke in
kreditna pisma
- odpira in vodi zasebne devizne tekoče račune
- sprejema dinarske hranišne vloge

Vsa vplačila in izplačila z deviznega računa
opravlja banka brezplačno.

VSEM POSLOVNIM PRIJATELJEM IN DELOV-
NIM KOLEKTIVOM ČESTITAMO ZA PRAZNIK
DNEVA REPUBLIKE 29. NOVEMBER, OBNEM
PA ŽELIMO SREČNO IN MIRNO NOVO LETO!

**sadje -
zelenjava**

PODJETJE ZA PROMET, SKLADIŠČENJE
IN PREDELAVO SADJA IN ZELENJAVE

LJUBLJANA, Poljanska cesta 46 a

Telefon 310 753, 310 357

postreže z dnevno svežim sadjem in ze-
lenjavo domačega in inozemskega izvora
v en gros skladiščih na Poljanski 46 a,
Krekovem trgu 2 ter v svojih prodajalnah
in drugih prodajnih mestih v Ljubljani
in Novem mestu. S klimatskimi naprava-
mi za hlajenje opremljenega skladišča in
sodobna tehnologija omogočajo trajno
preskrbovanje s kvalitetnim blagom.

Tudi delovna skupnost SADJE-ZELENJA-
VA se pridružuje čestitkam

ZA PRAZNIK DNEVA REPUBLIKE
29. NOVEMBER

obenem pa želi vsem svojim potrošnikom
in prijateljem

SREČNO IN USPEŠNO NOVO LETO 1970!

GENERALNI REMONT AVTOMOBILOV

AVTOOBNOVA

LJUBLJANA, Titova 136

Telefon 320 041

Lastnike motornih vozil
OBVEŠČAMO, da strokovno, dovršeno in s kva-
litetnim materialom opravljamo servisne pre-
glede na vozilih: TAM, FAP, OM in MERCEDES.

Obnavljamo vsem težkim vozilom spodnje ustro-
je, karoserije, sklope, električne inštalacije in
glave motorjev.

Na zalogi imamo obnovljene motorje za vozila:
TAM 4500, TAM 2000 in FAP; zanje dajemo tudi
garancijo.

Brusimo motorne gredi, valje in bloke motorjev,
rezkarje in orodja

Rezkamo glavne in ojnične ležaje.

Obratujemo ves dan!

INDOS

industrija transportnih
hidravličnih strojev

LJUBLJANA-MOSTE

Telefon: h. c. 313 822

komercialni oddelek: 311 090, dir. 312 330

KOLEKTIV ČESTITA ZA PRAZNIK 29. NOVEM-
BER VSEM POSLOVNIM PRIJATELJEM IN DE-
LOVNIM LJUDEM, istočasno pa želi SREČNO
IN MIRNO NOVO LETO 1970!

Obenem obvešča poslovne prijatelje, da
nudi za mehanizacijo notranjega trans-
porta:

baterijske viličarje VE 600, VE 1000, VE 1200,
VE 1500

dieselske viličarje VD 1500, VD 2000 in VD 2500

hidravlične stiskalnice HS 60 in 150 ton.

Točnejši komercialni kakor tudi tehnični podatki
so vam na razpolago v našem komercialnem
oddelku.

Priporočamo se!

INDUSTRIJA PLUTOVINASTIH IZDELKOV

Plutal

LJUBLJANA
Celovška cesta 32

Telefoni: centrala 311 266 — komerciala 310 778 —
p. p. 78-II — telegram PLUTA Ljubljana

izdeluje:

1. zamaške iz plute, cilindrične in konusne;
lista serijskih proizvodov obsega 68 različnih tipov zamaškov;
2. kocke, plavače ter druge izdelke iz plute;
3. vložke iz stisnjene plute različnih dimenzij;
4. kronske zaporker
— navadne bele, znotraj zlato lakirane,
— obojestransko zlato lakirane,
— litografirane v različnih barvah po želji kupca,
— vložki iz stisnjene plute so po želji prevlečeni z aluminijevo ali plastično folijo;
5. aluminijske navojne zaporker
— zlato lakirane,
— litografirane;
6. aluminijske zaporker z jezičkom
— $\varnothing$ 26,5 mm,
— $\varnothing$ 29,5 mm plutove izolacije.

Iz ekspandirane plute izdelujemo

- plošče različnih debelin za toplotno in zvočno izolacijo,
- žlebake in segmente po specifikaciji kupca,
- plutov zdrob.

Kvaliteten izdelek in redna dobava
je naša najboljša reklama!

KOLEKTIV ŽELI SREČNO NOVO LETO 1970!

KOMUNALNO PODJETJE

Kanalizacija

Ljubljana, Ambrožev trg 7

Telefon 315 572, 316 070

projektira
gradi
in vzdržuje
javno
kanalizacijsko
omrežje
ter naprave

Delovna skupnost

»KANALIZACIJE«

čestita vsem delovnim ljudem in svojim poslovnim prijateljem ZA DAN REPUBLIKE 29. november in obenem želi polno delovnih uspehov v NOVEM LETU 1970!

Z varčevanjem rastejo vaši prihranki!

Vezane vloge nad 2 leti
7,5 % obresti

Vezane vloge nad 1 leto
7 % obresti

Vloge na vpogled
6 % obresti

Kreditna banka in hranilnica Ljubljana

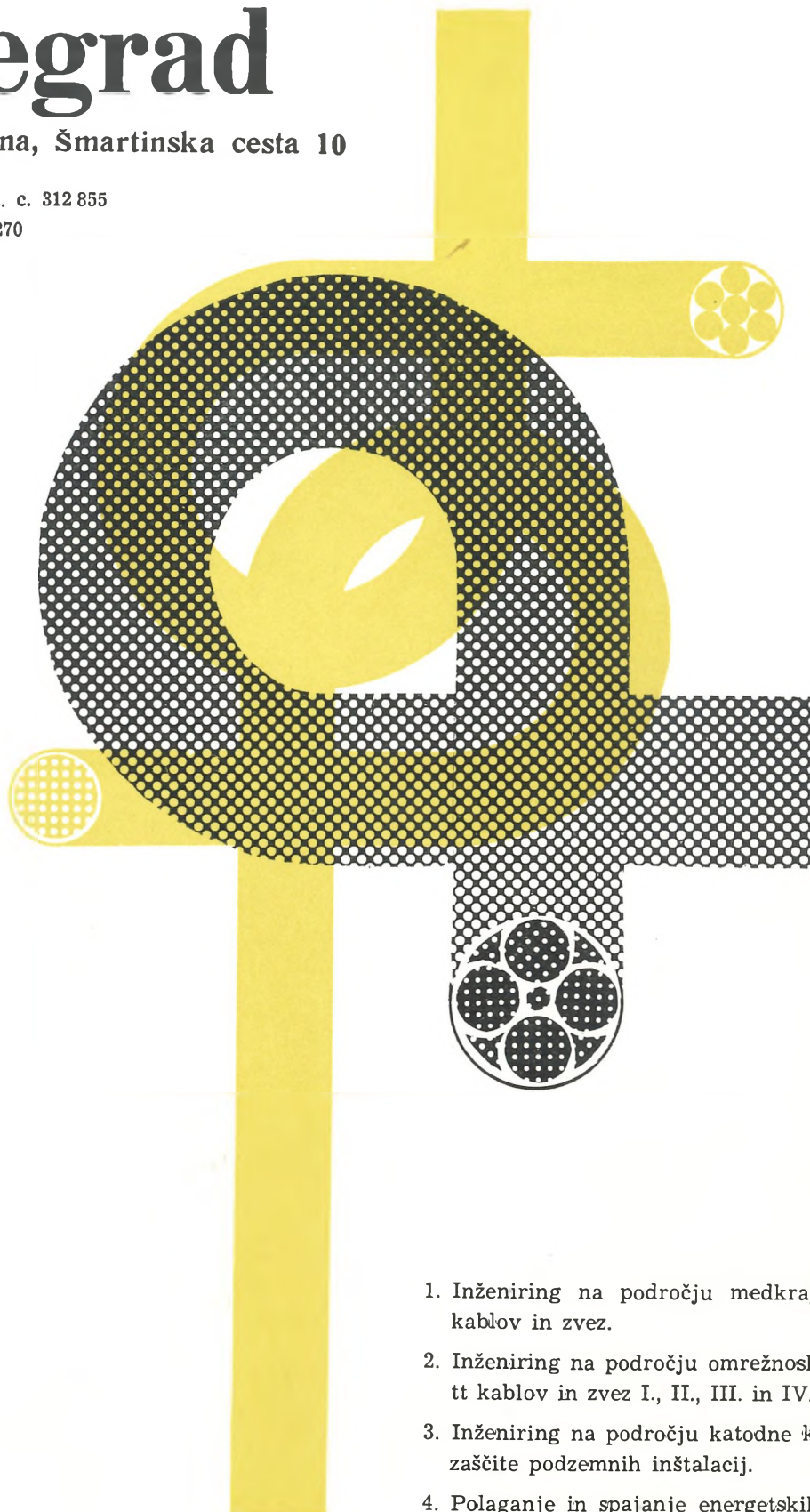
PODJETJE

Tegrad

Ljubljana, Šmartinska cesta 10

Telefon: h. c. 312 855

Telex: 31270

1. Inženiring na področju medkrajevnih tt kablov in zvez.
2. Inženiring na področju omrežnoskupinskih tt kablov in zvez I., II., III. in IV. reda.
3. Inženiring na področju katodne korozijske zaščite podzemnih inštalacij.
4. Polaganje in spajanje energetskih kablov.